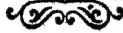

THE
PUNJAB SANSKRIT SERIES

No. IV.

THE
PUNJAB SANSKRIT SERIES
OR
A COLLECTION OF RARE & UNPUBLISHED
SANSKRIT and PRAKRIT WORKS
EDITED BY
THE WELL-KNOWN & EMINENT SCHOLARS
OF
INDIA, EUROPE and AMERICA
No. 4.

144 (INDIA)
THE PUNJAB SANSKRIT BOOK DEPOT
1923.

कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्

ARTHAŚĀSTRA OF KAUTILYA

A New Edition

BY

J. Jolly, Ph. D., D. Litt. Oxon., M.R.A.S. Hon.,

Professor of Sanskrit and Comparative Philology

in the University of Würzburg.

Dr., R. Schmidt, ^{AND} Professor of Sanskrit, Münster, University.

Vol. I.

PUBLISHED BY

MOTI LAL BANARSI DAS

Proprietors

The Punjab Sanskrit Book Depot, .

1923.

PUBLISHED BY
Moti Lal Banarsi Dass
Proprietors,
The Punjab Sanskrit Book Depot
SAID MITHA STREET
LAHORE,

(All Rights Reserved by the Publishers)
1923

PRINTED BY
Sardari Lal Jain
Manager
The Bombay Sanskrit Press
SAID MITHA STREET
LAHORE

INTRODUCTION.

Abbreviations:—A. = Arthaśāstra. K. = Kauṭilya.

Kā. = Kāmasūtra. M. = Manu. N. = Nārada.

V. = Vātsyāyana. Vi = Viṣṇu.

Y. = Yājñavalkya.

The recently discovered Arthaśāstra of Kauṭilya, *alias* Cānakya or Viṣṇugupta, is perhaps the most precious work in the whole range of Sanskrit literature.¹ It has shed an abundant light on the life of the people in ancient India and has supplied the contents of some of the most interesting and valuable chapters in recent standard works on the ancient history of India, such as V. A. Smith's Early History of India, Barnett's Antiquities of India, Rapson's Cambridge History of India and others, not to mention special treatises on ancient Indian Polity, such as Jayaswal's Introduction to Hindu Polity, B. K. Sarkar's Political Institutions and Theories of the Hindus, N. N. Law's Studies in Ancient Hindu Polity and the Aspects of Indian Polity. by the same writer, Samaddar's Lectures on the Economic Condition of Ancient India, K. Nāg's Theories diplomatiques de L'Inde ancienne, etc.

The A. deals with both internal and external policy and may be designated as an ancient Imperial

¹ F. W. Thomas in Rapson's Cambridge History of India, I, 467.

Gazetteer of India, or as a manual of political economy and polity. Thus it furnishes detailed information on the working of mines; establishment of factories and storehouses; trade and commerce; tolls and passports; testing of gems and coins; revenue and its collection and remission; public markets and balances used in trading; agriculture and the planting of fruit and flower trees; cattle, cowherds, and slaughter-houses; horses and elephants and their training; maintenance of preserves and grazing grounds; construction of land-routes and waterways, of embankments, dams and irrigation works, of fortresses and fortified towns, census operations; protection of the helpless and infirm; weights and measures; navigation and fishing; famines, fire, and other public disasters; liquor shops and gaming-houses. It contains rules for government in times of peace and war; the education of princes, the selection of ministers and of the other principal state officials, including the royal priest and the royal ambassadors; the state-council and its meetings; regal succession; the employment of spies and secret agents; the duties and occupations of kings; republican government. Two long sections are devoted to the important subject of civil and criminal law and of judicial proceedings. The course of external policy is determined by the six methods of peace, war, neutrality, marching, alliance and duplicity and by the doctrine of the Maṇḍala or Circle of states consisting of twelve states with the aspirant or conquering prince in the middle and his enemies and friends frontwards and rearwards, as also of one mediatory or intermediate prince located near the aspirant and his chief enemy and one indifferent or neutral prince. The rules for warfare and military matters include the recruiting of the army; construction

of a camp; array of troops, battle with infantry, cavalry, chariots, and elephants; the choice of a battle-field; encouragement of the army by opposite speeches and promise of rewards; battle of intrigue; employment of spies; destruction of the supply, stores, and granaries of the enemy; siege and capture of a fortress; magic practices; pacifying a conquered country. Internal policy is governed by the necessity to provide against the law of the fish (*Mātsyanyāya*), *i. e.*, the violence of the stronger attacking the weaker, as the stronger fish will prey upon the feebler.¹ The king as protector of the weak has the task of enforcing the maintenance of peace and order by the exercise of his regal power. In external policy, on the other hand, there is no such check on individual energy, every king trying to become the lord of a circle of states. The war of all against all, which is the natural consequence of this condition of things, can only be brought to a successful close by a conqueror obtaining the universal empire of the world and enjoying the earth unopposed. A temporary termination of hostilities may be effected by the vanquished king concluding peace with the vanquisher, on condition of paying him a large sum of money, or ceding a part of his territory, or the whole of his territory except the capital, and of giving him hostages of high rank.

The general tendency of the A. is thoroughly realistic and wordly, as opposed to the vague idealism and strictly religious principles of the *Dharmaśāstra*, with which it has much in common, otherwise. Thus the A. (I, 7; IX, 7) declares wealth or gain (*artha*) to

¹ B. K. Sarkar, *loc. cit.* 193.

be the first and most necessary of the three objects of human life (dharma, artha, kāma), whilst the Dharmśāstra (V, II, 21; N. i. 134) rules, that in a conflict between rules of duty (dharma) and rules of gain the former should prevail and the latter be put aside. Accordingly Ānvikṣakī philosophy which is so highly extolled in the A. (I, 2) includes the materialistic system of Lokāyata in which wealth and pleasure (kāma) are the only objects of human pursuit and the authority of the Vedas is objected to, while the Code of Manu severely condemns the study of rationalistic treatises (II. 11). Again the A. denounces that foolish man who consults the stars too much (IX, 4. 37), whilst Yājñavalkya recommends the worship of planets, because the rise and fall of kings is dependent on them (I, 307). The A. openly encourages such immoral practices as the secret murder of high officials and the levying of highly oppressive taxes extending to the wholesale confiscation of property under various pretences. It describes the several degrees of judicial torture to be adhibited to persons suspected of a crime, whereas the Dharmśāstra ordains the administration of ordeals in doubtful cases, in accordance with the religious ideas of the period. The A. gives rules for the management of slaughter-houses (Sūnā) which the Code of M. mentions as an object of abhorrence irreconcilable with the doctrine of Ahimsā (III, 68. 71; IV, 85. 86). In the Family Law, the A. allows divorce on the ground of mutual dislike of husband and the wife (III, 3) in direct opposition to the rule of N. that it is sinful for a married couple to separate for that reason (XII, 90). The remarriage of women in the case of protracted absence of their husbands is allowed in the

A. (III, 4) but reprobated in the majority of the law-books.

In point of style, the A. exhibits, that mixture of prose and verse which is so common in Sūtra works, *e. g.*, in the Dharmasūtras. The language is archaic and abounds in rare and difficult terms, as may be gathered from the fact that the present writer was able to collect 154 new words and meanings of words from one Adhikaraṇa alone.¹ Whether these obsolete words violate the canons of Pāṇini and are anterior to his time,² remains to be seen. The seeming archaisms may be due to southern peculiarities or to clerical errors and to solecisms, and the grammatical definitions in II, 10 betray an acquaintance with Pāṇini.³ The metre of the Ślokas and Triṣṭubhs is classical in type, much as in the Rāmāyaṇa.⁴ The arrangement of the subject-matter is very careful and a rare unity of plan and structure pervades the whole work, with an exact table of contents at the beginning, a list of particular devices used at the end, and many cross-references being scattered through the body of the work to which may be added the 32 references to previous chapters in the last Adhikaraṇa.

The merit of the discovery, publication, and translation of the A. belongs to an Indian scholar, Mr. Shamasastri. It is true that some small fragments of it had turned up before in divers texts attributed to K. or Cāṇakya which had been collected by Aufrecht and Zachariae from Sanskrit commentaries and lexicons

1 Indogermanische Forschungen 1912, 204-216.

2 R. Shamasastri, K. 's A. transl., XXIII.

3 Jacobi SPAW. 1911, 966.

4 Loc. cit. 971; Keith JRAS. 1916, 136.

and that Hillebrandt had succeeded in tracing these and other quotations to the A., even before it had been printed. It may be mentioned in this connection that as early as 1880 A. Müller had published, from an excellent Ms. of an Arabic work composed about 900-910 A. D., an Arabic text upon poisoning and its symptoms, the original of which is stated to have been written by Śānaq the Indian *i. e.*, Cāpakya and must have been nearly identical with the Atmarakṣitam chapter (I. 21) of the A.¹ It was Mr. Shamasastri, however, who first gave to the world from a Tanjore Grantha Ms. a careful edition to the whole A., which was followed afterwards by an English translation with an introductory note by Dr. Fleet (1915), and by a new and revised edition of the text (1919), including the readings of two or three other copies of the text given in footnotes and the text of the recently discovered Cāpakya Sūtras. In the prefaces, Sanskrit and English, to these works, the important questions concerning the date and origin of the A. have met with a careful treatment at the hands of the learned Editor. The present writer has also given much time and thought to these difficult questions, but it is not without diffidence that he is going to state his results which differ considerably from those arrived at by Mr. Shamasastri. And first as to the references to the A. in subsequent works.

The Kāmandakiya Nitisāra no doubt occupies the first place among Nitiśāstras proper quoting from the A. and thus proving the anteriority of its date to their own. The Nitisāra is characterised by Kāmandaka

¹ ZDMG. 68, 345.

himself as an extract from the A. and that statement is borne out by the contents of his work, though not to mention some minor points of difference it contains nothing corresponding to Adhikaraṇas II, III, and IV, the sober administrative and legal technicalities of which were probably considered too uninteresting for insertion in a popular versified Manual of Polity. Unfortunately the date of the Nīṭisāra is less certain than desirable. Thus it is hardly safe to adopt the opinion of R. Mitra in his edition of this work that the Hindus in the island of Bali imported the Nīṭisāra into Bali as early as the fourth century, A. D. The importation may have taken place at a much later period than that. Nor is much reliance to be placed on the name of the political nun Kāmandakī in Bhavabhūti's Mālatīmādhava (about 700 A. D.), because a mere similarity of names does not prove much; or on the reference to the Kāmandakīyanīti in the first chapter of Daṇḍin's Daśakumāracarita, because that chapter is probably not genuine. It may be that Kāmandaka was a contemporary of Varāhamihira (6th century), as was conjectured by A. Weber and Formichi, but it is a significant fact that his work is nowhere alluded to by the authors of the earliest versions of the Pañcatantra, nor by the ancient commentators of M., though these writers show themselves acquainted with the A. The Nīṭisāra is indeed once quoted by Vāmana (800 A. D.)¹ and a great deal in the more recent versions of the Pañcatantra including the Hitopadeśa and in the modern S. Indian Commentary of Nandana on M., as well as in the Nīṭimayūkha of Nilakaṇṭha (17th cent.) which contains a wealth of quotations from the Nīṭisāra. The A.

1 P. V: Kane, I A. 1911, 236.

was apparently unknown to the authors of these compositions, because it had been superseded by the more attractive and popular work of Kāṇḍaka.¹

The Pañcatantra is another Nīti work deeply influenced by the A. as may be gathered not only from the reference to Cāṇakya in the introduction, but also from a comparison of the contents of both works. The Tantrākhyāyika as the earliest version of the Pañcatantra is called contains at least 30 texts derived from the A. and it agrees with the latter in its general realistic tendency as well as in single texts, declaring as it does that what is sinful in ordinary mortals may become a dictate of duty in a king. The date of the Tantrākhyāyika is fixed about 300 A. D. by its editor, Professor Hertel, but this is perhaps too early by a century or so, since that collection of tales was not translated into Pahlavi till about 570 A. D. and is not likely to have been composed long before that time, considering its close agreement with the Pahlavi translation.

There can be no question about those two distinguished works of fiction referring to the A., Daṇḍin's Daśakumāracarita (8th cent. Jacobi) and Bāṇa's Kādambarī (7th cent.). As regards the former writer, his mention of 18 kinds of judicial torture, of the various kinds of spies as Tikṣṇa, Rasada and Gūdhapuruṣa, of the tests called Upadhā, of the circle of states, the three Śaktis, the symptoms of royal disgrace, the six principal vices of a king and the advantages of hunting, the names

1. The supposed use of the Greek word *Horā* does not fix its date, because the verse in question is omitted in the new edition in the Trivandrum series and may be easily dispensed with. The 8th. cent. seems to be the most likely date.

of old authorities on polity etc., might be added to the passages quoted by Mr. Shamasastri as comparable with the A. In chapter VIII, Daṇḍin quotes a verse of Cāṇakya which helps to correct a faulty reading in the A. (V, 4, 20).

Kālidāsa, the famous poet (5th. cent.), is no doubt indebted to the A. for some characteristic texts and expressions, both in his two epics and in the drama Śakuntalā. The passage in the Śakuntalā on the advantages of hunting will be found to agree even more closely with the A. (VIII, 3) in the present work than in the Mysore edition.

Of other Sanskrit dramas quoting from the A. we may mention Bhavabhūti's Mahāvīracarita, 4th act (700 A. D.):—

लघ्वपि व्यसनमभियुक्तस्य . लघ्वपि व्यसनमभियुक्तस्य
कृच्छ्रं भवति । कृच्छ्रं भवति । A. VII, 5.

and particularly Viśakhadatta's Mudrārāksasa¹ (5th cent. ?). No one reading that political drama can fail to be struck with its numerous coincidences with the A. not only in the name of K., its leading character, and in the stratagems and diplomatic methods employed by him such as spies unacquainted with each other, poisoners, secret agents in various disguises, magic practices; but also in the use of all the principal terms of Polity. Some direct quotations from the A. may also be noted:—

राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नं विजिगीषुरात्मगुणसंपन्नः प्रि-
प्रियहितद्वारेणाश्रयेत् । A.V, 4. यहितद्वारेणाश्रयणीय इति ।

M. R. Act IV. p. 103
(ed. Hillebrandt).

स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्य- सचिवव्यसनमव्यसनमेव
व्यसनं गरीय इति । A. VIII, 1. M. R. Act IV, p. 112.

1 Hillebrandt, Nīti u. Midarārāksasa, p. 13-25.

क्रिया हि द्रव्यं विनयति द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडा-
नाद्रव्यम् । A. I, 5. त्मनोऽपि नेतुर्यशस्विनि पदे
नियतं प्रतिष्ठा । अद्रव्यमेत्य तु
विविक्कनयोऽपि मन्त्री शीर्षाश्रयः
पतति कूलजवृक्षवृक्षा ।

M. R. Act VII, p. 196.

The versified exhortation to soldiers in a battle, which the A. (X, 3) has in common with Bhāsa, the earliest dramatic poet of India (3rd cent. A. D.), is introduced as a quotation in the former work, so that K. may be supposed to have been the borrower in this instance and not the dramatist.¹

The mutual relations between the A. and Jaina literature are unmistakable. Thus Somadevasūri, a Jaina writer of the 10th cent., has in his *Nītivākyāmṛta* closely followed the A. The *Nandisutta* and *Aṇuoga-dyāra*, Jaina, canonical books of uncertain date, refer to the *Kauṭilyam* and to *Cāṇakya*. There are other works on *Rājanīti* composed by Jāinas besides the *Nītivākyāmṛta*, such as Hemacandra's *Arhannīti*, an interesting book not based on the A., and the Jaina versions of the *Pañcatantra*. The A., on the other hand, shows an acquaintance with the old Jaina tales (see Notes on V, 5); it mentions the names of several Jaina deities (II, 4); and it makes use of certain technical terms recurring in Jaina works, as pointed out by Mr. Shamasastri and Professor Jacobi.² *Cāṇakya* himself, according to Hemachandra, was of Jaina origin, favoured Jaina teachers, and in his old age tried

1 G. S. Sastri, *Svapnav.*, XXVIII.

2 ZDMG. LXXIV, 254 foll.

to starve himself to death like a true Jaina saint.¹ Whatever may be thought of the historical value of these statements, they prove the existence of an early tradition connecting K. with the Jaina religion.

Varāhamihira and the medical *Samhitās* may be fitly compared with the A. Thus *Brhatsamhitā* (LXXVIII, 1) contains nearly the same list of princes killed in their harem as the A. (I 20) and Caraka at the end of his work (VIII, 12) refers to 35 *Tantrayuktis* or special devices used in it, against the 32 *Tantrayuktis* mentioned at the close of the A. (XV, 1).

Of commentators giving citations of the A., some such as the ancient commentators of the Code of M. have been briefly mentioned before. It deserves to be noted that Medhātithi, the earlist of these, in commenting on M. VII, 48 defines *Nīti* as the system or book composed by Cāṇakya and other (*Cāṇakyaādigranthaḥ*), evidently regarding the A. as the basis of polity. In commenting on M. VII, 191. 205, Medhātithi adduces two passages from a work called *Samānatantra* which may be traced to the A. (X, 5, 64 and VI, 2, 7). That title, though hitherto not known to occur elsewhere, furnishes, a very suitable designation for the A., in which the phrase *samānam pūrveṇa* or *samānam* "the same as before" in the sense of *et caetera* is of frequent occurrence. It is, from this peculiarity evidently that the A. was surnamed *Samānatantra*. Medhātithi has besides referred to the A. or rather its second part as *Adhyakṣapracāra* (VII. 61. 81) and has embodied several long passages from it in his commentary (VII, 53. 54. 104) without naming their source. Of other

1 *Sthavirāvalīcarita*, ed. by Jacobi, VIII, 194 foll.

2 ZMDG. IXVII, 49, 96.

commentators drawing on the A., we may mention Hemachandra's commentary on his own Abhidhānacintamaṇi (see Index), the two printed commentaries on the Kāmandakiya Nītisāra, Kṣīrasvāmin's commentary on the Amarakośa, Mallinātha's commentaries on the Raghuvamśa and Kumārasambhava, Vātsyāyana's Nyāyabhāṣya (400, A. D.) etc.

We now come to the manuals of those two branches of science which are closely connected with the A., on account of their dealing with the two other objects of Trivarga, viz. Dharmaśāstra and Kāmaśāstra.

The Dharmaśāstra, though differing from the A. in its leading principles, as indicated before, is expressly mentioned in the A. (I, 5) as belonging to the regular curriculum of a young prince and is largely represented in the Dharmasthīya and Kāṇṭhakaśodhana books (III, IV) particularly by many passages recurring almost literally the same in the law books of Y., N., M., in fact all the principal works of this class as was shown in a concordance published in the journal of the G. O. S. We will quote some examples:—

1. Royal Writs.

प्रज्ञापनाज्ञापारिदानलेखाः
तथा परीहारनिस्तुष्टिलेखौ ।
प्रवृत्तिकञ्च प्रतिवेक्ष एव
सर्वत्रगच्छेति हि शासनानि ॥
मर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति
विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेख-
कक्षणम् ॥ A. II, 10.

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं
तथापरम् । आज्ञाप्रज्ञापनपत्रं रा-
जकीयं चतुर्विधम् ॥ सामन्तेष्वथ
भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च । का-
र्यमादिश्यते येन तदाज्ञापनमु-
च्यते ॥

Vasiṣṭha and Bṛhaspati
in Viramitrodaya.

2. Judicial Decisions.

नश्यतां सर्वधर्माणां राजा
धर्मप्रवर्तकः ॥ धर्मश्च व्यवहारश्च
चरित्रं राजशासनम् । विवादार्थ-
श्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥
तत्र सत्यं स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु
साक्षिषु । चरित्रं संग्रहे पुंसां
राक्षामाङ्गा तु शासनम् ॥

A III, 1.

नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः
प्रवर्तते । द्रष्टा च व्यवहाराणां
राजा दण्डधरः स्मृतः ॥ धर्मश्च
व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्व्यवहारो ऽयमुत्तरः पूर्व-
बाधकः ॥ तत्र सतां स्थितो धर्मो
व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं
पुस्तकरणे (प्रश्नकरणे) राजाज्ञायां
तु शासनम् ॥

N. I, 1, 2. 10. 11.

3. Provision for women.

परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः ।

A. III, 2.

द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै

देयो धनस्य तु ।

Vyāsa.

4. Succession to Strīdhana.

शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा बन्धु-
भिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः ।

A. III, 2.

शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्त-

दवाप्नुयुः ॥

Y. II, 144.

5. Unequal Division.

जीवद्विभागे पिता नैकं वि-
शेषयेत् । न चैकमकारणान्निर्वि-
भजेत ।

A. III, 5.

जीवद्विभागे तु पिता नैकं
पुत्रं विशेषयेत् । निर्भोजयेन्न चै-
वैकमकस्मात्कारणं विना ॥

Kātyāyana.

6. Escheat to the King.

अदायादकं राजा हरेत् ।

A. III, 5.

सर्वेषामभावे राजगाभि तत् ।

N. XIII, 51.

7. Legitimate Sons.

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृती-
यांशहराः ।

A. III, 7.

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयां-
शहराः ।

Baudh. II, 3, 11.

8. Boundary Disputes.

प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं
राजा यथोपकारं विभजेत् ।

A. III, 9.

सीमायामविषद्यायां स्वयं
राजैव धर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमे-
तेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

M. VIII, 265.

9. Negligent Workmen.

कर्माकर्ये कर्मवेतनद्विगुणं गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्नि-
हिरण्यदानम् । A. III, 10. गुणमावहेत् । Y. II, 193.

10. Good Companionship.

सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम् । कर्तव्यं वचनं तेषां समूह-
A. III, 10. हितवादिनाम् ॥ Y. II, 191.

11. High Rates of Interest.

दशपणा कान्तारकाणाम् । कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा
विंशतिपणा सामुद्राणाम् । विशकं शतम् । Y. II, 38.
A. III, 11.

12. Invalid Debts.

दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातॄणां भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः
आविभक्तानां परस्परकृतमृणम- पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं
साध्यम् । A. III, 11. साध्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥
Y. II, 52.

13. Restoring a Pledge.

* उपस्थितस्याधिमप्रयच्छतो उपस्थितस्य मोक्षव्य आधिः
द्वादशपणो दण्डः । स्तेनोऽन्यथा भवेत् । Y. II, 62.
A. III, 12.

14. Estimating a Pledge.

निवृत्तवृद्धिको वाधिस्तत्काल- तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र
कृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत् । तिष्ठेद्वृद्धिकः । ॥ Y. II, 63.
A. III, 12.

15. Wages.

यथासंभाषितं वेतनं लभेत् । भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी
A. III, 13. यथाक्रमम् । N. VI, 2.

16. Rescission of Purchase.

क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्यतो द्वा- क्रीतमक्रीणतो या द्वाभिः सा
दशपणो दण्डः । A. III, 15. केतुरेवस्यात् । Vi. V, 129.

17. Succession to Priests.

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणाम्- वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां हि
वार्यमिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्यां कथमाग्निनः । क्रमेणाचार्यसन्धि-
रिष्यभाजः । A. III, 16. प्वधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥
Y. II, 137.

18. Robbery.

साहसमन्वयवत्प्रसमकर्म ।

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं

निरन्वये स्थेयमपव्ययने च ।

कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्ते-

A. III, 17.

यं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

M. VIII, 332.

19. Instigation to Robbery.

यः साहसं प्रतिपत्तेति का-
रयति स द्विगुणं दद्यात् ।यः साहसं कारयति स दा-
प्यो द्विगुणं दमम् ।

A. III, 17.

Y. II, 231.

20. Law of Talion.

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिह-
न्यात्तदस्य च्छेदयेत् ।येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्च-
च्छेष्टमन्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्या

A. III, 19.

M. VIII, 279.

21. Attack and Robbery.

महाजनस्यैकं घ्नतो प्रत्येकं
द्विगुणो दण्डः । ... कलहे द्रव्यमप-
हरतो दशपणो दण्डः ।एक घ्नतां बहूनां च यथोक्ता-
द्विगुणो दमः । कलहापहर्तॄन् देयं
दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

A. III, 19.

Y. II, 221.

22. Injuries.

दुःखोत्पादनं द्रव्यमस्य वे-
दमनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः
प्राणाबाधिकं पूर्वं साहसदण्डः ।दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिप-
न्प्राणहरं तथा । षोडशास्यः पण्य-
न्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

A. III, 19.

Y. II, 224.

23. Gambling.

घृताभ्यक्षो घृतमेकमुखं कारयेत् ।
..... गूढाजीविज्ञापनार्थम् ।घृतमेकमुखं कार्यं तत्स्करणा-
नकारणात् ।

A. III, 20.

Y. II, 203.

24. Oaths.

शपथवाक्याजुयोगमनिवृष्टं
कुर्वतो युक्तकर्म चायुक्तस्य ।अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो
योग्यकर्मकृत् ।

A. III, 20.

Y. II, 235.

25. Fraudulent Merchants.

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमा- संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणो-
रुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां वा परुन्धताम् । विक्रीणतां वा वि-
सहस्रं दण्डः । A. IV, 2. हितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
Y. II, 250.

26. Sudden Death.

हृतस्य घातमासन्नेभ्यः परी- अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुत-
क्षेत येनाहतः सहस्थितः प्रस्थितो बान्धवाः । प्रष्टव्या योषितश्चास्य
हतभूमिमानीतो वा तमनुयुञ्जीत । परपुंसि रताः पृथक् ॥ स्त्रीद्रव्य-
ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्ताने वृत्तिकामो वा केन वायं गतः
कैकशः पृच्छेत् केनायमिहानीतो सह । मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छे-
हतो वा । A. IV, 7. द्वापि जनं शनैः ॥
Y. II, 280. 281.

27. Māṇḍavya.

दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यात्यचौरोऽपि चौरत्नं चौर-
यदृच्छया । यथा हि माण्डव्यः श्रयात्यचौरताम् । अचौरश्चौरतां
कर्मक्लेशभयादचौरश्चोरोऽसमीति प्राप्नो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥
ब्रुवाणः ॥ A. IV, 8. N. I, 1, 42.

28. Inviolability of Brahmans.

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।
A. IV, 8. Vi. V, 2.

29. Various Crimes.

चौरं पारदारिकं वा मोक्षयंतो ऊनं वाभ्यदिक् वापि लिखेद्यो
राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लि- राजशासनम् । पारदारिकचौरं
खतः । A. IV, 10. वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥
Y. II, 295.

30. Arson.

विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्ति- क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखल-
वनादीपिकमग्निना दाहयेत् । दाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च
A. IV, 11. दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥
Y. II, 282.

31. Adultery.

जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्च- जारं चौरैरत्यभिचक्षन्तः
 अतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चतस्त- पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं
 दष्टगुणः । A. VI, 12. मुञ्चस्ते देवाष्टगुणीकृतम् ॥

Y. II, 301.

32. Noxious Animals

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्य- शृङ्गां ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां
 मीनममोक्षयतः स्वामिनः पूर्व- शृङ्गिणां तथा । प्रथमं साहसं
 साहसदण्डः । प्रतिकुष्ठस्य द्विगुणः । दद्याद्विकुष्ठं द्विगुणं ततः ॥

A. VI, 13.

Y. II, 300.

33. Unjust Punishment.

अदण्ड्यदण्डनं राक्षो दण्ड- राक्षान्यायेन यो दण्डो गृही-
 त्विशङ्कणोऽभसि । वरुणाय प्र- तो वरुणाय तम् । निवेद्य दाद्य-
 दातव्यां ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥ द्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशङ्कणोक्तम् ॥

A. VI, 13.

Y. II, 307.

On a review of these numerous and striking correspondences which might be easily multiplied, one cannot help arriving at the conclusion that K. must have been acquainted with the whole body of Dharmaśāstra literature much as we now have it, from the earliest Dharmasūtras down to the most recent metrical Smṛtis and Smṛti fragments. The metrical rules of the Dharmaśāstra were generally turned into prose by K., especially those taken from Y. with which the agreement is particularly close. In some cases the verses were left as they are, e. g. in Nos. 1, 2, 33. Omissions were supplied and short rules extended. Thus in No. 14, the remark that interest shall cease to accrue is more explicit than Y's rule that there shall be no interest. In No. 26, the examination of cases of sudden death contains several details not found in Y. In No. 27, the reason of Māṇḍavya's unjust condemnation, as a thief is given, Māṇḍavya having

pleaded guilty from fear of torture. In other cases, mere expletive particles or pronouns such as तु, च, हि, कश्चित् have been left out, see Nos. 12, 18, 20, 22, 30, 32.

It is true that some facts seem to point the other way, so that Y. instead of K. would have to be regarded as the borrower, either directly or indirectly through the medium of common source. This view has been taken by Mr. Shamasastri and he has referred in particular to certain Sanskrit technical terms which K. appears to have used in a more original and appropriate sense than Y. Thus the compound शपथ-वाक्यानुयोग with K. means the trail of a criminal on oath, whereas Y. uses अयुक्तं शपथं in the modern sense of an improper oath (No. 24). K's अयुक्त i. e. one other than a permanent officer, is by Y. changed into अयोग्य "improper." Surgical operations on boils other than dangerous boils (with ensuing death) are declared punishable by K., while Y. makes operations on boils in general a punishable offence. Against this, it has been pointed out by T. Gaṇapati Śāstrī, in the Introduction to his recent edition of Viśvarūpā's ancient Commentary on Y., that the difference between अयुक्त and अयोग्य is purely nominal, both terms denoting the same thing. So also शपथ means in both works an unauthorised demand for statement on oath. As regards boils, the clause concerning dangerous boils has apparently been added by K., exactly in the same way as in the beforementioned cases where the rules of Y. have been supplemented in the A.

The sections on polity and the art of war in the latter part of the A. do not agree so closely with the analogous sections of the law-books as do the legal

sections (III, IV), but the general principles are the same. As regards the code of M., it was pointed out long ago by Bühler in the Introduction to his excellent translation of the Code that only 54 out of the 226 verses of M.'s seventh book (on the duties of a king) have a counter-part in analogous passages of the ancient Dharmasūtras generally regarded as the source of the Code. The remainder of the verses must come from a different source, nor have the commentators of M. on question of polity, although they do not name him as the author of those texts. Nevertheless it is hardly likely that M. should have derived his political theories from the A. of K., as they are far superior in refinement to M.'s theories. Thus M. knows of two kinds of peace only (VII, 63,) while K. mentions and describes ten kinds with characteristic names (VII, 3) and the same variety of names and distinctions is exhibited in K.'s treatment of the whole subject of six-fold policy. His polity is in the same advanced stage of development as his jurisprudence. The latter, as stated before, agrees particularly with Y. and we may add. that it is altogether more in keeping with the teaching of comparatively modern writers such as Y. and M., than with the contents of the older work of M., Āpastamba and Gautama and other ancient authorities.

The estimates of the date of Y. and N. vary and it is not certain whether the mention of Greek astrology and Greek coins in them justifies us in assigning them to the fourth and fifth centuries A. D. Isolated passages like these may easily be due to interpolation, as shown by the abovementioned case of the Hora passage in the Nīṭisāra, which has turned out a later addition. The relative age of the principal law-books

is, however, established and we may feel sure that Vedic works like the Dharmasūtras of Āpastamba and Baudhāyana, which still form part of vast Vedic Kalpasūtras, are in the main older than the metrical Dharmaśāstras of M., Y., and N. Among the latter again, the Code of M. occupies the first place in point of age and dignity.

Generally speaking the Dharmaśāstra or science of duty and religion has for better claims to a high antiquity than the Arthaśāstra or science of gain which in its turn is older than the Kāmaśāstra or science of love, the three sciences based on Trivarga having followed each other in point of time as well as in rank and value. Vedic literature bore an essentially religious, character and secular topics such as those treated in the A. must have appeared unimportant or even wicked to the ancient Ṛṣis. It was only when special schools for each separate branch of learning replaced the ancient Vedic schools that schools of A. could take their rise, as branch of Dharmaśāstra first, and then as an independent branch of study. The gradual rise of schools of A. is reflected in the metrical Dharmaśāstras, the earlier of which such as M. take no notice of the A., whereas N. ordains that in deciding lawsuits, any conflict both with Dharmaśāstra and A. should be avoided (I, 1, 37). In a conflict between both Śāstras, Dharmaśāstra should be made to prevail (Y. II, 21; N. I, 1, 39). Kātsyāyana declares that the king while passing sentence should listen to recitals from the Purāṇas, Dharmaśāstras and Arthaśāstras. Many subjects no doubt are common to both branches of science and the names of authors are partly the same.

The superior antiquity of the role of the *Dharmaśāstra* is borne out by a consideration of the role of the A. in the general development of civilisation and moral philosophy in India, which was much rather that of a natural reaction against the high-flown idealism and one-sided religious character of the Vedic lore and literature than of an antique savage and barbarian tendency gradually giving way to the highly moral and philanthropic teaching of Buddhism and to the precepts of reviving or reformed Brahmanism. Reprehensible practices such as the murder of distinguished officers, the levying of highly oppressive taxes, the corrupt system of espionage, may have existed from an early period, but it was probably not till the rise of a science of A. that they were openly recognised and even recommended in Sanskrit literature.

In the case of V.'s Kā., it is quite clear that its author has borrowed from the A. both the plan and scope of his own work and many peculiar terms as well as entire paragraphs. Thus the two authors begin their work with an account of their sources, which is followed by a full table of contents introduced by the words: तस्यायं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः and ending with a statement of the number of Adhyāyas, Prakaraṇas, Adhikaraṇas and Ślokas contained in the whole work. The discussion of Trivarga which comes next in the Kā. (ch. 11) is in the A. reserved for the VII. chapter but it shows several striking points of resemblance in both works. The passage: देवराजं—इत्यर्थचिन्तकाः in Kā. is apparently quoted from A. I, 6, the plural अर्थचिन्तकाः, as pointed out by Mr. Shamasastri, being a pluralis maiestates pointing to V.'s reverence for K. The reference to the Laukāyatikas

in Kā. corresponds to K.'s mention of the Lokāyata system as part of Ānvīkṣakī philosophy (I, 2). The third chapter is called Vidyāsamuddeśa in both works. It treats chiefly of science and art and the enumeration of the Kalāḥ in Kā. may be compared with various passages in A. (I, 12; II, 11. 12. 27). The definition of a true friend in Kā. I, 5 agrees with two passages in A.:—

सहर्षांस्तु क्रीडितमुपकारसंबद्धं (a) पितृपैतामहं...^१मिति मित्रसंपत्
मित्रसंपत् । A. VI, 1.

(b) सहक्रीडितत्वात् नापराध्यन्तीति
A. I, 8.

The last book is called Aupanīṣadikam in both works and one of its last verses in Kā. seems to be based on the concluding Śloka in A. II, 10:—

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुप- सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपसंभ्य
सत्य च । Kā. VII, 1. च । A. II, 10.¹

Of isolated terms and phrases common to both works we may quote the following. The clause इति समानं पूर्वेण or इति समानम् the same as before is of frequent occurrence in the A. to denote that the rest need not be told, as it has been stated before. Thus in I, 11 समानं पूर्वेण is repeatedly added at the close of a sentence to imply that a previous rule is to be understood. The same device occurs in V, 1; VII, 6; XIII, 2; XIV, 1, etc. It is so characteristic that the A. has received the title of Samānatantra on accounts of it, as indicated before. The Kā. uses the same expression five times in III, 5, as a means of condensing the description of love matches terminating with the circumambulation of the sacred fire. The clause

¹ See also Mr. Shamasastri's Preface and Professor Jacobi's papers.

आ समाप्तं "up to completion" is equally common to both works, though they do not use it exactly in the same sence. The sentiment that women are like flowers and require delicate handling (कुसुमसधर्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रया Kā. II, 2) which is quoted from Kā. by Bhavabhūti in seventh act of his Mālatī-mādhava, seems to be an adaptation of K.'s statement (A. II, 9) that men are fickle minded like horses (चिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम् । अश्वसधर्माणो हि मनुष्या [R. Schmidt]) The duties of a messenger in love affairs are analogous to those of an envoy in political affairs, therefore we find:—

तत्र दूतकर्म ।...सोपाया चेति दूतकर्माणि...तत्प्रयच्छेदुपायतः ।
दूतगुणाः । Kā. I, 5. A. XII, 1.

Female love-messengers may be classified in the same way as the envoys of a king, of whom there are three different classes:—

निसृष्टार्था परिमितार्था पत्रहरी... अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः ।
चेति दूतीविशेषाः । Kā. V, 4. पादगुणहीनः परिमितार्थः ।
अर्धगुणः शासनहरः ।

A. I, 16.

It is quite clear in this particular instance that V. must have been the borrower, as political envoys might be converted into female love-messengers, but not *viceversa*. The compound गूढभित्तिसंचारान् (Kā. V, 5) may be formed on the analogy of गूढभित्तिसोपानम् A. II, 3. खर्वटे as the name of a town Kā. I, 4 corresponds to खर्वटिकं A. II, 1. Several other coincidences of this kind have been pointed out by Mr. Shamasastri.

Both works are divided into Adhikaraṇas or books and Adhyāyas or chapters, which latter division partly agrees with another division into Prakaraṇas or

sections. The number of Prakaraṇas in both works is greater than the number of Adhyāyas. The extent of both works is given in Ślokas and the number of Ślokas in the Kā. is exactly one fourth of that in the A. (1500, 6000), the number of Adhikaraṇas being about one half (7: 15). Each chapter terminated with one or several Ślokas, the remainder is in prose, occasionally interrupted by some verses. The dryness of the lengthy definitions and discussions is relieved by numerous references to ancient tales and narratives and by introducing fictitious debates between eminent teachers of old, concerning points of difficulty, the final decision being given by K. in the one work, by V. in the other. The ancient teachers are either collectively quoted as the Ācāryas (इत्याचार्याः), or singly by their names. Of the latter the two rare names of Ghoṭakamukha and Cārāyaṇa occur in both works and the similarity of the quotation of two such rare authorities has been justly considered a proof of the close relationship existing between the two works.¹

Indeed all things considered there can hardly be any doubt, not only that the Kā. was deeply influenced by the A., but that no long interval of time can have passed between the composition of two such cognate productions. It is true that Professor Jacobi, whose researches have thrown so much light on the history and origin of the A., takes a different view of this question and refers the A. to a much earlier date than the Kā. (five or six centuries earlier), his principal reasons being I, the allusion to Greek astrology contained in the term *grahalagnabalm* (Kā. III, 1), while the A. contains no such allusion. However, K. (IX,

¹ Keith, JRAS. 1916, 136.

4) attacks those who believe in the influence of stars on human destiny and mentions the two planets Jupiter and Venus (II, 24). 2. V. in his definition of Kāma (I, 2) betrays a knowledge of Vaiśeṣika philosophy, while K. absolutely ignores that system in his definition of Ānvikṣakī philosophy (I, 2). This is an *argumentum ex silentio* and K. may have been acquainted with the Vaiśeṣika system of philosophy though he did not care to mention it. His own philosophy had a materialistic tinge, as it includes lokāyata.

3. Kā. I, 2 declares abstention from meat and the like practices to be meritorious (मांसमद्व्यादिभ्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः), whereas K, in the chapter on the Sūnā-dhyakṣa or Inspector of Slaughter-houses (II, 26), permits the sale of fresh meat and ordains compensation in flesh to be given for the sale of bony flesh. The flesh of animals killed elsewhere than in a slaughter-house, stinking flesh, the flesh of fallen animals, and flesh without the head, feet or bones must not be sold. The duty of Ahimsā or non-injury to living beings, according to Professor Jacobi, was originally confined to the fourth Āśrama of wandering beggars, and has retained that character in the A., where the general practice of Ahimsā is enjoined for the Parivrajaka only (I, 3). Afterwards the rule of Ahimsā was generalised, especially by the Buddhists and Jainas, as may be seen e. g. from the edicts of king Aśoka, and extended to the people at large. However, the statement regarding K.'s attitude towards Ahimsā requires modification, as the passage in I, 3 should receive a stop after the first शौचम्, the clause beginning with सर्वेषाम् giving an account of the duties common to all the four Āśramas. Ahimsā is

the first among these universal obligations, and the same idea is expressed in an analogous text of the *Nītisāra* (II, 32) and elsewhere, so that it may be considered an axiom of Indian Ethics. In practice, this rule was often neglected and even in Buddhist literature the proclamation of *Ahiṃsā* goes hand in hand with references to slaughter-houses and to the public sale of meat.¹ In the same way, abstention of meat which the *Kā.* proclaims and the *Ahiṃsā* doctrine of the *A.* may be mere theories, especially as both works allow the free use of alcoholic drinks, which is generally connected with the use of animal food in India.

If, therefore, we may take as probable that the *Kā.* was composed not long after the *A.*, we may say with Sir R. G. Bhandarkar that the date of the *A.* depends on that of the *Kā.*² and we shall have to examine the arguments concerning the date of the latter work as they come before us in the most recent monograph on the subject, H. Chakladar's paper on *Vātsyāyana—the author of the Kāmasūtra: Date and Place of Origin.*³

V. is more explicit than K. about the names of his predecessors, but the historical value of his statements is doubtful. The Creator *Prajāpati* is said to have composed a vast encyclopaedia in a hundred thousand chapters on the whole subject of *Trivarga*. This agrees with what is related in *Parvan VII* of the *Mahābhārata* about the origin of the three sciences of *Dharma*, *Artha*, and *Kāma* and is evidently intended to show the close contact existing between the three

1 C. A. F. Rhys Davids in *Rapson's Ancient India*, 215.

2 *Proc. Or. Congr.*, Poona 1920, 25.

3 Calcutta, 1921, University Press.

sciences. The subsequent development of Trivarga is differently given in both works, except the activity of Brhaspati, the Guru of the gods, who in Kā. is said to have abridged the A. from the original work of Prajāpati, while the Mahābhārata ascribes to him one of the subsequent abridgments of the original Śāstra consisting of 100,000 chapters. Nandin, the attendant of Śiva, who in the Kā. is introduced as the author of a work on Kāmaśāstra in 1000 chapters, may perhaps be compared to Viśālākṣa or Śiva in the Mahābhārata who reduced the original Śāstra to 10,000 chapters. From these mythical personages we come in the Kā., to the semi-mythical figure of Śvetaketu Auddālaki, and from him to Bābhavya Pāncāla, the immediate predecessor of V., who is quoted both by himself and by his commentator Yaśodhara and may have been a historic figure, though his date is quite uncertain.

More reliable results than from these traditional accounts may be obtained from an examination of the earlier works quoted by V., the earliest of which is the Kalpasūtra of Āpastamba from which V. appears to have taken five Sūtras belonging to the Grhya-sūtra and Dharmasūtra parts. The Dharmasūtra of Āpastamba is referred to the second century B. C. by the latest writer on the subject.¹ About the same date is generally assigned to Patañjali's Mahābhāṣya from which the passage about cooking one's food and about sowing barley corns in I, 2 appears to have been taken. The numerous references in the Kā. to love-stories occurring in narrative literature, such as those of Ahalyā, Avimāraka, and Śakuntalā, do not prove much, because the date of these stories cannot be

1 Hopkins in Rapson's *Ancient India*, 249. .

fixed. H. Chakladar thinks that the narrative literature of India flourished most in the early centuries of the Christian era and that the works of the dramatist Bhāsa (3rd cent. A. D.) exhibit a state of society very closely resembling that depicted in the Kā. The borrowings from K. have been discussed before.

The lower limit of the date of V. is fixed by the references to the rules of the Kāmasāstra in later literature, due consideration being paid to the circumstance that the Kā. was not the only work of its kind and that the references may be to some other work on the science of love. Kālidāsa, as was first shown by Professor Peterson, seems to have followed V. in a verse of Act IV of his Śakuntalā (p. 89 ed. Pischel), and other analogies may be found in Acts I and IV, as also in the description of the dalliance of the voluptuous king Agnivarṇa in Canto XIX of the Raghuvamśa, and in Canto VII of the Kumārasambhava. Even more important is the evidence supplied by Subandhu by a passage in his Vāsavadattā where he says that the Kā. was written by Malanāga and contains the delight and enjoyment of mistresses. Here we have a distinct reference to V. by his proper name Mallanāga and to his composition, the Kā. The courtesans of Kusumapura are described in terms apparently borrowed from the Kā.¹ If both Kālidāsa and Subandhu are rightly referred to the fifth century A. D., the Kā. might be placed in the fourth century. Some confirmation of this date is supplied by Bhavabhūti (ca. 700 a. D.) who as mentioned before quotes the Kā. in his Mālatīmādhava and by Varāhamihira

1 See Gray's Vāsavadattā, 69. 76.

(6th cent.) who in two chapters of his *Bṛhatsaṃhitā*, especially in Ch. 78 on *Puṃstrīsamāyoga*, shows himself acquainted with the contents of the *Kā.* The *Pañcatantra* refers to *V.* in two passages, according to some editions, but the *Tantrākhyāyika*, the earliest version of the *Pañcatantra*, does not contain the name of *V.* Nor is the well-known passage of the *Kā.* about the Andhra king Kuntala Śātakarṇi Śātavāhana having killed his queen Malayavatī in an amorous sport by a stroke at her head (not by a pair of scissors) capable of furnishing us with a more exact date of the *Kā.*, because we do not know how long he may have lived before the composition of the *Kā.* Chakladar thinks that from the mention in the *Kā.* of the *Ābhīras* and the later Andharas as ruling side by side in the S. West of India we arrive at the time subsequent to 225 A. D. as the period when *V.* flourished, this being the time when the later Andhra kings and the *Ābhīras* ruled simultaneously over different parts of W. India. However, the mere absence of a reference to the position of the Andhras as sovereigns exercising suzerain sway is not sufficient to characterise them as later Andhras. It will be necessary, therefore, to confine oneself to the literary data in fixing the age of the *Kā.* and these dates, as mentioned before, point to the fourth century or so.

The *A.*, considering its close alliance with the *Kā.*, is not likely to have been composed more than a century earlier at most. If, then, the fourth century A. D. be taken as the probable date of the *Kā.*, the *A.* might have been composed in the third century. This date of course is not final but may be used as a working hypothesis and does not differ much from the

result arrived at by Sir R. G. Bhandarkar¹ who considers the first or second century A. D. to be the earliest date to which we can refer K. It is quite possible that much of the matter may be older than that and the fact of Buddhists (Śākyas) and Stūpas being referred to in the A. (III, 2c; XIII, 2) is not irreconcilable with the assumption of a pre-Buddhistic origin of its leading doctrines, but it should not be overlooked that the Mahābhāṣya nowhere mentions K. or the A.,² and that the Rājadharmā in the Mahābhārata and in the Dharmasūtras is in an embryonic condition as compared to the detailed provisions and advanced conditions of life in the A. The latter refers to the great epic or to narrative literature in general, as Itihāsa or Itihāsaveḍa and shows itself acquainted with its contents. Thus most of the authorities in the field of the A. to which K. refers:—Auśanasāḥ (Uśanas), Kaṇinka Bhāradvāja (Kaṇika), Kaṇapadanta (Bhīṣma), Pārāśarāḥ (Parāśara), Piśuna (Nārada), Bārhaspatyāḥ (Bṛhaspati), Bāhudantriṣputra (Indra), Bhāradvāja (Bharadvāja), Mānavāḥ (Manu), Viśālākṣa (Śiva), may be traced to the Mahābhārata. Kaṇika, as shown by Professor Charpentier,³ appears in the Ādiparvan as minister of king Dhṛtarāṣṭra and some of the doctrines enunciated by him agree literally with certain passages in the A. The main plot of the great epic, the history of the Kauravas and the Pāṇḍavas, must have been known to K., as may be gathered from A. I, 6 and VIII, 3, where the history of Duryodhana and Yudhiṣṭhira is alluded to. Nala is

1 Proc. Or. Congress, Poona 1920, 24.

2 Loc. cit.

3 WZKM. XXVIII, 212. 216.

also mentioned, but his brother is called Jayatsena instead of Puṣkara, as in the well-known Nala episode of the Mahābhārata, and this may have been the original version of his name, considering that in the epic also Nala's father Vīrasena and his two children Indrasena and Indrasenī have names ending in Sena like Jayatsena. So also the legend of the Vṛṣṇis, as told A. I, 6, agrees with the original version of the story, as given in the Jātakas, better than with the Mahābhārata. The Māṇḍavya tale by which the deceptive character of judicial evidence is illustrated (IV, 8), is told in this way that Māṇḍavya pronounces himself guilty through fear of torture, whereas in the epic he remains silent on being charged with theft (I, 107 foll.).¹ It is true that this tale may have been taken from N., I, 1, 42. Some other legends such as the stories of Rāvaṇa and of king Dāṇḍakya, are traceable to the Rāmāyaṇa and an intimate knowledge of the Purāṇas is proved by the statement in III, 7 that the Sūta and Māgadha of the Purāṇas are different from and far exalted above the mixed breed of ordinary Sūtas and Māgadhas.² Princes are specially advised to study the Purāṇas and other-kinds of narrative literature (I, 5).

K. evidently was acquainted with a large body of epic literature, some of it in a more archaic form than we now possess, which need not surprise us considering the evidence that the Mahābhārata has been frequently tampered with by interpolators. Altogether his knowledge of Sanskrit texts must have been very extensive

1 SPAW. 1911, 970.

2 Visnupurāṇa I, 13; Gaṇapati Sūtrī loc. cit. V.

and embraced both the four Veda and together with the Itihāśaveda as a fifth Veda and with the six Vedāṅgas, and the Śāstras. A royal councillor should be a proficient in the Śāstras (I, 9) and the rules regarding royal writs are said to be based on a study of all the Śāstras (II, 10). Of particular Śāstras those relating to Trivarga occupy a prominent place. The Dharmaśāstra is repeatedly mentioned (I, 5; III, 1) and it has been seen how much K. owes to the standard works of this class, especially in the legal chapters. The Arthaśāstras composed by the old teachers, the predecessors of K., are mentioned as the principal source of his own work (I, 1). The Kāmaśāstra is not referred to as a whole, but one of its seven parts, the Vaiśika or art of courtesans, occurs among the Kālās or arts (II, 27) and the authors of two other parts are among the authorities quoted in the A. Several technical terms of Sanskrit grammar are found in II, 10 and point to an acquaintance with Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, as indicated before. Astrology and divination were known and two of the planets are mentioned by name (II, 24). There was a Śāstra of metallurgy called Śulbadhātusāstra because of its dealing with the metal Śulba i. e., copper (II, 12) and there were books on the science of agriculture and plantation and cultivation of trees and bushes (II, 24). Philosophy, called Ānvikṣakī, is highly extolled as the foundation of all kinds of knowledge, or a branch of the triple Veda (I, 2); and young princes are to study it under eminent teachers (I, 5). Sir R. G. Bhandarkar thinks that Ānvikṣakī is the popular philosophy of the time of the Śvetāśvataropaniṣad and the Bhagavadgītā. Along with Ānvikṣakī are men-

tioned the three other sciences of Trayī (the three principal Vedas), Vārtā (political economy) and Daṇḍanīti (science of government) on which last the whole business of the world depends (I, 4). The existence of a large body of written texts is confirmed by the manifold rules regarding registration, the wording and mode of writing of royal edicts and letters, and the nature of written agreements (II, 7-10; III, 1). Some chapters of the second Adhikaraṇa may be based on special treatises on the subjects of architecture, finances, mining operations, alchemy, revenue, examination of jewels, shipping, and other questions of administration and political economy. Generally speaking we do not know how much in K.'s work may be due to his predecessors in the field of A., and whether it is from modesty only or as a *captatio benevolentiae* that the exploitation of their works is the only merit he claims for himself (I, 1). This, however, appears to be certain that his work is the outcome of a long period of literary activity in the field of polity rather than the production of a creative genius, another reason for not fixing its age limit too high.

The claims which have been put forth in favour of a much earlier date than the above for the A. are chiefly or entirely founded upon the name of K. and upon the verse at the close of the work in which its author is expressly identified with that man who liberated the earth from the yoke of the Nanda king and founded the science of polity *i. e.* K. or Cāṇakya. Now it is perfectly true that Indian tradition as preserved in the Purāṇas, Nītisāra, Mudrārākṣasa, Jaina and Buddhist literature and elsewhere is unanimous in

making of the wily Brahman Cāṇakya a king-maker, the destroyer of the Nandas and supporter of Candragupta alias Sandrakottos who came to the throne about 315-321 B. C. It might indeed be questioned whether the primeminister of Sandrakottos is not a figure of pure mythology, as he is not mentioned in the Greek reports concerning Sandrakottos and as Hemacandra relates very marvellous stories about him such as that he had all his teeth complete on being born, that he ripped up the belly of a Bhaṭṭa to obtain food from it for Candragupta, and that he became a goddess after his violent death on a burning dunghill.¹ The minister Rākṣasa in the Mudrārākṣasa is probably a myth, why should not K. be mythical as well? The wonderful rise of a new dynasty might have given a start to the invention of myths.

Granting that K. may be a historic figure, in spite of the legends connected with his name, his asserted authorship of the A. is rendered highly improbable by the contents of that work. Thus the A. refers to alchemy (II, 12) which was a late growth on the tree of Indian science and makes frequent use of the late term śulba for copper *e. g.* in the compound Śulbadhātu śāstra "*the science of the metal called śulba*," also of the term suruṅga or suraṅga "a mine" which is probably derived from *syrinx*, a Greek Hellenistic word often occurring in the description of a siege in Polybius and Diodorous. The political and economic institutions and social conditions described in the A. are of a far more advanced and complicated type than those recorded or alluded to by Megasthenes about

1 Śhārirāvalīcarita, loc. cit.

300 B. C. and in the Aśoka inscriptions, Metallurgy and mining industries were highly developed, the working of metals was a state monopoly and lay in the hands of officials such as the superintendents of metal, of gold, of mint, of salt, of ocean-mines, the state-goldsmith, experts in mineralogy and mining labourers. Technical skill and chemical processes were combined in the production of metallic utensils and coins, ornaments and jewellery. Against this, Megasthenes only refers to five kinds of metal produced in India and Strabo describes the Indians as inexperienced in the arts of mining and smelting. The A. mentions books, letters and passports, registration and correspondence, clerks and accountants, and devotes an entire chapter to the rules for the production of royal writs (II, 10). Megasthenes declares the Indians to be unacquainted with writing. Revenue in the A. includes a land and water tax, various tolls, fares, taxes on the produce of mines, premia on coins, imposts on gambling, liquor dues, carriagecess, road-cess, fines etc. Megasthenes, on the other hand, only mentions a land tax, a tax on river gold, and taxes on herdsmen and artisans and on articles sold. These and other points of comparison have been collected by Dr. O. Stein in his valuable work on Kautilya and Megasthenes¹ in which he considers the items of difference to outweigh by far the coincidences both in number and importance.

Some scholars have attributed considerable importance to certain minor coincidences between Megasthenes and the A., but these analogies do not go far and are more apparent than real. Thus the district officers, according to Megasthenes, had to con-

¹ Stein, *Megasthenes and Kautilya*, Wien 1922.

struct roads and to see that at every ten stadia there was a mile-column indicating the distance (fr. 34). The A. refers to various officers maintaining roads in town and country, but it nowhere mentions milestones. The town officials of Megasthenes (fr. 34) may be compared to the Nāgaraka or City magistrate with his subordinates and other officers of state in the A. (II, 36), but the former, 30 in all, consist of boards of five persons without a president and are said to co-operate, whereas the latter are independent each in his own department without any such co-operation. It is true that the boards of five show an external similarity as to their number with the modern village Panchayats of India, but these village or caste committees are entirely private institutions consisting of elected members whose office is honorary. The second board of Five, which has the care of strangers, has no counterpart in the A., though the latter work has some rules on the subject of foreign traders, their rights and their supervision. The third board which consists of those engaged in the registration of births and deaths, has been compared by R. Mookerji with K.'s Sthānikas and Gopas who carry on census operations, but the Sthānikas confine themselves to ascertaining the number of families and of heads in each family in their respective districts. The fourth board superintend trade and commerce and inspect weights and measures, seeing that fruit is sold according to gauged weights,..... That Greek term has been identified by Sir V. Smith with K.'s Abhi-jñānamudra, but that identification, as shown by Dr. O. Stein, cannot stand as the Sanskrit term refers to official, stamps or marks on merchandise. The fifth

board of Megasthenes inspect and sell manufactured articles both old and new, which primitive arrangement cannot be compared to the active and highly developed state of private and public commerce in the A. The sixth board collect the tenth of prices of articles sold, which percentage agrees with the general rule of the A. (I, 13) that the king is to receive the tenth part of articles sold but is hardly reconcilable with its complicated system of tolls and fares, import and export duties.

The organization of the War Office, with the Commander of the Fleet at the head of its likewise six divisions of Five, has been parallelized with K.'s statements about the Nāvadhyakṣa and other military commanders. The Nāvadhyakṣa, however, is no admiral, he is simply an inspector of ships who raises tolls and taxes, watches ferries, provides for the shipwrecked, and keeps off pirate ships (II, 28). The third of the sixth divisions, consisting of the commanders of foot-soldiers, horse, war-chariots, and elephants corresponds to K.'s inspectors of horses, elephants, chariots and infantry (II, 30-34), but the latter are single and independent in the A. against the boards of Five in Megasthenes.

As regards the seven classes of the Indian people (fr. 1), all attempts at reconciling this peculiar classification of Megasthenes with the Cāturvarṇya of Sanskrit literature having failed, it has been rightly observed by Sir V. Smith that the seven classes have little to do with the four regular castes of Hinduism. It is possible to identify the names of the seven classes with the designations of as many professions in the

A.,¹ but the variety of professions in the latter work is far greater than in Megasthenes.

In describing his second class of husbandmen, Megasthenes declares the whole land to be the property of the king, just as a Śloka quoted in the commentary on A. II, 24 makes the king owner of both land and water in his realm. A close examination of the whole chapter on the Sītādhyakṣa (II, 24) shows, however, that the ownership of the king was confined to the crown land called Sītā and did not extend to the land owned by the ordinary peasant.

Some other correspondence, though striking in themselves, possess no chronological value, because they refer to practices which were prevalent at all times in India. Of this kind are the remarks about elephants and their treatment (fr. 1 and 36-38; A. II, 31, 32); "the exercising of the body by friction" (fr. 27) and the duties of the Samvākaka (I, 21); the king's guard of armed women (fr. 27) and the troops of armed women in the royal palace (I, 21).

The numerous and glaring discrepancies between Megasthenes and K. are no doubt to some extent due to the idealising tendencies of the Greek writer who was anxious to present the life and manners of the Indians in a very favourable light, much as at a later period Tacitus in his *Germania* held out the Germans of his time as a model to his own countrymen. Thus Megasthenes praises the Indians because they keep no slaves, all men being equal and no slavery permitted (fr. 1. 26. 27. 41). K., on the other hand, frequently refers to slavery and mentions no less than 12

¹ See Dr. F. W. Thomas in Rapson's *Ancient India*, 477 n. 3.

different kinds of male slaves, most of which recur in the law-books of M. and N., besides various female slaves. Slavery was a regular institution in India, up to its abolition by the British Government in 1860. Another idealistic trait in Megasthenes's description of Indian institutions is the privileged position assigned to agriculturists, who are exempt from military service and must never be molested even in times of war, nor may their cultivated fields be injured or devastated by the belligerents (fr. 32). This account of the privileges of agriculturists in India is incredible in itself and quite opposed to what K. says about a hostile army inflicting loss, destruction, burning, devastation, and plunder (VIII, 4) and about an army being paid with raw produce or with allowance for plunder (IX, 2), or to the pitiless warfare enjoined in the law-books, which includes spoiling of the enemy's grass, food, fuel, and water (M. VII, 195). The abstemiousness of Indians is said to be proved by their never taking wine except at sacrifices and by the custom that a queen killing her husband when he is drunk may marry his successor (fr. 27). The truth of this statement may be measured by the contents of the *Surādhyakṣa* chapter of the A. (II, 25) in which recipes for the preparation of alcoholic drinks are given, one of which liquors is said to be fit for a king (*rājapeya*), and the practices prevalent in liquor shops and bars are described. The vice of drinking is counted among the principal vices of a king (VIII, 3), but the killing of a drunken king is not referred to, though there are instances of kings killed in their harem by their own queens (I, 20). Again the surprising simplicity and naturalness of Indian habits of life may be gathered,

according to Megasthenes, from the fact of the Indians having no suits about pledges or deposits and requiring neither seals nor witnesses, nor do they put out money at usury, or know how to borrow (fr. 27). Against this, the A. as well as the law-books are perfectly familiar with the institution of pledges, both moveable and immoveable, with open and sealed deposits, and with a high rate of interest rising to more than one hundred per cent a year (III, 11). Proofs of Indian honesty are said to be supplied by the houses and property of the Indians being generally left unguarded and by theft being of very rare occurrence, so much so that the reported thefts in the immense camp of king Sandrakottos (Candragupta) did not exceed the value of 200 drachmes in a day, and this among a people having no written laws (fr. 27). The A. devotes a particular chapter to the subject of robbery (III, 17), nor have the open parts in III, 8 anything to do with the unguarded houses of Megasthenes.¹ Royal writs of command and many legal rules are mentioned (II, 10; III. IV.). The supposed veracity of Indian spies and of Indians generally is not confirmed by what K. says about the necessity of three spies having to agree in the same statement to be held reliable (I, 12).

As may be seen from these examples, the idealising tendency in Megasthenes greatly impairs the trustworthiness of his statements. The same may be said of his generalising tendency a remarkable instance of which is supplied by the 'War Office of Megasthenes being divided, as mentioned above, into six boards, exactly like the civilians. It stands to reason that

¹ Mookerji, loc. cit. XI.

boards of five appointed to command the forces of the country would not to be a happy institution, as military command must lie in the hands of a single person. Nor does the A. ever refer to a plurality of commanders. Megasthenes seems to have transferred the supposed organization of the civil service to the military.

In some cases Megasthenes may have arbitrarily assigned the institutions of other countries to India. Thus his seven classes of the population may be an imitation of the seven classes of the Egyptian people, according to Herodotus, though the details differ. The milestones may be a Persian institution. The philosopher Plato in his idealistic work on the State may have furnished or influenced some of the political theories of Megasthenes. The sensational element is represented by the winged serpents, one-horned horses and long-lived elephants of Megasthenes, as also by his assertions about the enormous size of the continent of India and the gigantic dimensions of the ditch surrounding the capital of Pāṭaliputra.

Megasthenes was unacquainted with the languages and literature of India and his work, though earlier in date, is far inferior in intrinsic value to the Itineraries of the Chinese Pilgrims and to the great Arabian work of Alberuni on India. It deserves to be noted, therefore, that these compositions also contain several interesting correspondences with the A. Thus the incidental remarks of Hiuen Tsiang (On Yuan Chwang) on the subjects of currency, caste, dues payable at ferries, land tax and taxation in general, octroi duties punishment, may be compared with the analogous rules of the A. Even more striking analogies than these may be traced in Alberuni's great work

on India (II, cent.)¹ Thus Alberuni's statement that the Indians pay one sixth of their income to their king in recognition of the protection he affords to his subjects, their property and their families, agrees with the passage in the A. (I, 13) about kings, fed by the payment of one sixth of the grains grown in their country, maintaining the safety of their subjects. Alberuni mentions the Indian book *Laukāyata*, composed by *Bṛhaspati* and treating of the subject that in all investigations we must exclusively rely on the apperception of the senses. K. includes *Lokāyata* in his definition of philosophy and quotes the heretical opinions of the school of *Bṛhaspati* concerning the Vedas (I, 2). Alberuni has a great deal to say about alchemy and gold-making in India, exactly as the A. refers to the production of gold from other metals. Thus in the chapter on the *Suvarṇādhyakṣa* (II, 13) K. refers to gold obtained by amalgamation with mercury (रस-विद्यम्). In the chapter on Mining Operations (II, 12) K. speaks of liquids containing gold (रसः काञ्च-निष्ठाः) which transform copper and silver into gold more than a hundred times its weight, also of gold ores which are made use of in converting copper or silver into gold. Mercury is referred to as रसः. The use of the term हिङ्गुल "cinnabar" also speaks for an acquaintance with Mercury, which was obtained from cinnabar. Indian works on Alchemy show that divers infusions and amalgamations were in vogue by which not only the conversion of base metals into gold was supposed to be effected, but at the same time an enormous increase of their weight, extending to millions of times their original weight. "Silver, copper,

1 See Sachau's Alberuni, Engl. Ed., I, 187-196.

lead, zink and mercury were often made into an amalgam and the latter rendered compact and coloured yellow with the aid of orpiment."¹

Regarding the age and origin of Indian Alchemy, the opinion of those does not deserve much credit who believe it to have been the outcome of Indian intellectual activity.² Its similarity with European methods and the references to Rūma (Rome) and to the countries of the Phirāngas (Franks) and Mlecchas (Barbarians) in Sanskrit texts on alchemy, point to a (Western) origin, and we can only hesitate between the two hypotheses of a Greco-Syriac or of an Arabian source. If the latter derivation were the correct one, Indian Alchemy could not be older than the 7th or 8th century A. D. There are, however, some considerations speaking for a Greco-Syriac rather than an Arabian origin, and under this hypothesis, alchemy might have been imported into India in the first centuries of the Christian era and we might abide by the 3rd century as the probable date of the A.

Negative evidence regarding K.'s or Cāṇakya's authorship of the A. is furnished by the fact of Candragupta's capital Pāṭaliputra being nowhere referred to, though some other northern localities are mentioned and though rules for the building of a royal residence are given (II, 3). The geographical horizon of the author, on the whole, points to a southern rather than to a northern home. Thus in the discussion of trade-routes (VII, 12) the route to the south is declared to be preferable because shells, diamonds, gems, pearls and gold are to be found in abundance in the south, and in the chapter on the examination of gems (II,

1 Roy, *History of Hindu Chemistry*, II, 31.

2 Loc. cit. II, 50.

11) gems from S. India and Ceylon occupy a prominent place. The only known MSS. of the A. exist in the south, and the frequent interchange of the two letters क and ण in the same MSS. is a southern peculiarity.

As regards the authorship of the A., it is not even certain whether the real author of the A. himself meant to ascribe his entire composition to Kauṭilya, though it is called Kauṭīliya or Kauṭaliya Arthaśāstra in the colophons. The numerous references to opinions of K. in the body of the work are in the Tantra-yukti chapter (XV, 1) explained as coming under the head of Apadeśa or statement of the views of others, so that apparently they would not represent the author's own views. Be that as it may, the whole work, considering its before-mentioned unity of plan and structure, is likely to have been composed by a single person, probably a Pandit belonging to a school of Polity and law who to render a dry subject interesting introduced debates in which the Pūrvapakṣa is put in the mouth of eminent sages or of deities whose names he got from the Mahābhārata or from tradition while the Uttarapakṣa or Siddhānta is reserved for K. This is not a mere conjecture, the Pūrvapakṣa, Uttarapakṣa and Ekānta being expressly mentioned among the devices used by the author (XV, 1, 57-63). The verse at the end of the last chapter (XV, 1, 78) was added by the author in accordance with tradition which credited K. with the overthrow of the Nandas and with the foundation of the science of polity, and in order to win favour for his own composition.¹ Two other verses at the end of I, 1 and II, 10 also refer to

¹ Keith, loc. cit. 135.

the authorship of K. Whether the verse at the end of the whole work in which it is called both *Sūtra* and *Bhāṣya* and ascribed to Viṣṇugupta, belongs to the author himself or to some one else must be left uncertain. In the same way as the A., numerous other collections of political precepts including the *Cāṇakya-sūtras* published by Mr. Shamasastri were issued under the name of *Cāṇakya* or *Vṛddha-Cāṇakya* because he was considered the cleverest and most consummate politician of antiquity, which also led to his being surnamed *Kauṭilya i. e.* cunning personified.

By these remarks it is not intended to depreciate the A., but merely to give it its proper place in the history of Sanskrit literature. The plan to publish a critical new edition of the text was suggested by the Publisher whose propositions were readily accepted by the present writer in consideration of the importance of the work, and of its having been printed from a single MS. The second Mysore edition of 1919 indeed gives in footnotes the readings of two or three other MSS. of the text. The principal new feature of the subjoined edition consists in the free admission into the text of readings from the three other MSS. whenever these appear to be preferable to the readings of the second Mysore edition. The more important variations of reading have been mentioned in the Notes which also contain remarks on the translation of difficult terms and on question of Mythology and literary history, parallel passages in other works and on other subjects. The Madras MSS. have been quoted from the extracts printed in the second Mysore edition. The Munich manuscript (B) which has been repeatedly collated for the present edition comes from Madras

originally and agrees very closely with the two Madras copies (M) in most cases as may be gathered from the frequent occurrence of the abbreviation BM in the notes. Sometimes, however, B agrees with the printed text (Sh), or has readings of its own deserving careful consideration. The better readings sometimes to be met with in quotations from the A. have also been made use of. Conjectural emendations of the text where it is evidently faulty have been resorted to in comparatively rare cases. The spelling has been altered in conformity with the principles generally applied in the printing of Sanskrit texts in Europe. The Sūtras have been numbered for convenience of reference. Of the many imperfections of his work nobody can be more painfully aware than its author. A difficult and obscure text such as the A. undoubtedly is cannot be reconstructed and cleared up in a day, even after the excellent pioneer work done by Mr. Shamasastri. Valuable assistance in preparing the text and notes has been received from Professor R. Schmidt of Münster (Westfalia). Professor Sorabji Taporewala's Remarks on the Adhyakṣapracāra printed at Allahabad and published as a Würzburg dissertation have been used a great deal for the notes on the second Adhikaraṇa.

When the foregoing Introduction had been written, the third volume of the History of Indian Literature by Professor Winternitz came to hand, in which the whole problem of the A. has met with a very careful and elaborate discussion. Professor Winternitz refers the A. to the third century A. D., the Ka. to the fourth, and the Nītisāra to the eighth century. The Dharmasāstras of N. and Y. belong to the same

period as the A. The traditional accounts of K. do not refer to K. in the capacity of a teacher or author of literary compositions, nor is his name ever mentioned by Megasthenes, nor does the latter writer's description of India bear out the theory that he was a contemporary of K. Patañjali in his *Mahābhāṣya* refers to the Mauryas and to the Sabhā of Candragupta, but he is silent about K. The A. itself professes to be the composition of K., but K. is a mere nickname denoting falsehood or hypocrisy, which could hardly have been devised by the renowned minister of Candragupta himself. Nor does the character of the work stamp it the production of a statesman, filled as it is with pedantic classifications and puerile distinctions, like all the Śāstras composed by Pandits. The real author was a theoretician, no statesman but perhaps an official in a state of medium size, where he had obtained an insight into the working of the administration. The ascription of the work to K. or Cāṇakya was entirely due to the myths current regarding that fabulous minister who was looked upon as the master and creator of the art of polity and as the author of all the floating wisdom on the subject of Nīti. We ought to be content to possess in the A. a remnant of an early age, though the hope has been disappointed of its turning out a production of the 4th century B. C. For further details I may refer to the work of Professor Winternitz itself, which will soon appear in an English garb in the Punjab Sanskrit Series.

J. Jolly.

Würzburg (Germany).

विषयानुक्रमणिका.

I, विनयाधिकारिकम्

पक्षम्

I—28

राजवृत्तिर्नाम प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः	I
विद्यासमुद्देशः आन्वीक्षिकीस्थापना त्रयीस्थापना	
वार्तास्थापना दण्डनीतिस्थापना	4
वृद्धसंयोगः	6
इन्द्रियजयः अरिषड्दुर्गत्यागः राजर्षिवृत्तम्	7
अमात्योत्पत्तिः	8
मन्त्रिपुरोद्दिहोत्पत्तिः	9
उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्	10
गूढपुरुषोत्पत्तिः संस्थोत्पत्तिः	12
गूढपुरुषप्रणिधिः संचारोत्पत्तिः	13
स्वविषये कृत्याकृत्यपक्षरक्षणम्	14
परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहः	15
मन्त्राधिकारः	17
दूतप्रणिधिः	19
राजपुत्ररक्षणम्	20
अवरुद्धवृत्तम्	22
अवरुद्धे वृत्तिः	”
राजप्रणिधिः	23
निशान्तप्रणिधिः	25
आत्मरक्षितकम्	26

II, अभ्यक्षप्रचारः

28-86

जनपदनिवेशः	28
भूमिच्छिद्रविधानम्	30
दुर्गविधानम्	31
दुर्गनिवेशः	33
संनिधायुचेयकम्	34
समाहर्तृसमुदायप्रस्थापनम्	36

	पक्षम्
अक्षपटले गणनिकयाधिकारः	37
समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम्	39
उपयुक्तपरीक्षा	40
शासनाधिकारः	42
कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा	45
आकरकर्मन्तप्रवर्तनम्	49
अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः	51
विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः	53
कोष्ठागाराध्यक्षः	56
पर्याध्यक्षः	58
कुप्याध्यक्षः	59
आयुधागाराध्यक्षः	60
तुलामानपौतवम्	61
दशकालमानम्	63
शुल्काध्यक्षः शुल्कव्यवहारः	65-67
सूत्राध्यक्षः	67
सीताऽध्यक्षः	68
सुराध्यक्षः	70
सूनाध्यक्षः	72
गणिकाध्यक्षः	73
नावध्यक्षः	74
गोऽध्यक्षः	75
अश्वध्यक्षः	78
हस्त्यध्यक्षः हस्तिप्रचारः	80-82
रथाध्यक्षः पर्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारः	82
मुद्राध्यक्षः विधीताध्यक्षः	83
समार्हृत्प्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसव्यजनाः प्रणि- धयश्च	83
नागरकप्रणिधिः	85
III. धर्मस्थायम्	87-117
व्यवहारस्थापना विवादपदनिबन्धः	87
विवाहसंयुक्तम् विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्पः आधिबेद-	

पत्रम्

निकम् शुभ्रूषा भर्मे पारुष्यम् द्वेषः अतिचारः	
उपकारः व्यवहारप्रतिबंधः, निःपतनम्, पथ्यनुसरणम् ह्रस्वप्रवासः दीर्घप्रवासः	89-94
दायविभागः दायक्रमः अंशविभागः पुत्रविभागः	94-97
वास्तुकम् गृहवास्तुकम् वास्तुविक्रयः सीमाविवादः	
मर्यादास्थापनम् बाधाबाधिकम् विवीतक्षेत्रपथ-हिंसा समयस्यानपाकर्म	97-101

ऋणादानम्	102
औपनिधिकम्	104
दासकर्मकरकल्पः स्वाम्यधिकारः	107
संभूयसमुत्थानम्	108
विक्रोतक्रीतानुशयः	110
दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसंबन्धः	111
साहसम्	113
वाक्पारुष्यम्	113
दण्डपारुष्यम्	114
घृतसमाह्वयम् प्रकीर्णकानि	116

IV. कण्टकशोधनम्	118-139
कारुकरक्षणम्	118
वैदेहकरक्षणम्	120
उपनिपातप्रतीकारः	121
गूढाजीविनां रक्षाः	123
सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्	124
शङ्करूपकर्माभिग्रहः	125
आशुमृतकपरीक्षा	127
वाक्यकर्मानुयोगः	129
सर्वोधिकरणरक्षणम्	130
एकाङ्गवधनिष्कयः	133
शुद्धिभिन्नश्च दण्डकल्पः	134
कन्याप्रकर्म	135
अतिचारदण्डः	137

	पक्षम्
V. योगवृत्त	139-151
दाण्डकार्मिकम्	139
कोशाभिसंहरणम्	142
भृत्यभरणयम्	145
अनुजीविवृत्तम्	147
समयाचारिकम्	148
राज्यप्रतिसिद्धान्तम् एकैश्वर्यम्	149
VI. मण्डलयोनिः	152-155
प्रकृतिसंपदः	152
शमव्यायामिकम्	153
VII. षाड्गुण्यम्	155-193
षाड्गुण्यसमुद्देशः क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयः	155
संश्रयवृत्तिः	157
*समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः हीनसंधिः	159
विगृह्यासनम् संधायासनम् विगृह्य यानम् संधाय यानम् संभूय प्रयाणम्	161
यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभाभिविरागहेतवः	
प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शः	162
संहितप्रयाणिकम् परिपाणितापरिपणितापसृताश्च संधयः	165
द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः	168
यातव्यवृत्तिः अनुग्राह्यमित्रविशेषाः	170
मित्रसंधिः, हिरण्यसंधिः, भूमिसंधिः, अनवसित-संधिः कर्मसंधिः	172-179
पार्ष्णिग्राहचिन्ता	180
निशक्तिपूरणम्	182
बलवता विगृह्योपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तम्	184
दण्डोपनायिवृत्तम्	186
संधिकर्म संधिमोक्षः	188
मध्यमचरितम् उदासीनचरितम् मण्डलचरितम्	190

VIII. व्यसनाधिकारिकम्	193-204
प्रकृतिव्यसनवर्गः	193
राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता	195
पुरुषव्यसनवर्गः	197
पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गः	199
बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गः	202
IX. अभियास्यत्कर्म	205-220
शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानम् यात्राकालाः	205
बलोपदानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म	207
पश्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारः	209
क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः	212
बाह्याभ्यन्तराश्चापदः	213
दूष्यशत्रुसंयुक्ताः	214
अर्थानर्थसंशययुक्ताः तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयः	217
X. सांग्रामिकम्	220-230
स्कन्धावारनिवेशः	220
स्कन्धावारप्रयाणम् बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणम्	221
कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनम् स्वबलान्यबल- व्यायोगः	223
युद्धभूमयः पर्यश्वरथहस्तिकर्माणि	225
पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः सारफल्गु- बलविभागः पर्यश्वरथहस्तियुद्धानि	227
दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहनम् तस्य प्रतिव्यूहस्था- पनम्	229
XI. सङ्गवृत्तम्	231-233
भेदोपदानानि उपांशुदण्डः	231
XII. आबलीयसम्	233-242
दूतकर्माणि	233
मन्त्रयुद्धम्	235
सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनम्	236
शस्त्राग्निरसप्राणिधयः बीवधासारप्रसारवधः	238

	पक्षम्
योगातिसंधानम् दण्डातिसंधानम् एकविजयः	239
XIII. दुर्गलम्भोपायः—	242-253
उपजापः	242
योगवामनम्	243
अपसर्पप्रणिधिः	246
पर्युपासनकर्म अवमर्दः	249
लब्धप्रशमनम्	252
XIV. औपनिषदिकम्	253-264
परघातप्रयोगः	253
प्रलम्भनम् अद्भुतोत्पादनम्	256
भैषज्यमन्त्रप्रयोगः	258
स्वबल्लोपघातप्रतीकारः	263
XV. तन्त्रयुक्तिः	264-266
तन्त्रयुक्तिः	264
शुद्धाशुद्धम्	267

लभेत सामदानाभ्यां कृत्याश्च परभूमिषु ।

अकृत्यान्भेददण्डाभ्यां परदोषांश्च दर्शयेत् ॥४॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे परविषये कृत्य कृत्यदोषपरः

चतुर्दशो ऽध्यायः ॥१४॥

११. प्रक. मन्त्राधिकारः ।

कृतस्वपक्षपरपक्षोपग्रहः कार्यारम्भांश्चिन्तयेत् । मन्त्रपूर्वः
सर्वारम्भाः । तदुद्देशः संवृतः कथानामनिस्त्रावी पक्षिमिरप्य-
नालोक्यः स्यात् । श्रयते हि शुकशारिकाभिर्मन्त्रो भिजः
श्वभिरन्यैश्च तिर्यग्योनिभिः । तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोप-
गच्छेत् । उच्छिद्येत मन्त्रभेदी । मन्त्रभेदो हि दूतामात्यस्वामि-
नामिङ्गिताकाराभ्याम् । इङ्गितमन्यथावृत्तिः । आकृतिग्रहणमा-
कारः । तस्य संवरणमायुक्तपुरुषरक्षणमा कार्यकालादिति । तेषां
हि प्रमादमदसुप्तप्रलापकामादिरुत्सेकः । प्रच्छन्नो ऽवमतो वा
मन्त्रं भिनत्ति । तस्माद्रक्षेन्मन्त्रम् । मन्त्रभेदो ऽयोगक्षेमकरो
राज्ञस्तदायुक्तपुरुषाणां च । तस्माद्रक्षमेको मन्त्रयेतेति भारद्वाजः ।
मन्त्रिणामपि हि मन्त्रिणो भवन्ति । तेषामप्यन्ये । सैषा मन्त्रि-
परंपरा मन्त्रं भिनत्ति ।

तस्मान्मास्य परे विद्युः कर्म किंचिच्चिकीर्षितम् ।

आरब्धारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥
(नैकस्य मन्त्रसिद्धिरस्तीति विशालाक्षः) (प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया
हि राजवृत्तिः । अनुपलब्धस्य ज्ञानमुपलब्धस्य निश्चयो नि-
श्चितस्य) बलाधानमर्थद्वैधस्य संशयच्छेदनमेकदेशदृष्टस्य शेषोप-
लब्धिरिति मन्त्रिसाध्यमेतत् । तस्माद्दुद्धिद्वैः सार्धमासीत मन्त्रम् ।
न कंचिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम् ।

बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुज्जीत पण्डितैः ॥

एतन्मन्त्रज्ञानं नैतन्मन्त्ररक्षसमिति पाराशरैः । यदस्य कार्यमभिप्रेतं तत्प्रतिरूपकं मन्त्रिणः पृच्छेत् । कार्यमिदमेवमासी-
देवं वा यदि भवेत्तत्कथं कर्तव्यमिति^{१९} । ते यथा ब्रूयुस्तत्कुर्यात् ।
एवं मन्त्रोपलब्धिः संवृतिश्च भवतीति^{२०} ।

नेति पिशुनैः । मन्त्रिणो हि व्यवहितमर्थं वृत्तमवृत्तं वा
पृष्टमनादरेण ब्रवन्ति प्रकाशयन्ति वा । स दोषैः । तस्मात्कर्मसु
येषु येषमभिप्रेतास्तैः सह मन्त्रयेत् तैर्मन्त्रयमाणो हि मन्त्रवृद्धिं
गुप्तिं च लभत इति^{२१} । नेति कौटिल्यैः । अनवस्था ह्येषा ।
मन्त्रिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेत् । मन्त्रयमाणो ह्येकेनार्थ-
कृच्छ्रेषु निश्चयं नाधिगच्छेत् । एकश्च मन्त्री यथेष्टमनवग्रहश्चरति^{२२} ।
द्वाभ्यां मन्त्रयमाणो द्वाभ्यां संहताभ्यामवगृह्यते^{२३} । विगृहीता
भ्यां विनारयते^{२४} । त्रिषु चतुर्षु वा नैकान्तं कृच्छ्रेणोपपद्यते महा-
दोषम् । दोष उपपन्नस्तु भवति^{२५} । ततः परेषु कृच्छ्रेणार्थनिश्चयो
गम्यते^{२६} । मन्त्रो वा रच्यते^{२७} । देशकालकार्यवेशेन त्वेकेन सह
द्वाभ्यामेको वा यथासामर्थ्यं मन्त्रयेत् । कर्मणामारम्भोपायः
पुरुषद्रव्यसंपदेशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति
पञ्चाङ्गो मन्त्रैः । तानेकैकशः पृच्छेत् समस्तांश्च ॥

हेतुभिश्चैकैकं मतं प्रविशेद्विद्वान् । अवासार्थः कालं नातिक्राम-
येत् । न दीर्घकालं मन्त्रयेत् च तेषां च रक्षेद्येषामपकुर्यात् । मन्त्रि-
परिषदं द्वादशशामात्यान्कुर्वीतेति मानवैः षोडशेति बार्हस्पत्याः ।
विंशतिमित्यौशनसैः । यथासामर्थ्यमिति कौटिल्यैः । ते ह्यस्य
स्वपक्षं परपक्षं च चिन्तयेयुः । अकृतारम्भमारब्धानुष्ठानमनु-
ष्ठितविशेषं नियोगसंपदं च कर्मणां कुर्युः^{२८} । आसन्नैः सह
कार्याणि परयेत् । अनासन्नैः सह पक्षसंप्रेषणेन मन्त्रयेत् । इन्द्र-
स्य हि मन्त्रिपरिषदपीणां सहस्रम् । स तच्चक्षुः । तस्मादिदं
द्रव्यं सहस्राक्षमाहुः । आत्ययिके कार्ये मन्त्रिणो मन्त्रिपरिषदं

चाहूयं ब्रूयति । तत्र यद्भूयेष्टः कार्यसिद्धिकरं वा ब्रूयस्तत्कुर्यात् ।
कुर्वतश्च ।

नास्य गुह्यं परे विद्युः छिद्रं विद्यात्परस्य च ।

गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि यत्स्याद्विवृतमात्मनः ॥

यथा ह्यश्रोत्रियः श्राद्धं न सतां भोक्तुमर्हति ।

एवमश्रुतशास्त्रार्थो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥

इति विनयाधिकारिकं प्रथमं ऽधिकरणं मन्त्राधिकारः पञ्चदशो ऽध्यायः ॥१५॥

X

१२. प्रक. दूतप्रणिधिः

उद्धृतमन्त्रो दूतप्रणिधिः । अमात्यसंपदोपेतो निसृष्टार्थः ।
पादगुणहीनः परिमितार्थः । अर्धगुणहीनः शासनहरः । सु-
प्रतिविहितयानवाहनपुरुषपरिवापः प्रतिष्ठेत् । शासनमेवं वाच्यं
परः स वक्ष्यत्येवं तस्येदं प्रतिवाक्यमेवमतिसंधातव्यमित्त्वधी-
यानो गच्छेत् । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च प्रतिसंसर्गं गच्छेत् ।
अनीकस्थानयुद्धप्रतिग्रहापसारभूमीरात्मनः परस्य चावेचेत् ।
दुर्गराष्ट्रप्रमाणं सारवृत्तिगुप्तिच्छिद्राणि चोपलभेत् पराधिष्ठान-
मनुज्ञातः प्रविशेत् । शासनं च यथोक्तं ब्रूयति । प्राणावाधे ऽपि
दृष्टे । परस्य वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादं वाक्यपूजनमिष्टपरि-
ग्रहं गुणकथासङ्गमासन्नमासनं सत्कारमिष्टेऽनुसरणं विश्वा-
सगमनं च लब्धयेत्तदृष्ट्यै । विपरीतमतुष्ट्यै । तं ब्रूयति । दूत-
मुखा वै राजाभस्त्वं चान्ये च । तस्मादुद्यतेष्वपि शैलेषु यथोक्तं
वक्त्रारस्तेषामन्तावसायिनो ऽप्यवर्ध्याः । किमङ्ग पुनर्ब्राह्मणाः ।
परस्यैतद्वाक्यमेष दूतधर्म इति । वसेदविसृष्टः प्रपूजया नोत्सिक्तैः ।
परेषु बलित्वं न मन्येत् । वाक्यमनिष्टं सहेत् । स्त्रियः पानं च
वर्जयेत् । एकः शयीते । सुप्तमत्तयोर्द्वि भावज्ञानं दृष्ट्यै । कृत्य-
पक्षोपजापमकृत्यपक्षे गूढप्रणिधानं रागापरागौ भर्तारि रन्त्रं च

प्रकृतीनां तापसवैदेहकव्यञ्जनाभ्यामुपलभेत् । तयोरन्तेवासि-
भिश्चेकित्सकपाषण्डव्यञ्जनोभयवेतनैर्वा^{३७} । तेषामसंभाषायां
याचकमत्तोन्मत्तसुप्तप्रलापैः^{३८} । पुण्यस्थानदेवगृहचित्रलेख्य-
मंज्ञाभिर्वा चारमुपलभेत् । उपलब्धस्योपजापमुपेयात् । परेण
चोक्तः स्वासां प्रकृतीनां परिमाणं नाचक्षीत् । सर्वं वेद भवानिति
त्रयात् । कार्यसिद्धिकरं वा^{३९} । कार्यस्यासिद्धावुपरुध्यमानस्तर्कयेत् ।
किं भर्तुर्मे व्यसनमासन्नं पश्यन् । स्वं वा व्यसनं प्रतिकर्तुकामैः ।
पार्ष्णिग्राहासारावन्तः कोपमाटविकं वा समुत्थापयितुकामैः ।
मित्रमाक्रन्दाभ्यां वा व्यापादयितुकामैः । स्वं वा परतो विग्रह-
मन्तः कोपमाटविकं वा प्रतिकर्तुकामैः । संसिद्धं मे भर्तुर्यात्रा-
कारमभिहन्तुकामः सस्यकुप्यपण्यसंग्रहं दुर्गकर्म बलसमुत्थानं
वा कर्तुकामैः । स्वसैन्यानां वा व्यायामदेशकालावाकाङ्क्षमाणैः^{४०}
परिभवप्रमादाम्यां वा । संसर्गानुबन्धार्थं वा । मामुपरुणद्धीति^{४१} ।
ज्ञात्वा वसेदपसरेद्वा । प्रयोजनमिष्टमवेक्षेत् वा । शासनमनिष्टमुक्त्वा
बन्धवधमयादविसृष्टो व्यपगच्छेत् । अन्यथा नियम्येत् ।

प्रेषणं संधिपालत्वं प्रतापो मित्रसंग्रहः ।

उपजापः सुहृद्भदो गूढदण्डातिसारणम् ॥

बन्धुरत्नापहरणं चारज्ञानं पराक्रमः ।

... अमाधिमोक्षो दूतस्य कर्मयोगस्य चाश्रयः ॥

स्वदूतैः कारयेदेतत्परदूतांश्च रक्षयेत् ।

प्रतिदूतापसर्पाभ्यां दृश्यादृश्यैश्च रक्षिभिः^{४२} ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे दूतप्रणिभिः षोडशो ऽध्यायः ॥ १६ ॥

१३. प्रक. राजपुत्ररक्षणम्.

रक्षितो राजा राज्यं रक्षत्यासन्नेभ्यः परेभ्यश्च । पूर्वं दारैभ्यः
पुत्रैभ्यश्च । दाररक्षणं निशान्तप्रणिधौ वक्ष्यामः । पुत्ररक्षणम् ।
जन्मप्रभृति राजपुत्रात्रक्षेत् । कर्कटकसधर्माणो हि जनकमक्षा
राजपुत्राः । तेषामजातस्नेहे पितर्युष्मांशुदण्डः श्रेयानिति भारद्वाजः ।

नृशंसमदृष्टवधः क्षत्रबीजविनाशश्चेति विशालार्हः । तस्मादेक-
स्थानावरोधः श्रेयानिति^१ । अहिभयमेतदिति पाराशरीः । कुमारो
हि विक्रमभयान्मां पिता रुणद्धीति ज्ञात्वा तमेवाङ्के कुर्यात्^२ । तस्मा-
दन्तपालदुर्गे वासःश्रेयानिति^३ । औरभ्रकं भयमेतदिति पिशुनैः ।
प्रत्यापत्तेर्हि तदेव कारणं ज्ञात्वान्तपालसखः स्यात्^४ । तस्मात्स्व-
विषयादपकृष्टे सामन्तदुर्गे वासः श्रेयानिति^५ । वत्सस्थानमेत-
दिति कौणपदन्तः । वत्सेनेव हि धेनुं पितरमस्य सामन्तो दुह्यात्^६ ।
तस्मान्मातृबन्धुषु वासः श्रेयानिति^७ । ध्वजस्थानमेतदिति वात-
व्याधिः^८ । तेन हि ध्वजेनादितिकौशिकवदस्य मातृबान्धवा
भिचेरन्^९ । तस्मादग्राम्यधर्मेष्वेनमवसृजेयुः । सुखोपरुद्धा हि पुत्राः
पितरं नाभिद्रुहन्तीति^{१०} । जीवन्मरणमेतदिति कौटिल्यैः । काष्ठ-
मिव हि घुणजग्धं राजकुलमविनीतपुत्रमभियुक्तमात्रं भज्येत^{११} ।
तस्मादृतुमत्यां महिष्यां ऋत्विजश्चरुर्मन्द्रबार्हस्पत्यं निर्वपेयुः । आप-
न्नसत्वायां कौमारभृत्यो गर्भभर्मणि प्रजनने च व्रियते^{१२} । प्रजा-
तायाः पुत्रसंस्कारं पुरोहितः कुर्यात्^{१३} । समर्थं तद्विदो विनयेयुः ।
सत्तिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत्^{१४} । पितरि विक्र-
म्य राज्यं गृहाणेति^{१५} । तदन्यः सत्त्री प्रतिषेधयेत्याम्भीयैः ।
महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटिल्यैः । नवं हि द्रव्यं येन येनार्थ-
जातेनोपदिह्यते तत्तदाचूषति^{१६} । एवमयं नवबुद्धिर्यद्यदुच्यते तत्त-
च्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति^{१७} । तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्ना-
धर्ममनर्थं च^{१८} । सत्तिणस्त्वेनं तव स्म इति वदन्तः पालयेयुः ।
यौवनोत्सेकान्परस्त्रीषु मनः कुर्वाणमार्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमे-
ध्याभिः शून्यागारेषु रात्राबुद्धेजयेयुः । मद्यकामं योगपानेनोद्वेज-
येयुः । द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैरुद्वेजयेयुः । मृगयाकामं प्रति-
रोधकव्यञ्जनैस्त्रासयेयुः । पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेद-
येयुः । अप्रार्थनीयो राजा विपन्ने घातः संपन्ने नरकपातः संक्रो-
शः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति^{१९} । विरागं प्रियमेकपुत्रं वा ब्रवीथात्^{२०} ।

बहुपुत्रः प्रत्यन्तमन्यविषयं वा प्रेषयेद्यत्र गर्भः पण्डो हिम्बो वा न भवेत् । आत्मसंपन्नं सैनापत्ये यावराज्ये वा स्थापयेत् । बुद्धिमानाहर्षबुद्धिर्दुर्बुद्धिरिति पुत्रविशेषाः । शिष्यमाहो धर्मार्थावुपलभते चानुतिष्ठति च बुद्धिमान् । उपलभमानो नानुतिष्ठत्याहर्षबुद्धिः^{५८} । अपायनित्यो धर्मार्थद्वेषी चेति दुर्बुद्धिः^{५९} । स बधे कपुत्रः पुत्रोत्पत्तावस्य प्रयतेत् । पुत्रिकापुत्रानुत्पादयेद्वा । बुद्धस्तु व्याधितो वा राजा मातृबन्धुकुल्यगुणवत्सामन्तानामन्यतमेन क्षेत्रे बीजमुत्पादयेत् । न चैकपुत्रमविनीतं राज्ये स्थापयेत्^{६०} ।

बहूनामेकसंरोधः पिता पुत्रहितो भवेत् ।

अन्यत्रापद ऐश्वर्यं ज्येष्ठभागस्तु पूज्यते^{६१} ॥

कुलस्थ वा भवेद्राज्यं कुलसङ्गो हि दुर्जयः ।

अराजव्यसनाबाधः शश्वदावसति क्षितिम्^{६२} ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकरणे राजपुत्ररक्षणं सप्तदशो ऽध्यायः ॥ १७ ॥

१४-१५ प्रक. अवरुद्धवृत्तमवरुद्धे च वृत्तिः ।

राजपुत्रः कृच्छ्रवृत्तिरसदृशे कर्मणि नियुक्तः पितरमनुवर्तेत । अन्यत्र प्राज्ञाबाधकप्रकृतिकोपकपातकेभ्यः । पुण्यकर्मणि नियुक्तः पुरुषमाधिष्ठातारं याचेत् । पुरुषाधिष्ठितश्च सविशेषमादेशमनुतिष्ठेत् । अभिरूपं च कर्मफलमोपायनिकं च लाभं पितुरुपनाययेत् । तथाप्यनुप्यन्तमन्यस्मिन्पुत्रे दारेषु वा स्निह्यन्तमरणयापृच्छेत् । बन्धवधमयाद्वा यः सामन्तो न्यायवृत्तिर्धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः प्रतिग्रहीता मानयिता चाभिपन्नानां तमाभयेत् । तत्रस्थः कोशदण्डसंपन्नः प्रवीरपुरुषकन्यासंबन्धमटवीसंबन्धं कृत्यपक्षोपग्रहं वा कुर्यात् । एकचरः सुवर्णपाकमखिरागहेमरूपपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत् । पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोम्यं देवाद्यमाद्यविधवां वा गृहमनुप्रविश्य सार्थयानपात्राणि च गृहनरसयोगेन वृत्तिसंघायापहरेत् । पारश्रामिकं वा योगमा-

तिष्ठेत् । मातुः परिजनोपग्रहेण वा चेष्टेत् । कारुणिमिन्कुशील-
वचिकित्सकवाग्जीवनपाषण्डद्वज्जम्बिर्वा नष्टरूपस्तद्व्यञ्जनसख-
श्चिद्रे प्रविश्य राज्ञः शस्त्ररसाम्यां प्रहृत्य त्रयात् । अहमसौ
कुमारः सहभाग्यमिदं राज्यमेको नार्हति भोक्तुं तत्र ये कामयन्ते
भर्तुं नाहं द्विगुणेन भक्तवेतनेनोपस्थास्य इति । इत्यवरुद्धवृत्तम् ।
अवरुद्धं तु मुख्यपुत्रमपसर्पाः प्रतिपाद्यानयेयुः । माता वा प्रति-
गृहीता । त्यक्तं गूढपुरुषाः शस्त्ररसाम्यां हन्युः । अत्यक्तं तु न्य-
शीलाभिः स्त्रीभिः पानेन मृगयया वा प्रसज्य रात्रावुपगृह्णान-
येयुः ॥

उपस्थितं च राज्येन ममोर्ध्वमिति सान्त्वयेत् ।

एकस्थमथ संरुन्ध्यात्पुत्रवान्वा प्रवासयेत् ॥

इति विनयाधिकारके प्रथमे अधिकरणे ऽवरुद्धवृत्तमवरुद्धे च वृत्तिः

अष्टादशो ऽध्यायः ॥ १८ ॥

१६. प्रक. राजप्रणिधिः.

राजानमुत्तिष्ठमानमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः । प्रमाद्यन्तमनुप्रमा-
द्यन्ति । कर्माणि चास्य भक्षयन्ति । द्विषद्भिश्चातिसंधीयेत् ।
तस्मादुत्थानमात्मनः कुर्वीत । नाडिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विम-
र्जेत । छायाप्रमाणेन वा । त्रिपौरुषी पौरुषी चतुरङ्गुलाच्छाया
मध्याह्न इति पूर्वे दिवसस्याष्टभागाः । तैः पश्चिमा व्याख्याताः ।
तत्र पूर्वे दिवस्याष्टभागे रक्षाविधानमायव्ययौ च शृणुयात् ।
द्वितीये पौरजानपदानां कार्याणि पश्येत् । तृतीये स्नानभोजनं
सेवेत् । स्वाध्यायं च कुर्वीत । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहमध्यक्षांश्च
कुर्वीत । पञ्चमे मन्त्रिपरिषदा पत्रसंप्रेषणेन मंत्रयेत् । चारगुह्य-
बोधनीयानि च बुद्धयेत् । षष्ठे स्वैरविहारं मंत्रं वा सेवेत् ।
सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान्पश्येत् । अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं
चिन्तयेत् । प्रतिष्ठितेऽहनि संध्यामुपासीत । प्रथमे रात्रिभागे

गूढपुरुषान्परयेत्^{३३} । द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत स्वाध्यायं च^{३४} ।
 तृतीये तूर्यषोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत^{३५} । षष्ठे तूर्यषोषेण
 प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत्^{३६} । सप्तमे मंत्रमध्या-
 सीत गूढपुरुषांश्च प्रेषयेत्^{३७} । अष्टमे अतिविगाचार्यपुरोहितसखः
 स्वस्त्वयनानि प्रतिगृहीयात्^{३८} । चिकित्सकमाहानसिकर्मोद्धृति-
 कांश्च परयेत्^{३९} । सवत्सां धेनुं वृषभं च प्रदक्षिणीकृत्योपस्थानं
 गच्छेत्^{४०} । आत्मबलानुकूल्येन वा निशाहर्भागान्प्रविभज्य
 कार्याणि सेवेत्^{४१} । उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासङ्गं कारयेत्^{४२} ।
 दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासभैः कार्यते^{४३} । तेन
 प्रकृतिकोपमरिवशं वा गच्छेत्^{४४} । तस्मादेवताश्रमपाषण्डश्रोत्रिय-
 पशुपुण्यस्थानानां बालवृद्धव्याधितव्यसन्ननाथानां स्त्रीणां च
 क्रमेण कार्याणि परयेत्^{४५} । कार्यगौरवादात्ययिकवशेन वा^{४६} ।

सर्वमात्ययिकं कार्यं शृणुयाच्चातिपातयेत् ।

कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाभिजायते^{४७} ॥

अग्न्यगारगतः कार्यं परयेद्वैद्यतपस्विनाम् ।

पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च^{४८} ॥

तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविध्यैः सह कारयेत् ।

मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात्^{४९} ॥

राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञ कार्यानुशासनम् ।

दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितस्याभिषेचनम्^{५०} ॥

प्रजासुखं सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्^{५१} ॥

तस्माभित्योत्थितो राजा कुर्यादर्थानुशासनम् ।

अर्थस्य मूलमुत्थानमनर्थस्य विपर्ययः^{५२} ॥

अनुत्थाने भ्रुवो नाशः प्राप्तस्यानागतस्य च ।

प्राप्यते फलमुत्थानाद्भ्रमते चार्थसंपदम्^{५३} ॥

विनयाधिकारिके अथमे ऽधिकारे राजप्रणिधिः एकोनविंशो ऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७. प्रक. निशान्तप्रसिद्धिः.

वास्तुकप्रशस्ते देशे संप्राकारपरिखाद्वारमनेककक्षपरि-
 गतमन्तःपुरं कारयेत् । कोशगृहविधानेन वासगृहं गूढभित्तिसंचारं
 मोहनगृहं तन्मध्ये वा वासगृहं भूमिगृहं वासन्नकाम्यचैत्यदेवता-
 विधानद्वारमनेकसुरुक्कासंचारं प्रासादं वा गूढभित्तिसोपानं सुषिर-
 स्तम्भप्रवेशापसारं वा वासगृहं यन्त्रबद्धतलावपातं कारयेत् ।
 आपत्प्रतीकारार्थमापदि वा कारयेत् । अतोऽन्यथा वा विक-
 ल्पयेत् । सहाध्यायिभ्यात् । मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगत-
 मन्तः पुरमाग्निरन्यो न दहति^१ । न चात्रान्योऽग्निर्ज्वलति^२ । वैद्यु-
 तेन भस्मना मृतसंयुक्तेन कनकवारिणावालिप्तं च । जीवन्तीश्चेता-
 मुष्ककपुष्पवन्दाकाभिरक्षीवे जातस्याश्वत्थस्य प्रतानेन वा गुप्तं
 सर्पा विषाणि वा न प्रसहन्ते^३ । मार्जारमयूरनकुलपृषतोत्सर्ग-
 सर्पान्भक्षयति^४ । शुकशारिका भृङ्गराजो वा सर्पविषशङ्कायां
 क्रोशति^५ । क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति^६ । ग्लायति जीवजी-
 वकः^७ । भ्रियते मत्तकोकिलः^८ । चकोरस्याक्षिणी विरज्येते^९ ।
 इत्येवं अग्निविषसर्पेभ्यः प्रतिकुर्वीत^{१०} । पृष्ठतः कक्ष्याविभागे
 स्त्रीनिवेशो गर्भव्याधिवैद्यप्रख्यातसंस्था वृक्षोदकस्थानं च^{११} । बहिः
 कन्याकुमारपुरम्^{१२} । पुरस्तादलंकार भूमिर्मन्त्रभूमिरुपस्थानं कुमारा-
 ध्यक्षस्थानं च^{१३} । कक्ष्यान्तरेष्वन्तर्वशिकसैन्यं तिष्ठेत्^{१४} । अन्तर्गृहगतः
 स्थविरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं परयेत्^{१५} । न कांचिदभिगच्छेत्^{१६} । देवी-
 गृहे लीनो हि भ्राता भद्रसेनं जघान^{१७} । मातुः शय्यान्तर्गतश्च
 पुत्रः कारुशम्^{१८} । लाजान्मधुनेति विषेण पर्यस्य देवी काशिरा-
 जम्^{१९} । विषदिग्धेन नृपुरेण वैरन्त्यं मेखलामणिना सौवीरं जालू-
 थमादर्शेन वेष्यां गूढं शस्त्रं कृत्वा देवी विदूरथं जघान^{२०} । तस्मा-
 देतान्यास्पदानि परिहरेत्^{२१} ।

मुण्डजटिलकुहकप्रतिसंसर्ग बाह्याभिश्च दासीभिः प्रतिषेध-
 येत्^{२२} । न चैनाः कुल्याः पश्येयुरन्यत्र गर्भव्याधिसंस्थाभ्याम्^{२३} । रूपा-

जीवाः स्नानप्रवर्षशुद्धशरीराः पद्मिर्तितवस्त्रालंकाराः पश्येयुः ।
आशीतिकाः पुरुषाः पञ्चाशत्कास्त्रियो वा मातापितृव्यज्जनाः
स्थविरवर्षवराभ्यागारिकाश्चावरोधानां शौचाशौचं विधः स्थाप-
पयेयुश्च स्वामिहिते^{३१} ।

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न संचरेत् ।
न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो व्रजेत्^{३२} ॥
सर्वं चावेक्षितं द्रव्यं निबद्धागमनिर्गमम् ।
निर्गच्छेदभिगच्छेद्वा मुद्रासंक्रान्तभूमिकम्^{३३} ॥

इति विनयाधिकारिके प्रथमे ऽधिकारेण विंशो ऽध्यायः ॥ २० ॥

१६. प्रक. आत्मरक्षितकम्.

शयनादुत्थितः स्त्रीगणैर्धन्विभिः परिगृह्येत । द्वितीयस्यां
कक्ष्यायां कक्षकोष्णीषिभिर्वर्षवराभ्यागारिकैः । तृतीयस्यां कुब्ज-
वामनकिरातैः^३ । चतुर्थ्यां मन्त्रिभिः संबन्धिभिर्दौवारिकैश्च प्रास-
पाणिभिः^५ । पितृपैतामहं महासंबन्धानुबन्धं शिक्षितमनुरक्तं कृत-
कर्माणं जनमासन्नं कुर्वीत । नान्यतोदेशीयमकृतार्थमानं स्वदेशीयं
वाप्यपकृत्योपगृहीतमन्तर्वेशिकसैन्यं राजानमन्तःपुरं च रक्षेत् ।

गुप्ते देशे माहानसिकः सर्वमास्वादबाहुन्येन कर्म कारयेत् ।
तद्राजा तथैव प्रतिभुञ्जीत पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा ।

अग्नेर्ज्वालाधूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य । वय-
मां निपत्तिश्च । अन्नस्योष्मा मयूरग्रीवाभः शैत्यमाशुक्लिष्टस्यैव
वैवर्ण्यं सोदकत्वमाक्लिन्नत्वं च । व्यञ्जनानामाशुशुष्कत्वं च
काथश्यामकेनपटलविच्छिन्नभावो गन्धस्पर्शरसवधश्च । द्रव्येषु
हीनातिरिक्छायादर्शनम् । फेनपटलसीमान्तोर्ध्वराजीदर्शनं च ।
रसस्य मध्ये नीला राज्ञी पयसस्ताम्रा मधतोययोः कालीदध्नः
रक्षामा च मधुनः स्वेता । द्रव्याणामार्द्राणामाशुप्रम्लानत्वमुत्प-
कभावः काथनीलश्यावता च । शुष्काणामाशुशातनं वैवर्ण्यं

चै । कठिनानां मृदुत्वं मृदूनां कठिनत्वं च । तदभ्यासे क्षुद्र-
 सत्त्ववधश्च । आस्तरणप्रावरणानां श्याममण्डलता तन्तुरोम-
 पद्मशातनं च । लोहमणिमयानां पङ्कमलोपदेहता । स्नेहरागगौ-
 रवप्रभाववर्णस्पर्शवधश्चेति विषयुक्तलिङ्गानि^{२२} । विषप्रदस्य तु
 शुष्करयावकृता वाक्सङ्गः स्नेदो विजृम्भणं चातिमात्रं वेपथुः
 प्रस्खलनं बाह्यविप्रेक्षणमावेगः स्वकर्माणि स्वभूमौ चानवस्थान-
 मिति^{२३} । तस्मादस्य जाङ्गलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः ।
 भिषग्भैषज्यागारादास्वादविशुद्धमौषधं गृहीत्वा पाचकपोषका-
 भ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत् । पानं पानीयं चौषधेन
 व्याख्यातम् । कल्पकप्रसाधकाः स्नानशुद्धवस्त्रहस्ताः समुद्रमुपकर-
 णमन्तर्वशिकहस्तादादाय परिचरेयुः । स्नापकसंवाहकास्तरकर-
 जकमालाकारकर्म दास्यः कुर्युः । ताभिरधिष्ठिता वा शिल्पिनः ।
 आत्मचक्षुषि निवेश्य वस्त्रमाल्यं दद्युः । स्नानानुलेपनप्रघर्षचूर्ण-
 वासस्नानीयानि स्ववक्षोबाहुषु च । एतेन परस्मादागतकं च
 व्याख्यातम् । कुशीलवाः शस्त्राग्निरसवर्जं नर्मयेयुः । आतोद्यानि
 चैषामन्तस्तिष्ठेयुरश्वरथद्विपालंकाराश्च । मौलपुरुषाधिष्ठितं यान-
 वहनमारोहेत् । नावं चाप्तनाविकाधिष्ठिताम् । अन्यनौप्रतिबद्धां
 वातवेगवशां च नोपेयात् । उदकान्ते सैन्यमासीत् । मत्स्यग्राह-
 विशुद्धमवगाहेत् । व्यालग्रहपरिशुद्धमुद्यानं गच्छेत् । लुब्धकैः
 श्वमणिभिरपास्तस्तेनव्यालपराबाधभयं चललक्षपरिचयार्थं मृगा-
 रण्यं गच्छेत् । आसशस्त्रग्राहाधिष्ठितः सिद्धतापसं परयेत् ।
 मन्त्रिपरिषदा सामन्तदूतं संनद्धो ऽश्वं हस्तिनं रथं वारूढः संनद्ध-
 मनीकं गच्छेत् । निर्याणे ऽभियाने च राजमार्गमुभयतः कृतारक्षं
 दण्डिभिरपास्तशस्त्रहस्तप्रव्रजितवृद्धं गच्छेत् । न पुरुषसंवाध-
 मवगाहेत् ।

यात्रासमाजोत्सवप्रवहणानि दशवर्गिकाधिष्ठितानि गच्छेत् ।

यथा च योगपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।
तथायमन्यवाधेभ्यो रचेदात्मानमात्मवान् ॥

इति विनयाधिकारिकं प्रथमे ऽधिकरणे आत्मरक्षितकम् एकविंशो ऽध्यायः ॥२१॥

प्रावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य विनयाधिकारिकं

प्रथममधिकरणं समाप्तम् ॥

अध्यक्षप्रचारः--द्वितीयाधिकरणम्.

१८. प्रक. जनपदानिवेशः.

भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभि-
प्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् । शूद्रकर्षकप्रायं कुलशतावरं पञ्चश-
तकुलपरं ग्रामं क्रोशद्विक्रोशसीमानमन्योन्यारब्धं निवेशयेत् ।
नदीशैलवनगृष्टिदरीसेतुबन्धशाल्मलीशमीक्षीरवृक्षानन्तेषु सी-
मां स्थापयेत् । अष्टशतग्राम्या मध्ये स्थानीयं चतुःशतग्राम्या
द्रोणमुखं द्विशतग्राम्या खार्वटिकं दशग्रामीसंग्रहेण संग्रहणं
स्थापयेत् । अन्तेष्वन्तपालदुर्गाणि । जनपदद्वाराण्यन्तपालाधि-
ष्ठितानि स्थापयेत् । तेषामन्तराणि वागुरिकशवरपुलिन्दचण्डा-
लारख्यचरा रक्षेयुः । ऋत्विगाचार्यपुरोहितश्रोत्रिभ्यो ब्रह्मदेया-
न्यदण्डकराण्याभिरूपदायकानि प्रयच्छेत् । अध्यक्षसंख्यायका-
दिभ्यो गोपस्थानीकानीकस्थचिकित्सकाश्चदप्रकजङ्गारिकेभ्यश्च
विक्रयाधानवर्जम् ।

करदेभ्यः कुतचेत्राण्यैकपुरुषिकाणि प्रयच्छेत् । अकृतानि
कर्तृभ्यो नादेयात् । अकृषतामाच्छिद्यान्येभ्यः प्रयच्छेत् । ग्राम-
भृतकवैदेहका वा कृषेयुः । अकृषन्तो ऽपहीनं दधुः । धान्य-
पशुद्विरण्यैश्चैनाननुगृहीयात्तान्यनुसुखेन दधुः । अनुग्रहपरिहारौ

चैभ्यः कोशवृद्धिकरौ दद्यात् । कोशोपपातिकौ वर्जयेत् । अन्य-
 कोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते । निवेशसमकालं यथा-
 गतकं वा परिहारं दद्यात् । निवृत्तपरिहारान्पितेवानुगृहीयात् ।
 आकरकर्मान्तद्रव्यहस्तिवनव्रजवस्त्रिकपथप्रचारान्वारिस्थलपथप-
 ण्यपत्तनानि च निवेशयेत् । सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्ध-
 येत् । अन्येषां वा बध्नां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात् ।
 पुण्यस्थानारामाणां च । संभूय सेतुबन्धादप्रकामतः कर्मकर-
 वलीवर्दाः कर्म कुर्युः^{२५} । व्ययकर्मणि च भागी स्यात् । न चांशं
 लभेत् । मत्स्यस्रवहरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत्^{२६} ।
 दासाहितकबन्धूनश्रूयवतो राजा विनयं ग्राहयेत् । बालवृद्धव्या-
 धितव्यसन्यनाथांश्च राजा विभृयात् । स्त्रियमप्रजातां प्रजातायांश्च
 पुत्रान् । बालद्रव्यं ग्रामवृद्धा वर्धयेयुराव्यवहारप्रपणान् । देव-
 द्रव्यं च । अपत्यदारं मातापितरौ भ्रातृनप्राप्तव्यवहारान्मगिनीः
 कन्या विधवाश्चाविभ्रतः शक्तिमतो द्वादशपणो दण्डोऽन्यत्र
 पातितेभ्यः । अन्यत्र मातुः^{२७} । पुत्रदारमप्रतिविधाय प्रव्रजतः पूर्वं
 साहसदण्डः^{२८} । स्त्रियं च प्रव्राजयते^{२९} । लुप्तव्यवायः प्रव्रजेदापृच्छथ
 धर्मस्थान् । अन्यथा नियम्येत् । वानप्रस्थादन्यः प्रव्रजितभावः
 सजातादन्यः संघः सामुत्थायिकादन्यः समयानुबन्धो वा नास्ति
 जनपदमुपनिवेशेत् । न च तत्रारामविहारार्थाः शालाः स्युः ।
 नटनर्तनगायनवादकवाग्जीवनकुशीलवा वा न कर्मविघ्नं कुर्युः^{३०} ।
 निराश्रयत्वादग्रामाणां क्षेत्राभिरतत्वाच्च पुरुषाणां कोशविष्टिद्रव्य-
 धान्यरसवृद्धिर्भवतीति^{३१} ।

परचक्राटवीग्रस्तं व्याधिदुर्भिक्षपीडितम् ।

देशं परिहरेद्राजा व्ययक्रीडाश्च वारयेत् ॥

दण्डविष्टिकराबाधैः रक्षेदुपहतां कृषिम् ।

स्तेनव्यालविषग्रहैः व्याधिभिश्च पशुव्रजान् ॥

वस्त्रभैः कार्मिकैः स्तेनैरन्तपालैश्च पीडितम् ।
 शोधयेत्पशुसंघैश्च क्षीयमाणवशिकपथम् ॥
 एवं द्रव्यं द्विपवनं सेतुबन्धमथाकरान् ।
 रचेत्पूर्वकृतान् राजा नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् ॥

इत्यध्यात्मप्रचारे द्वितीये ऽध्यात्मो जनपदनिवेशः प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥

आदितो द्वाविंशः ॥२२॥

२०. प्रक. भूमिच्छिद्रविधानम् .

अकृप्यायां भूमौ पशुभ्यो विचीतानि प्रयच्छेत् । प्रदिष्टाभ-
 यस्यावरजङ्गमानि च ब्राह्मणेभ्यो ब्रह्मसोमारण्यानि तपोवनानि
 च तपस्विभ्यो गोत्रकपराणि प्रयच्छेत् । तावन्मात्रमेकद्वारं स्वातगुप्तं
 स्वादुफलगुन्मगुच्छमकण्टकिद्रुममुत्तानतोयाशयं दान्तमृगचतु-
 ष्षदं भग्नखट्वध्व्यालमार्गायुकहस्तिहस्तिनीकलभं मृगवनं विहा-
 रार्थं राज्ञः कारयेत् । सर्वातिथिमृगं प्रत्यन्ते चान्यन्मृगवनं भूमि-
 वशेन वा निवेशयेत् । कुप्यप्रदिष्टानां च द्रव्याणामेकैकशो वा वनं
 निवेशयेत् । द्रव्यवनकर्मान्तानटवीश्च द्रव्यवनापाश्रयाः प्रत्यन्ते
 हस्तिवनमटव्या रचयं निवेशयेत् । नागवनाध्यक्षः पार्वतं नादेयं
 सारसमानूपं च नागवनं विदितपर्यन्तप्रवेशनिष्कसनं नागवन-
 पालैः पालयेत् । हस्तिघातिनं हन्युः । दन्तयुगं स्वयं मृतस्याहरतः
 सपादचतुष्पण्डो लार्भः । नागवनपाला हस्तिपकपादपाशिकसै-
 भिकवनचरकप्रारिकार्मिकसखा हस्तिमूत्रपुरीषच्छन्नगन्धा भक्ष्य-
 तकीशाखाप्रातिच्छन्नाः पञ्चभिः सप्तभिर्वा हस्तिबन्धकीभिः सह
 चरन्तः शय्यास्थानपद्यालण्डकूलपातोद्देशेन हस्तिकुलपर्यग्नं
 विद्युः । यूथचरमेकचरं निर्युथं यूथपतिं हस्तिनं व्यालं मत्तं पोतं
 बन्धमुक्तं च निबन्धेन विद्युः । अनीकस्थप्रमाणैः प्रशस्तव्यञ्ज-
 नाचारान्हस्तिनो गृहीयुः । हस्तिप्रधनो हि विजयो राज्ञाम् ।
 परावीकव्यूहदुर्गस्कन्धावारप्रमर्दना ह्मतिप्रमाणशरीराः प्राणहर-

कर्माख्यो हस्तिन इति^{१४} ।

कलिङ्गाङ्गजाः श्रेष्ठाः प्राच्याश्चेति करुशजाः ।

दशार्णाश्चापरान्ताश्च द्विपानां मध्यमा मर्ताः ॥

सौराष्ट्रिकाः पाञ्चजनाः तेषां प्रत्यवरास्मृताः ।

सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जवस्तेजश्च वर्धते ॥ *

इत्यथ्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे भूमिच्छिद्रविधानं द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदितस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

२१. प्रक. दुर्गविधानम् ।

चतुर्दिशं जनपदान्ते सांपरायिकं दैवकृतं दुर्गं कारयेत् ।
अन्तर्द्वीपं स्थलं वा निम्नावरुद्धमौदकं प्रस्तरं गुहां वा पार्वतं
निरुदकस्तम्बमिरिणं वा धान्वनं खजनोदकं स्तम्बगहनं वा
वनदुर्गम् । तेषां नदीपर्वतदुर्गं जनपदारक्षस्थानं धान्वनवनदुर्ग-
मटवीस्थानम् । आपद्यपसारो वा जनपदमध्ये समुदयस्थानं
स्थानीयं निवेशयेत् । वास्तुकप्रशस्ते देशे नदीसङ्गमे हृदस्य
वाविशोषस्याङ्गे सरसस्तटाकस्य वा वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा वास्तुक-
वशेन प्रदक्षिणोदकं पण्यपुटभेदनमसंवारिपथाभ्यामुपेतम् । तस्य
परिखास्तिस्त्रो दण्डान्तराः कारयेत् । चतुर्दश द्वादश दशेति
दण्डान्विस्तीर्णाः विस्तारादवगाधाः पादोनमर्धं वा त्रिभागमूला
मूले चतुरश्राः पाषाणोपहिताः पाषाणेष्टकावद्वपार्था वा तो-
यान्तिकीरागन्तुतोयपूर्णा वा सपरिवाहाः पञ्चग्राहवतीश्च ।
चतुर्दण्डावकुष्ठं परिखायाः षड्दण्डोच्छ्रितमवरुद्धं तद्विगुण-
विष्कम्भं खाताद्वप्रं कारयेत् । ऊर्ध्वचयं मञ्चपृष्ठं कुम्भकुक्षिकं
वा हस्तिभिर्गोभिश्च क्षुण्णं कण्टकिगुल्मविषवल्लीप्रतानवन्तं पां-
सुविशेषेण वास्तुच्छिद्रं वा पूरयेत् । वप्रस्योपरि प्राकारं विष्कम्भ-
द्विगुणोत्सेधमैष्टकं द्वादशहस्तादूर्ध्वमोजं युग्मं वा आ चतुर्विंश-
तिहस्तादिति कारयेत् । रथचर्यासंचारं तालमूलमुरजैः कपि-

शीर्षकैश्चाचिताग्रं पृथुशिलासहितं वा शैलं कारयेत्^१ । न त्वेव
काष्ठमयम्^२ । अभिरवहितो हि तस्मिन्वसति^३ । विष्कम्भचतुर-
श्रमडालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेत्^४ । त्रिंशदण्डान्तरं च
द्वयोरडालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलां द्वयर्धायामां प्रतोलीं कारयेत्^५ ।
अडालकप्रतोलीर्मध्ये त्रिभानुष्काधिष्ठानं सपिधानच्छिद्रफलक-
संहतमित्तिन्द्रकोशं कारयेत्^६ । अन्तरेषु द्विहस्तविष्कम्भं पार्श्वे
चतुर्गुणायाममनुप्राकारमष्टहस्तायतं देवपथं कारयेत्^७ । दण्डान्तरा
द्विदण्डान्तरा वा चार्याः कारयेत्^८ । आग्राह्ये देशे प्रधावितिकां
निष्कुरद्वारं च^९ । बहिर्जानुभञ्जनीं त्रिशूलप्रकारकूटावपातकण्टक-
प्रतिसराहिपृष्ठतालपत्रशृङ्गाटकश्चदंष्ट्रार्गलोपस्कन्दनपादुकाम्बरी-
षोदपानकैः छन्नपथं कारयेत्^{१०} । प्राकारमुभयतो मण्डलकमध्यर्ध-
दण्डं कृत्वा प्रतोलीषट्कुलान्तरं द्वारं निवेशयेत्^{११} । पञ्चदण्डादेकोत्तर-
वृद्ध्याष्टदण्डादिति चतुस्त्रं षड्भागमायामादधिकमष्टभागं वै^{१२} ।
पञ्चदशहस्तादेकोत्तरमष्टादशहस्तादिति तलोत्सेधः^{१३} । स्तम्भस्य
परिक्षेपाः लषडायामो द्विगुणो निखातः चूलिकायाश्चतुर्भागः ।
आदितलस्य पञ्च भागाः शाला वापी सीमागृहं च^{१४} ।

दशभागिकौ द्वौ प्रतिमञ्चौ^{१५} । अन्तरामाणिहर्म्यं च समु-
च्छ्रयादर्धतलं स्थूणावबन्धश्च^{१६} । आर्धवास्तुकमुत्तमागारं त्रि-
भागान्तरं वै^{१७} । इष्टकावबन्धपार्श्वम्^{१८} । वामतः प्रदक्षिणसोपानं
गूढभित्तिसोपानमितरतः^{१९} । द्विहस्तं तोरणशिरः^{२०} । त्रिपञ्चभागि-
कौ द्वौ क्वाटयोगौ^{२१} । द्वौ द्वौ परिधौ^{२२} । अरत्तिरिन्द्रकीलैः^{२३} ।
पञ्चहस्तमणिद्वारम्^{२४} । चत्वारो हस्तिपरिधौ^{२५} । निवेशार्थं हस्ति-
नखः मुम्रसमः संक्रमो ऽसंहार्यो वा भूमिमयो वा निरुदके^{२६} ।

प्राकारसमं मुखमवस्थाप्य त्रिभागगोधामुखं गोपुरं कारयेत्^{२७} ।

प्राकारमध्ये कृत्वा वापीं पुष्करिणीं द्वारं चतुः शालम-
ध्यर्धान्तराणीकं कुमारीपुरं मुण्डहर्म्यं द्वितलं मुण्डकद्वारं भूमि-

द्रव्यवशेन वा त्रिभामाधिकायामाः भावदवाहिनीः कल्प्याः
कारयेत् ।

तासु पाषाणकुडालकुठारीकाण्डकल्पनाः ।

भुशुण्डीमुद्ररा दण्डचक्रयन्त्रशतप्रभैः ॥

कार्याः कार्मारिकाः शूला वेधनाग्राश्च वेखवः ।

उष्ट्रग्रीव्यो ऽग्निसंयोगाः कुप्यकल्पे च यो विधिः ।

इत्यथ्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे दुर्गविष्णुनं तृतीयो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

२२. प्रक. दुर्गनिवेशः ।

प्रयः प्राचीना राजमार्गास्त्रय उदीचीना इति वास्तुविभागैः ।
स द्वादशद्वारो युक्तोदकभूमिच्छन्नपथैः । चतुर्दण्डान्तरा रथ्या-
राजमार्गद्रोणमुखस्थानीयराष्ट्रविवीतपथाः । सयोनीयव्यूहरम-
शानग्रामपथाश्चाष्टदण्डाः । चतुर्दण्डः सेतुवनपथैः । द्विदण्डो
हस्तिचेत्रपथः । पञ्चारत्नयो रथपथश्चत्वारः पशुपथः । द्वौ चतुद्रपशु-
मनुष्यपथैः । प्रवीरे वास्तुनि राजनिवेशः । चातुर्वर्ण्यसमाजीवे
वास्तुहृदयादुत्तरे नवभागे यथोक्तविधानमन्तःपुरं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं
वा कारयेत् । तस्य पूर्वोत्तरं भागमाचार्यपुरोहितेज्यातोयस्थानं
मन्त्रिणश्चावसेयुः । पूर्वदक्षिणं भागं महानसं हस्तिशाला कोष्ठा-
गारं चै । ततः परं गन्धमान्यधान्यरसपण्याः प्रधानकारवः क्षत्रि-
याश्च पूर्वा दिशमधिवसेयुः । दक्षिणपूर्वं भागं भाण्डागारमक्षपटलं
कर्मनिषद्याश्चै । दक्षिणपश्चिमं भागं कुप्यगृहमायुधागारं चै । ततः
परं नगरधान्यव्यावहारिककार्मान्तिकवलाध्यक्षाः पक्षाभसुरा-
मांसपण्याः रूपाजीवास्तालापचारा वैश्याश्च दक्षिणां दिशाम-
धिवसेयुः । पश्चिमदक्षिणं भागं खरोष्ट्रगुप्तिस्थानं कर्मगृहं चै ।
पश्चिमोत्तरं भागं यानरथशालाः । ततः परमूर्ध्वासुत्रवेद्युत्तमवर्म-
शस्त्रावरणकारवः शूद्राश्च पश्चिमां दिशमधिवसेयुः । उत्तरपश्चिमं

भागं पण्यभैषज्यगृहम् । उत्तरपूर्व भागं कोशो गवाश्वं च । ततः
परं नगरराजदेवतालोहमणिकारवो ब्राह्मणाश्चोत्तरां दिशमधिब-
सेयुः । वास्तुच्छिद्रानुलासेषु श्रेणीप्रवहणीनिकाया आवसेयुः ।
अपराजिताप्रतिहतजयन्तवैजयन्तकोष्ठकान् शिववैश्रवस्वाश्वि-
मदिरागृहं च पुरमध्ये कारयेत् । कोष्ठकालयेषु यथोद्देशं वास्तु-
देवताः स्थापयेत् । ब्राह्मन्द्रयाम्यसैनापत्यानि द्वाराणि बहिः
परिखायाः धनुःशतापकृष्टाश्चैत्यपुण्यस्थानवनसेतुबन्धाः कौर्याः ।
यथादिशं च दिग्देवताः । उत्तरः पूर्वो वा श्मशानवाटः । दक्षिणेन
वर्णोत्तराणाम् । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः । पाषण्डचण्डा-
लम्नां श्मशानान्ते वासः । कर्मान्तक्षेत्रवशेन वा कुटुम्बिनां
सीमानं स्थापयेत् । तेषु पुष्पफलवाटषण्डकेदारान्धान्यपण्य-
निचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः । दशकुलीवाटं कूपस्थानं सर्पिस्नेहधान्य-
क्षारलवणभैषज्यशुष्कशक्कयवसवल्लूरतृणकाष्ठलोहचर्मङ्गारस्ना-
युविषविषाणवेणुवन्कलसारदारुप्रहरणावरणाश्मनिचयानेक-
वर्षोपभोगसहान्कारयेत् । नवेनानवं शोधयेत् ।

हस्त्यश्वरथपादातमनेकमुख्यमवस्थापयेत् । अनेकमुख्यं हि
प्रस्परभयात्परोपजापं नोपैतीति^{३७} ।

एतेनान्तपालदुर्गसंस्कारा व्याख्यातौः ।

न च बाहिरिकान्कुर्यात्पुरराष्ट्रोपघातकान् ।

क्षिपेज्जनपदे चैतान्सर्वान्वा दापयेत्करान् ॥

इत्यभ्यस्तप्रचारं द्वितीये ऽधिकरणे दुर्गनिवेशश्चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

२३. प्रक. संनिधातुचेयकर्म ।

संनिधाता कोशगृहं पण्यगृहं कोष्ठागारं कुप्यगृहमायुधा-
गारं वन्धनागारं च कारयेत् । चतुरश्रां वापीमनुदकोपस्नेहां
स्नानयित्वा वृथुशिलाभिरुमयतः पार्श्वं मूलं च प्रचित्य सारदारु-

पञ्जरं भूमिसमं त्रितलमनेकविधानं कुट्टिमदेशस्थानतलमेकद्वारं
 बन्त्रयुक्तसोपानं देवताविधानं भूमिगृहं कारयेत् । तस्योपर्युभय-
 तोनिषेधं सवप्रग्रीवमैष्टकं भाण्डवाहिनीपरिचितं कोशगृहं कारयेत् ।
 प्रासादं वा जनपदान्ते ध्रुवनिधिमापदर्थमभित्यक्तैः पुरुषैः कारयेत् ।
 पक्षेष्टकास्तम्भं चतुःशालमेकद्वारमनेकस्थानतलं विवृतस्तम्भाप-
 सारमुभयतः पण्यगृहं कोष्ठागारं च दीर्घबहुलशालं कच्चावृत-
 कुड्यमन्तःकुप्यगृहं तदेव भूमिगृहयुक्तमायुधागारं पृथग्धर्मस्थीयं
 महामात्रीयं विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानमपसारतः सुगुप्तकच्यं बन्धना-
 गारं कारयेत् । सर्वेषां शालाखातोदपानवच्च स्नानगृहाभिषि-
 त्वाणमार्जारनकुलारक्षास्था दैवपूजनयुक्ताः कारयेत् । कोष्ठागारे
 वर्षमानमरात्निमुखं कुण्डं स्थापयेत् । तज्जातकरणाधिष्ठितः पुराणं
 नवं च रत्नं सारं फल्गुकुप्यं वा प्रतिगृहीयात् । तत्र रत्नोपधा-
 वुत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च । सारोपधौ मध्यमः । फल्गु-
 कुप्योपधौ तच्च तावच्च दण्डः । रूपदर्शकविशुद्धं हिरण्यं प्रति-
 गृहीयात् । अशुद्धं छेदयेत् । आहर्तुः पूर्वः साहसदण्डः । शुद्धं
 पूर्णमभिनवं च धान्यं प्रतिगृहीयात् । विपर्यये मूलद्विगुणो
 दण्डः । तेन पण्यं कुप्यमायुधं च व्याख्यातम् । सर्वाधिकरणेषु
 युक्तोपयुक्ततत्पुरुषाणां पणादिचतुष्पणपरमापहारेषु पूर्वमध्यमोच्च-
 मवधा दण्डः । कोशाधिष्ठितस्य कोशावच्छेदे घातः । तद्वैया-
 वृत्यकाराणामर्धदण्डः । परिभाषणमविज्ञाने^{३१} । चोराणामभिप्र-
 धर्षणे चित्रो घातः । तस्मादाप्तपुरुषाधिष्ठितः संनिधाता निच-
 याननुतिष्ठेत् ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चायं विद्याद्वर्षशतादपि ।

यथा पृष्टो न सज्येत व्ययशेषं च दर्शयेत् ॥

इत्यध्यक्षप्रसारे द्वितीये ऽधिकरणे संनिधातृनिचयकर्म पञ्चमो ऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः षड्विंशः ॥ २६ ॥

२४. प्रक. समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनम् ॥

समाहर्त्वा दुर्गं राष्ट्रं खनिं सेतुं वनं व्रजं वणिक्पथं चावे-
 चेत् । शुल्कं दण्डः पौतवं नागारिको लक्षणाध्यक्षो मुद्राध्यक्षः
 सुरा सूना सूत्रं तैलं घृतं चारं सौवर्णिकः पण्यसंस्था वेश्या छूतं
 चास्तुकं कारुशिल्पिगणो देवताध्यक्षो द्वारबाहिरिकादेयं च
 दुर्गम् । सीता भागो बलिः करो वणिक् नदीपालस्तरो नावः
 पट्टनं विवीतं वर्तनी रज्जुश्चोररज्जुश्च राष्ट्रम् । सुवर्णरजतवज्र-
 मणिमुक्ताप्रवालशङ्खलोहलवणभूमिप्रस्तररसधातवः खनिः । पुष्प-
 फलवाटपण्डकेदारमूलवापाः सेतुः । पशुमृगद्रव्यहस्तिवनपरिग्रहो
 वनम् । गोमहिषमजाविकं खरोष्ट्रमश्वाश्चतराश्च व्रजः । स्थलपथो
 वारिपथश्च वणिक्पथं । इत्यायशरीरम् । मूलं भागो व्याजी परिषः
 क्लृप्तं रूपिकमत्ययश्चायमुत्खम् । देवपितृपूजादानार्थं स्वास्तिवाचन-
 मन्तःपुरं महानसं दूतप्रवर्तनं कोष्ठागारमायुधागरं पण्यगृहं
 कुप्यगृहं कर्मान्तो विष्टिः पण्यश्चरथद्विपपरिग्रहो गोमण्डलं पशु-
 मृगपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्चेति व्ययशरीरम् । राजवर्ष
 मांसः पक्षो दिवसश्च व्युष्टं वर्षाहेमन्तग्रीष्माणं तृतीयसप्तमा
 दिवसोनाः पक्षाः शेषाः पूर्णाः पृथगाधिमासक इति कालः ।
 करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवी च । संस्थानं प्रचारः शरीरा-
 वस्थापनमादानं सर्वसमुदयपिण्डसंजातमेतत्करणीयम् । कोशा-
 र्पितं राजद्वारः पुरव्ययश्चाप्रविष्टः परमसंवत्सरानुवृत्तं शासनमुक्तं
 मुन्नाङ्गं चापातनीयमेतत्सिद्धम् । सिद्धिप्रकर्मयोगः दण्डशेषमाहर-
 णीयं बलात्कृतप्रतिस्वधमवसृष्टं च प्रशोध्यमेतच्छेषमसारमल्पसारं
 च । वर्तमानः पर्युषितोऽन्यजातश्चायः । दिवसानुवृत्तो वर्तमानः ।
 परमसांवत्सरिकः परप्रचारः संक्रान्तो वा पर्युषितः । नष्टप्रस्मृतमायु-
 ऋदण्डः पार्थ पारिहीयिकमौपायनिकं डमरगतकस्यमपुत्रकं निधि-
 यन्तजातः । विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषश्च व्ययप्रत्ययः । विक्रये
 पण्यानामिष्टादिरूपजा मानोन्मानविशेषो व्याजी क्रयसंघर्षे वा

बुद्धिरित्यर्थः । नित्यो नित्योत्पादिको लाभो लाभोत्पादिक इति
व्यर्थः । दिवसानुवृत्तो नित्यः । पञ्चमाससंवत्सरलाभो लाभः ।
तयोरुत्पन्नो नित्योत्पादिको लाभोत्पादिक इति व्यर्थः । संजा-
तादायव्ययविशुद्धा नीवी प्राप्ता चानुवृत्ता चेति^{३०} ।

एवं कुर्यात्समुदयं बुद्धिं चायस्य दर्शयेत् ।

हासं व्ययस्य च प्राज्ञः साधयेच्च विपर्ययम् ॥

इत्यथ्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे समाहृतसमुदयप्रस्थापनं षष्ठो ऽध्यायः ॥६॥

आदितः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

२४. प्रक. अक्षपटले गाणनिकयाधिकारः ॥

अक्षपटलमध्यचः प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा विभक्तोपस्थानं निबन्ध-
पुस्तकस्थानं कारयेत् । तत्राधिकरणानां संख्यां प्रचारसंजाताग्रं
कर्मान्तानां द्रव्यप्रयोगे बुद्धिद्वयव्ययप्रयामव्याजीयोगस्थानवेतन-
विष्टिप्रमाणं रत्नसारफल्गुकुप्यानामर्धप्रतिवर्णकप्रतिमानमानोन्मा-
नावमानभाण्डं देशग्रामजातिकुलसङ्घातानां धर्मव्यवहारचरित्रसं-
स्थानं राजोपजीविनां ग्रग्रहप्रदेशभोगपरिहारभक्तवेतनलाभं राज्ञश्च
पत्नीपुत्राणां रत्नभूमिलालाभं निर्देशोत्पातिकप्रतीकारलाभं मित्रा-
मित्राणां च संधिविक्रमप्रदानादानानि निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत् ।
ततः सर्वाधिकरणानां करणीयं सिद्धं शेषमायव्ययौ नीवीमुप-
स्थालं प्रचारचरित्रसंस्थानं च निबन्धेन प्रयच्छेत् । उत्तममध्यमा-
वरेषु च कर्मसु तज्जातिकमध्यचं कुर्यात् । समुदायिकेष्वव-
कलृप्तिकं व्ययमुपहत्य राजानुतप्येत् । सहग्राहिणः प्रतिशुचः
कर्मोपजीविनः पुत्रा भ्रातरो भार्या दुहितरो भृत्याश्वास्य कर्मच्छेदं
वहेयुः । त्रिशतं चतुःपञ्चाशच्चाहोरात्राणां कर्म संवत्सरैः । तमा-
षाढीपर्यवसानमूनं पूर्य वा दद्यात् । करणाधिष्ठितमधिमासकं
कुर्यात् । अपसर्पाधिष्ठितं च प्रचारं प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुप-
सभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति^{३१} । उत्थानक्रे-

शासहत्वादालखेन शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु प्रमादेन संक्रोशाधर्मा-
नर्थभीरुर्भयेन कार्यार्थिष्वनुग्रहबुद्धिः कामेन हिंसाबुद्धिः कोपेन
विद्याद्रव्यवल्लभापाश्रयाद्वर्षेण तुलामानतर्कगणिकान्तरोपधाना-
लोभेन । तेषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघातस्तावानेकोत्तरो दण्ड
इति मानवीः । सर्वत्राष्टगुण इति पाराशरीः । दशगुण इति बार्ह-
स्पत्यैः । विंशतिगुण इत्याशनसैः । यथापराधमिति कौटिल्यैः ।
गायनिक्यान्याषाढीमागच्छेयुः । आगतानां समुद्रपुस्तभाण्डनी-
वीकानामेकत्रसंभाषावरोधं कारयेत् । आयव्ययनीवीनामग्राणि
श्रुत्वा नीवीमवहारयेत् । यच्चाग्रादायस्यान्तरवर्णे नीव्या वर्धेत
व्ययस्य वा यत्परिहापयेत्तदष्टगुणमध्यक्षं दापयेत् । विपर्यये तमेव
प्रतिस्थात् । यथाकालमनागतानामपुस्तनीविकानां वा देयदश-
बन्धो दण्डः । कार्मिके चोपस्थिते कारणिकस्याप्रतिबध्नतः पूर्वः
साहसदण्डः । विपर्यये कार्मिकस्य द्विगुणः । प्रचारसमं महा-
मात्राः समग्राः श्रावयेयुः । अविषममन्त्रः पृथग्भूतो मिथ्यावादी
चैषामुत्तमदण्डं दद्यात् । अकृताहोरूपहरं मासमाकाङ्क्षेत । मासा-
दूर्ध्वं मासद्विशतोत्तरं दण्डं दद्यात् । अल्पशेषलेख्यनीविकं पञ्च-
रात्रमाकाङ्क्षेत । ततः परं कोशपूर्वमहोरूपहरं धर्मव्यवहारचरित्र-
संस्थानसंकलननिर्वर्तनानुमानचारप्रयोगैरवेक्षेत । दिक्सपञ्चरात्र-
पञ्चमासचातुर्मास्यसंवत्सरैश्च प्रतिसमानयेत् । व्युष्टदेशकालमुखो-
त्पत्त्यनुवृत्तिप्रमाणदायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकैश्चायं समान-
येत् । व्युष्टदेशकालमुखलाभकारणदेययोगपरिमाणाज्ञापकोद्धार-
कविधेयकप्रतिग्राहकैश्च व्ययं समानयेत् । व्युष्टदेशकालमुखानुव-
र्तनरूपलक्षणपरिमाणनिक्षेपभाजनगोपायकैश्च नीवीं समानयेत् ।
राजार्थे ऽर्थकारणिकस्याप्रतिबध्नतः प्रतिषेधयतो वाङ्मानिबन्धा-
दायव्ययमन्यथा वा विकल्पयतः पूर्वः साहसदण्डः । क्रमावही-
नमुक्तमयविज्ञातं पुनरुक्तं वा वस्तुकमयलिहतो द्वादशपणो
दण्डः । निवीमवलिततो द्विगुणः । मक्षयतो ऽष्टगुणः । नाश-

यतः पञ्चबन्धः प्रतिदानं चै । मिथ्यावादे स्तेयदण्डः ।
पश्चात्प्रतिज्ञाते द्विगुणः प्रस्मृतोत्पन्ने चै ।

अपराधं सहेतालपं तुष्येदल्पे ऽपि चोदये ।

महोपकारं चाध्यक्षं प्रग्रहेणाभिपूजयेत् ॥

इ. ३५५ च. १ चारे द्वितीये ऽधिकरणे अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः

सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ आदितोऽष्टाविंशः ॥ ६८ ॥

२६ प्रक. समुद्रयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनम्.

कोशपूर्वाः सर्वारम्भाः । तस्मात्पूर्वं कोशमवेक्षेत । प्रचार-
समृद्धिश्चरित्रानुग्रहश्चोरनिग्रहो युक्तप्रतिषेधः सस्यसंपत्पण्यबाहु-
ल्यमुपसर्गप्रमोक्षः परिहारक्षयो हिरण्योपायनमिति कोशवृद्धिः ।
प्रतिबन्धः प्रयोगो व्यवहारो ऽवस्तारः परिहापणमुपभोगः परि-
वर्तनमपहारश्चेति कोशक्षयः । सिद्धीनामसाधनमनवतारणमप्रवे-
शनं वा प्रतिबन्धः । तत्र दशबन्धो दण्डः । कोशद्रव्याणां
वृद्धिप्रयोगाः प्रयोगः । पण्यव्यवहारो व्यवहारः । तत्र फलद्वि-
गुणो दण्डः । सिद्धं कालमप्राप्तं करोत्यप्राप्तं प्राप्तं वेत्यवस्तारः ।
तत्र पञ्चबन्धो दण्डः । क्लृप्तमायं परिहापयति व्ययं वा
विवर्धयतीति परिहापणम् । तत्र हीनचतुर्गुणो दण्डः । स्वयम-
न्यैर्वा राजद्रव्याणामुपभोजनमुपभोगः । तत्र रत्नोपभोगे घातः
सारोपभोगे मध्यमः साहसदण्डः फल्गुकुप्योपभोगे तच्च तावच्च
दण्डः । राजद्रव्याणामन्यद्रव्येणादानं परिवर्तनम् । तदुपभोगेन
व्याख्यातम् । सिद्धमायं न प्रवेशयति । निबद्धं व्ययं न
प्रयच्छति । प्राप्तां नीवीं विप्रतिजानीत इत्यपहारः । तत्र
द्वादशगुणो दण्डः । तेषां हरणोपायाश्चत्वारिंशत् । पूर्वं सिद्धं
पश्चादवतारितम् । पश्चात्सिद्धं पूर्वमवतारितम् । साध्यं न सिद्धम् ।
असाध्यं सिद्धम् । सिद्धमसिद्धं कृतम् । असिद्धं सिद्धं कृतम् ।
अन्यसिद्धं बहुकृतम् । बहुसिद्धमल्पं कृतम् । अन्यत्सिद्धमन्यत्क-

तम् । अन्यतः सिद्धमन्यतः कृतम् । देयं न दत्तम् । अदेयं
 दत्तम् । काले न दत्तम् । अकाले दत्तम् । अन्यं दत्तं बहुकृतम् ।
 बहु दत्तमन्यं कृतम् । अन्यदत्तमन्यत्कृतम् । अन्यतो दत्तमन्यतः
 कृतम् । प्रविष्टमप्रविष्टं कृतम् । अप्रविष्टं प्रविष्टं कृतम् । कुप्यमदत्त-
 मूल्यं प्रविष्टम् । दत्तमूल्यं न प्रविष्टम् । संक्षेपो विक्षेपः कर्तुः ।
 विक्षेपः संक्षेपो वा । महार्घमन्यार्धेण परिवर्तितम् । अन्यार्ध महा-
 र्धेण वा । समारोपितो ऽर्धः । प्रत्यवरोपितो वा । रात्रयः
 समारोपिता वा । प्रत्यवरोपिता वा । संवत्सरो मासविषमः कर्तुः ।
 मासो दिवसविषमो वा । समागमविषमः । मुखविषमः । धार्मिक-
 विषमः । निर्वर्तनविषमः । पिण्डविषमः । वर्णविषमः । अर्धविषमः ।
 मानविषमः^{६१} । मापनविषमः^{६२} । भाजनविषमः^{६३} । इति हरणो
 पायाः^{६४} । तत्रोपयुक्तनिधायकनिबन्धरूपतिग्राहकदायकदापकम-
 न्त्रिवैयावृत्यकरानेकैकशोऽनुयुज्जीतं । मिथ्यावादे चैषां युक्तसमो
 दण्डः^{६५} । प्रवारे चापघोषयेत् । अमुना प्रकृतेनोपहृताः प्रज्ञा-
 पयन्त्विति^{६६} । प्रज्ञापयतो यथोपघातं दापयेत् । अनेकेषु चाभि-
 योगेष्वप्यव्ययमानः सकृदेव परोक्तः सर्वं भजेत् । वैषम्ये सर्वत्रा-
 नुयोगं दद्यात् । महत्यार्थापहारे चान्पेनापि सिद्धः सर्वं भजेत् ।
 कृतप्रतिघातावस्थः सूचको निष्पन्नार्थः षष्ठमंशं लभेत् । द्वाद-
 शमंशं भृतकैः । प्रभृताभियोगादल्पनिष्पत्तौ निष्पन्नस्यांशं लभेत् ।
 अनिष्पन्ने शरीरं हैरण्यं वा दण्डं लभेत् । न चानुग्राहः ।

निष्पत्तौ निक्षेपद्वादमात्मानं वापवाहयेत् ।

अभियुक्तोपजापात् सूचको वधमाप्नुयात् ॥

इत्यप्यन्यप्रचारे द्वितीये ऽधिक्येण समुदयस्य युक्तापहतस्य प्रत्यानयनमहमो

ऽध्यायः ॥ ८ ॥ आदितः एकोनविंशः ॥ २६ ॥

२७ प्रक. उपयुक्तपरीक्षा.

अमात्यसंपदोपेताः सर्वाभ्यक्षाः शक्तितः कर्मसु नियोज्याः ।
 कर्मसु चैषां नित्यपरीक्षां कारयेत् । चिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणां

मू० । अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विवृण्वते । तस्मा-
 त्कर्तारं करणं देशं कालं कार्यं प्रक्षेपमुदयं चैषु विद्यात् । ते
 यथासंदेशमसंहता अविगृहीताः कर्माणि कुर्युः^६ । संहता भक्ष-
 येयुः । विगृहीता विानशयेयुः । न चानिवेद्य भर्तुः किञ्चिदारम्भं
 कुर्युरन्यत्रापत्प्रतीकारेभ्यः । प्रमादस्थानेषु चैषामत्ययं स्थापये-
 द्विसवेतनव्ययद्विगुणमू० । यश्चैषां यथादिष्टमर्थं सविशेषं वा
 करोति स स्थानमानौ लभेत् । अल्पायतिश्चेन्महाव्ययो भक्ष-
 यति^७ । विपर्यये यथायतिव्ययश्च न भक्षयतीत्याचार्याः^८ ।
 अपसर्पेणैवोपलभ्यत इति कौटिल्यः^९ । यः समुदयं परिहापयति
 स राजार्थं भक्षयति^{१०} । स चेदज्ञानादिभिः परिहापयति
 तदेनं यथागुणं दापयेत् । यः समुदयं द्विगुणमुद्भावयति स
 जनपदं भक्षयति^{११} । स चेद्दार्जार्थमुपनयत्यल्पापराधे वार-
 यितव्यः । महति यथापराधं दण्डयितव्यः । यः समुदयं व्यय-
 मुपनयति स पुरुषकर्माणे भक्षयति । स कर्मदिवसद्रव्यमूल्य-
 पुरुषवेतनापहारेषु यथापराधं दण्डयितव्यः । तस्मादस्य यो
 यस्मिन्नधिकरणे शासनस्थः स तस्य कर्मणो याथातथ्यमायव्ययो
 च व्यामसमासाभ्यामाचक्षीत् । मूलहरतादात्विककदर्याश्च प्रति-
 षेधयेत् । यः पितृपतामहमर्थमन्यायेन भक्षयति स मूलहरः ।
 यो यद्यदुत्पद्यते तत्तद्भक्षयति स तादात्विकः । यो भृत्यात्म-
 पीडाभ्यामुपचिनोत्यर्थं स कदर्यः^{१२} । स पक्षवांश्चेदनादेयः ।
 विपर्यये पर्यादातव्यः । यो महत्यर्थसमुदये स्थितः कदर्यः
 संनिधत्ते स्वनिधत्ते स्वस्त्रावयति वा संनिधत्ते स्ववेष्टमन्यवनिधत्ते
 पौरजानपदेष्ववस्त्रावयति परविषये तस्य सत्त्वा मन्त्रिमित्र-
 भृत्यवन्धुपक्षमागतिं गतिं च द्रव्याणामुपलभेत् । यश्चास्य
 परविषयतया संचारं कुर्यात्तमनुप्रविश्य मन्त्रं विद्यात् । सुविदिते
 शत्रुशासनापदेशेननं घातयेत् । तस्मादस्याध्यक्षाः संख्या-
 यकलेखकरूपदर्शकनीवीग्राहकोत्तराध्यक्षसखाः कर्माणि कुर्युः^{१३} ।

उत्तराध्यक्षः^{३३} । हस्त्यश्वरथारोहास्तेषामन्तेवासिनश्चिन्तयन्तः^{३४} ।
चयुक्तास्सहस्रायकादीनामपसर्पाः^{३५} । बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं
स्थापयेत्^{३६} ।

यथा ह्यनास्वादयितुं न शक्यं
जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा ।

अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः
स्वल्पो ऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः^{३७} ॥

मत्स्या यथान्तः सलिले चरन्तो
ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिबन्तः ।

युक्तास्तथा कार्यविधां नियुक्ताः
ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः^{३८} ॥

अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततां खे पतत्रिणाम् ।
न तु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः^{३९} ॥

आस्त्रावयेच्चोपचितान्विपर्ययेच्च कर्मसु ।

यथा न भक्षयन्त्यर्थं भक्षितं निर्वमन्ति वा^{४०} ॥

न भक्षयन्ति ये त्वर्थान्नयायतो वर्धयन्ति च ।

नित्याधिकाराः कार्यास्ते राज्ञः प्रियहिते रताः^{४१} ॥

इत्यध्यक्षप्रचारं द्वितीयं ऽधिकरणे उपयुक्तपरीक्षा नवमो ऽध्यक्षः ॥ ६ ॥

आदितर्विशः ॥ ३० ॥

२० प्रक. शासनाधिकारः

शासने शासनमित्याचक्षते^{४२} । शासनप्रधाना हि राजानः ।
तन्मूलत्वात्संधिविग्रहयोः । तस्मादमात्यसंपदोपेतः सर्वसमय-
विदाशुग्रन्थश्चाविक्षरो लेखवाचनसमर्थो लेखकः स्यात् । सो
ऽव्यग्रमना राज्ञः संदेशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विदध्यात् । देशै-
श्वर्यवंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य ।

जातिं कुलं स्थानवयः श्रुतानि

कर्मर्दिशीलान्यथ देशकालौ ।

यौनानुबन्धं च समीक्ष्य कार्यं

लेखं विदध्यात्पुरुषानुरूपम् ॥

अर्थक्रमः संबन्धः परिपूर्णता माधुर्यमौदार्य स्पष्टत्वमिति लेखसंपत् । तत्र यथावदनुपूर्वक्रियाप्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थस्य क्रमः । प्रस्तुतस्यार्थस्यानुपरोधादुत्तरस्य विधानमासमाप्तेरिति संबन्धः । अर्थपदाक्षराणामन्यूनातिरिक्ता हेतूदाहरणदृष्टान्तैरर्थोपवर्णनाश्रान्तपदतेति परिपूर्णता । सुखोपनीतचार्वर्थशब्दाभिधानं माधुर्यम् । अग्राम्यशब्दाभिधानमौदार्यम् । प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टत्वमिति^{१७} । अकारादयो वर्णाः त्रिषष्टिः^{१८} । वर्णसांघतः पदम् । तच्चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति^{१९} । तत्र नाम सत्त्वाभिधायि^{२०} । अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावचि^{२१} । क्रियाविशेषकाः प्रादय उपसर्गाः^{२२} । अव्ययाश्चादयो निपाताः । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ^{२३} । एकपदावरत्निपदपरः परपदार्थानुरोधेन वर्गः कार्यः^{२४} । लेखकपरिसंहरणार्थ इतिशब्दो वाचिकमस्येति चे ।

निन्दा प्रशंसा पृच्छा च तथाख्यानमथार्थना ।

प्रत्याख्यानमुपालम्भः प्रतिषेधो ऽथ चोदना ।

सान्त्वयमभ्यवपत्तिश्च भर्त्सनानुनयो तथा ।

एतेष्वर्थाः प्रवर्तन्ते त्रयोदशसु लेखजैः ।

तत्राभिजनशरीरकर्मणां दोषवचनं निन्दौ । गुणवचनमेतेषामेव प्रशंसौ । कथमेतदिति पृच्छौ । एवमित्याख्यानम् । देहीत्यर्थनौ । न प्रयच्छामीति प्रत्याख्यानम् । अननुरूपं भवत इत्युपालम्भः । मा कार्षीरिति प्रतिषेधः । इदं क्रियतामिति चोदना । योऽहं स भवान्यन्मम द्रव्यं तद्भवत इत्युपग्रहः सान्त्वयम् । व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्तिः^{२५} । सदोषमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम् । अनुनयस्त्रिविधो ऽर्थकृतावतिक्रमे पुरुषादिव्यसने चेति^{२६} ।

प्रज्ञापनाज्ञापरिदानलेखा-

स्तथा परीहारनिसृष्टिलेखा ।

प्रावृत्तिकश्च प्रतिलेख एव
 सर्वत्रगश्चेति हि शासनानि^{१०} ॥
 अनेन विज्ञापितमेवमाह तद्दीयतां चेद्यदि तत्त्वमस्ति^{११} ।
 राज्ञः समीपे वरकारमाह प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टी ॥
 भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहौ प्रति ।
 विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणं^{१२} ॥
 यथार्हगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते ।
 अप्याधौ परिदाने वा भवतस्तावुपग्रहौ^{१३} ॥
 जातेर्विशेषेषु परेषु चैव
 ग्रामेषु देशेषु च तेषु तेषु ।
 अनुग्रहो यो नृपतेर्निदेशा-
 त्तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत्^{१४} ॥
 निसृष्टिस्थापना कार्या करणे वचने तथा ।
 एषा वाचिकलेखः स्याद्भवेन्नैसृष्टिको ऽपि वा^{१५} ॥
 द्विविधां दैवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुषीम् ।
 द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति^{१६} ॥
 दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्वं ततः प्रत्यनुभाष्य च ।
 प्रतिलेखो भवेत्कार्यो यथा राजवचस्तथा^{१७} ॥
 यत्रेश्वरांश्चाधिकृतांश्च राजा
 रक्षोपकारौ पथिकार्थमाह ।
 सर्वत्रगो नाम भवेत्स मार्गे
 देशे च सर्वत्र च वेदितव्यैः ॥

उपायाः सामोपप्रदानभेददण्डाः । तत्र साम पञ्चविधं^{१८} ।
 गुणसंकीर्तनं संबन्धोपाख्यानं परस्परोपकारसंदर्शनमायतिप्रदर्श-
 नमात्मोपनिधानमिति^{१९} । तत्राभिजनशरीरकर्मप्रकृतिश्रतद्रव्या-
 दीनां गुणागुणग्रहणं प्रशंसास्तुतिगुणसंकीर्तनं^{२०} । ज्ञातिबौनमौ-
 खसौवकुलहृदयमित्रसंकीर्तनं संबन्धोपाख्यानं^{२१} । स्वपक्षपरपक्षयो-

रन्थोन्योपकारसंकीर्तनं परस्परोपकारसंदर्शनम् । आसिञ्चैवं कृत
इदमावयोर्भवतीत्याशाजननमायतिप्रदर्शनम् । यो ऽहं स भवान्य-
न्मम द्रव्यं तद्भवता स्वकृत्येषु प्रयोज्यतामित्यात्मोपनिधानमिति^{११} ।
उपप्रदानमर्थोपकारैः । शङ्काजननं निर्भर्त्सनं च भेदैः । वधः
परिक्लेशो ऽर्थहरणं दण्ड इति^{१२} । अकान्तिर्व्याघातः पुनरुक्तमय-
शब्दः संस्रव इति लेखदोषीः । तत्र कालपक्षकमचारुविषमविरा-
गाक्षरत्वमकान्तिः^{१३} । पूर्वेण पश्चिमस्यानुपपत्तिर्व्याघातैः । उक्तस्या-
विशेषेण द्वितीयमुच्चारणं पुनरुक्तम् । लिङ्गवचनकालकारकाणा-
मन्यथाप्रयोगो ऽपशब्दैः । अवर्गे वर्गकरणं वर्गे चावर्गक्रिया
गुणविपर्यासः संस्रव इति^{१४} ।

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च ।

कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कर्तुः ॥

इत्यध्वक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे शासनाधिकारः दशमो ऽध्यायः ॥ १० ॥

आदित एकत्रिंशः ॥ ११ ॥

२६ प्रक. कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा.

कोशाध्यक्षः कोशप्रवेश्यं रत्नं सारं फल्गु कुप्यं वा तज्जात-
करणाधिष्ठितः प्रतिगृह्णीयात् । ताम्रपर्णिकं पाण्ड्यकवाटकं
पाशिक्यं कौलेयं चौण्यं माहेन्द्रं कार्दमिकं सौतसीयं हादीयं
हैमवतं च मौक्तिकम् । शुक्तिः शङ्खः प्रकीर्णकं च योनयैः ।

मसूरकं त्रिपुटकं कूर्मकमर्धचन्द्रकं कञ्चकितं यमकं कर्तकं
खरकं सिक्ककं कामण्डलुकं श्यावं नीलं दुर्विद्धं चाप्रशस्तम् ।
स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वेतं गुरु स्निग्धं देशविद्धं च
प्रशस्तम् । शीर्षिकमुपशीर्षिकं प्रकाण्डमवघाटकं तरलप्रतिबन्धं चेति
यष्टिप्रदेशाः । यष्टीनामष्टसहस्रमिन्द्रच्छन्दैः । ततो ऽर्धं विजय-
च्छन्दैः । चतुष्पाष्टिरर्धहारैः । चतुष्पञ्चाशद्रश्मिकलापैः । द्वात्रिं-
शद्गुच्छैः । सप्तविंशतिर्नक्षत्रमाला । चतुर्विंशतिरर्धगुच्छैः ।
विंशतिर्माणवकैः । ततो ऽर्धमर्धमाणवकैः । एत एव मणिमध्या-

स्तन्माणवका भवन्ति^९ । एकशीर्षकः शुद्धो हारः । तद्वच्छेषः ।
मणिमध्यो ऽर्धमाणवकः । त्रिफलकः फलकहारः पञ्चफलको वा ।
सूत्रमेकावली शुद्धा । सैव मणिमध्या यष्टिः^{१२} । हेममणिचित्रा
रत्नावली^{१३} । हेममणिमुक्तान्तरो ऽपवर्तकः । सुवर्णसूत्रान्तरं
सोपानकम्^{१४} । मणिमध्यं वा मणिसोपानकं^{१५} । तेन शिरोहस्तपादक-
टीकलापजालकविकल्पा व्याख्याताः । मणिः कौटो मौलेयकः
पारसमुद्रकर्णः^{१६} सौगन्धिकः पद्मरागो ऽनवधरागः पारिजातपुष्पको
बालसूर्यकः^{१७} । वैदूर्य उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो वंशरागः
शुकपक्षवर्णः पुष्यरागो गोमूत्रको गोमेदकः । नीलावलीय
इन्द्रनीलः कलायपुष्पको महानीलो जाम्बवाभो जीमूतप्रभो
नन्दकः स्रवन्मध्यः शीतवृष्टिः सूर्यकान्तश्चेति मणयः^{१८} । षडश्र-
श्चतुरश्रो वृत्तो वा तीव्ररागसंस्थानवानच्छः स्निग्धो गुरुरर्चिष्मा-
नन्तर्गतप्रभः प्रभानुलेपी चेति मणिगुणैः । मन्दरागप्रभः
सशर्करः पुष्पच्छिद्रः खण्डो दुर्विद्धो लेखाकीर्ण इति दोषाः ।
विमलकः सस्यको ऽञ्जनमूलकः पित्तकः सुलभको लोहितको
ऽमृतांशुको ज्योतीरसको मौलेयक आहिच्छत्रकः कूर्पः प्रतिकूर्पः
सुगन्धिकूर्पः क्षीरबकः शुक्लिचूर्णकः शिलाप्रवालकः पुलकः
शुक्रपुलक इत्यन्तरजातयैः । शेषाः काचमणयैः । सभाराष्ट्रकं
मध्यमराष्ट्रकं काश्मीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकमिन्द्रवानकं
च वज्रम् । खनिः स्रोतः प्रकीर्णकं च योनयैः । मार्जारान्नकं च
शिरीषपुष्पकं गोमूत्रकं गोमेदकं शुद्धस्फटिकं मूलाटीपुष्पकवर्णं
मणिवर्णानामन्यतमवर्णमिति वज्रवर्णाः । स्थूलं गुरु प्रहारसहं
समकोटिकं माजनलेखितं कुभ्रामि आजिष्णु च प्रशस्तम् ।
नष्टकोणं निरश्रि पार्श्वपट्टं चाप्रशस्तम् । प्रवालकमालकन्दकं
वैवर्णिकं च रत्नं पद्मरागं च करटं गर्भेणिकावर्जमिति^{१९} ।
चन्दनं सतनं रत्नं भूमिगन्धि^{२०} । गोशीर्षकं कालताम्रं मत्स्य-
गन्धि^{२१} । हरिचन्दनं शुकपक्षवर्णमाग्नगन्धि^{२२} । तारुण्यं च । प्रा-

मेरुकं रक्तं रक्तकालं वा वस्तुमूत्रगन्धिं । दैवसभेयं रक्तं पद्मगन्धिं ।
जापकं चै । जोङ्गकं रक्तं रक्तकालं वा स्निग्धम् । तौरूपं चै ।
मालेयकं पाण्डुरक्तम् । कुचन्दनं कालरूक्षमगरुकालं रक्तं रक्तकालं
वा । कालपर्वतकमनवद्यवर्णं वा । कोशागारपर्वतकं कालं काल-
चित्रं वा । शीतोदकीयं पद्माभं कालस्निग्धं वा । नागपर्वतकं रूक्षं
शैवलवर्णं वा । शाकलं कपिलमिति^{५७} । लघुस्निग्धमश्यानं
सपिस्तेहलेपि गन्धसुखं त्वगनुसार्यनुल्बणमविराग्युष्णसहं दाह-
ग्राहि सुखस्पर्शनमिति चन्दनगुणैः । अगरु जोङ्गकं कालं
कालचित्रं मण्डलचित्रं वा । श्यामं^{५८} दोङ्गकम् । पारसमुद्रकं
चित्ररूपमुशीरगन्धि नवमालिकागन्धि वेति^{५९} । गुरु स्निग्धं
पेशलगन्धि निर्हार्यग्निसहमसंप्लुतधूमं समगन्धं विमर्दसहमित्य-
गरुगुणैः । तैलपर्णिकमशोकग्रामिकं मांसवर्णं पद्मगन्धिं ।
जोङ्गकं रक्तपीतकमुत्पलगन्धि गोमूत्रगन्धि वा । ग्रामेरुकं स्निग्धं
गोमूत्रगन्धिं । सौवर्णकुड्यकं रक्तपीतं मातुलुङ्गगन्धिं । पूर्णक-
द्दीपकं पद्मगन्धि नवनीतगन्धि वेति^{६०} । भद्रश्रीयं पारलौहित्यकं
जातीवर्णम् । आन्तरपत्यमुशीरवर्णम् । उभयं कुष्ठगन्धि चेति^{६१} ।
कालेयकः स्वर्णभूमिजः स्निग्धपीतकैः । औत्तरपर्वतको रक्तपीतक
इति सारैः । पिण्डकाथधूमसहमविरागि योगानुविधायि चै ।
चन्दनागरुवच्च तेषां गुणैः । कान्तनावकं ग्रैयकं चोत्तरपर्वतकं
चर्म^{६२} । कान्तनावकं मयूरग्रीवाभम् । ग्रैयकं नीलपीतश्वेतलेखि
बिन्दुचित्रम् । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् । बिसी महाबिसी च
द्वादशग्रामीये^{६३} । अव्यक्तरूपा दुहिलितिका चित्रा वा बिसी^{६४} ।
परुषा श्वेतप्राया महाबिसी^{६५} । द्वादशाङ्गुलायाममुभयम् । श्या-
मिका कालिका कदली चन्द्रोत्तरा शाकुला चारोहजैः ।
कपिला बिन्दुचित्रा वा श्यामिकौ । कालिका कपिला कपोत-
वर्णा वा । तदुभयमष्टाङ्गुलायामम् । परुषा कदली हस्तावर्ती ।
सैव चन्द्रचित्रा चन्द्रोत्तरा । कदलीत्रिभागा शाकुला कोठ-

मण्डलाचित्रा कृतकर्णिकाजिनचित्राचेति^{३३} । सामूरं चीनसी
 सामूली च बाह्वेयाः । षट्त्रिंशदङ्गुलमञ्जनवर्णं सामूरम् ।
 चीनसी रक्तकाली पाण्डुकाली वा । सामूली गोधूमवर्णेति^{३३} ।
 सातिना नलतूला वृत्तपुच्छा चाँद्राः । सातिना कृष्णा ।
 नलतूला नलतूलवर्णा^{३६} । कपिला वृत्तपुच्छा च^{३७} । इति
 चर्मजातयः । चर्मणां मृदु स्निग्धं बहुलरोमं च श्रेष्ठम् । शुद्धं
 शुद्धरक्तं पञ्चरक्तं चाविकम् । खचितं वानचित्रं खण्डसङ्घात्यं तन्तु-
 विच्छिन्नं च कर्म्बलः । कौत्सपकः कुलमितिका सौमितिका तुरगा-
 स्तरणं वर्णकं तलिच्छकं वारवाणः परिस्तोमः समन्तभद्रकं चा-
 विकम् । पिच्छलमाद्रमिव च सूक्ष्मं मृदु च श्रेष्ठम् । अष्टलैतिसङ्घा-
 त्या कृष्णा भिङ्गिनी वर्षवारणमपसारक इति नैपालकम् ।
 संपुटिका चतुरश्रिका लम्बरा कटवानकं प्रावरकः सत्तलिकेति
 मृगरोमं^{३४} । वाङ्गकं श्वेतं स्निग्धं दुकूलम् । पौण्ड्रकं श्यामं मणिस्नि-
 ग्धम् । सौवर्णकुड्यकं सूर्यवर्णं मणिस्निग्धादकवानं चतुरश्रवानं
 व्यामिश्रवानं च^{३५} । एतेषामेकांशुकमर्धद्वित्रिचतुरंशुकमिति^{३६} । तेनः
 काशिकं पौण्ड्रकं च क्षौमं व्याख्यातम् । मागधिका पौण्ड्रका
 सौवर्णकुड्यका च पक्षोर्णाः^{३७} । नागवृक्षो लिकुचो वकुलो वटश्च
 योर्नयः ।

पीतिका नागवृक्षिका । गोधूमवर्णा लैकुची^{३४} । श्वेता वाकुली^{३५} ।
 शेषा नवनीतवर्णा^{३६} । तासां सौवर्णकुड्यका श्रेष्ठा । तथा कौशेयं
 चीनपट्टाश्च चीनभूमिजा व्याख्याताः । माधुरमापरान्तकं कालि-
 ङ्गकं काशिकं वाङ्गकं वात्मकं माहिपकं च कार्पासिकं श्रेष्ठमिति^{३६} ।

अतः प्रेरणां रत्नानां प्रमाणं मूल्यलक्षणम् ।

जातिं रूपं च जानीयान्निधानं नवकर्म च ।

पुराणप्रतिस्कारं कर्म गुह्यमुपस्करान् ।

देशकालपरीभोगं हिंसायां च प्रतिक्रियाम् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकारेण कोशप्रवरयत्नपरीक्षा एकदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितां द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

३० प्रक. आकरकर्मन्तप्रवर्तनम्.

आकराध्यक्षः शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागञ्जस्तज्जसखो
 वा तज्जातकर्मकरोपकरणसंपन्नः किट्टमूषाङ्गारभस्मलिङ्गं वाकरं
 भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा भूमिप्रस्तररसधातुमत्यर्थवर्णगौरवमुग्रगन्ध-
 रसं परीक्षेत । पर्वतानामभिज्ञातोदेशानां विलगुहोपत्यकालयनि-
 गूढस्वातेष्वन्तःप्रस्वन्दिनो जम्बूचूततालफलपकहरिद्राभेदहरि-
 तालमनःशिलाक्षौद्रहिङ्गुलुकपुण्डरीकशुकमयूरपक्षवर्णाः सवर्णो-
 दकौषधीपर्यन्ताश्चिकणा विशदा भारिकाश्च रसाः काञ्चनिकाः।अप्सु
 निष्ठयूतास्तैलवह्निसर्पिणः पङ्कमलग्राहिणश्च ताम्ररूप्ययोः शता-
 दुपरिवेद्धरः । तत्प्रतिरूपकमुग्रगन्धरसं शिलाजतु विधातुं । पीत-
 कास्ताम्रकास्ताम्रपीतका वा भूमिप्रस्तरधातवः प्रभिन्ना नीलरां-
 जीवन्तो मुद्गमापकस्रवर्णा वा दधिबिन्दुपिण्डचित्रा हरिद्रा
 हरीतकीपद्मपक्षशैवलयकृत्सीहानवद्यवर्णा भिन्नाश्चुञ्चुवालुका-
 लेखाबिन्दुस्वस्तिकवन्तः सगुलिका अर्चिष्मन्तस्ताप्यमाना न
 भिद्यन्ते बहुफेनधूमाश्च सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः
 । शङ्खकर्पूरस्फटिकनवनीतकपोतपारावतविमलकमयूरग्रीवावर्णाः
 सखकंगोभेदकगुलमत्स्यण्डिकावर्णाः कोविदारपद्मपाटलीकला-
 यक्षौमातसीपुष्पवर्णाः ससीसाः साञ्जनाः विस्रा भिन्नाः श्वेताभाः
 कृष्णाः कृष्णाभाः श्वेताः सर्वे वा लेखाबिन्दुचित्रा मृदवो ध्मा-
 यमाना न स्फुटन्ति बहुफेनधूमाश्च रूप्यधातवः । सर्वधातूनां
 गौरववृद्धौ सत्त्ववृद्धिः । तेषामशुद्धा मूढगर्भा वा तीक्ष्णमूत्रक्षार-
 भाविता राजैवृक्षवटंपीलुगोपित्तरोचना महिषस्त्रकरटमूत्रलण्ड-
 पिण्डबद्धास्तत्प्रतीवापास्तदवलेपा वा विशुद्धाः सवन्ति । यवमा-
 षातिल्लपलाशपीलुक्षारैर्गोक्षीराजक्षीरैर्वा कदली वज्रकन्दप्रतीवापो
 मर्दवकरः ।

मधुमधुकमजापयः सतैलं.

घृतगुडक्रिण्वयुतं सकन्दलीकं ।

यदपि शतसहस्रधा विभिन्नं

भवति मृदु त्रिभिरेव तन्निषेकैः^{१०} ॥

गोदन्तशृङ्गप्रतीवापो मृदुस्तम्भनः^{११} । भारिकः स्निग्धो मृदुश्च
प्रस्तरधातुभूमिभागो वा पिङ्गलो हरितः पाटलो लोहितो वा
ताम्रधातुः^{१२} । काकमेचकः कपोतरोचनावर्णः श्वेतराजिनद्धो वा
विस्रः सीसधातुः^{१३} । ऊपरकर्बुरः पक्कलोष्ठवर्णो वा त्रुपुधातुः^{१४} ।
कुरुम्बः पाण्डुरोहितः सिन्दुवारपुष्पवर्णो वा तीक्ष्णधातुः^{१५} ।
काकाण्डभुजपत्तवर्णो वा वैकृन्तकधातुः^{१६} । अच्छः स्निग्धः
सप्रभो घोषवाञ्शीतस्तीव्रस्तनुरागश्च मणिधातुः^{१७} । धातुसमुत्थितं
तज्जातकर्मान्तेषु प्रयोजयेत्^{१८} । कृतभागण्डव्यवहारमेकमुखमत्ययं
चान्यत्र कर्तृक्रेतुविक्रेतुणां स्थापयेत्^{१९} । आकारिकमपहरन्तमष्टगुणं
दापयेदन्यत्र रत्नेभ्यः^{२०} । स्तेनमनिसृष्टोपजीविनं च बद्धं कर्म कारयेत्^{२१} ।
भागण्डोपकारिणश्च^{२२} । व्ययक्रियाभारिकमाकरं भागेन प्रक्रमेण वा
दद्यात्^{२३} । लाघविकमात्मना कारयेत्^{२४} । लोहाध्यक्षस्ताम्रसीसत्रपुषै-
कृन्तकारकूटवृत्तकंसताललोध्रकर्मान्तान्कारयेत्^{२५} । लोहभागण्डव्य-
वहारं च^{२६} । लक्षणाध्यक्षश्चतुर्भागताम्रं रूप्यरूपं तीक्ष्णत्रुपुसी-
साञ्जनानामन्यतमं माषवीजयुक्तं कारयेत्^{२७} । पणमर्धपणं पादमष्ट-
भागमिति^{२८} । पादाजीवं ताम्ररूपं माषकमर्धमाषकं काकणीमर्ध-
काकणीमिति^{२९} । रूपदर्शकः पणयात्रां व्यावहारिकीं कोशप्रवेश्यां
च स्थापयेत्^{३०} । रूपिकमष्टकं शतम्^{३१} । पञ्चकं शतं व्याजीम्^{३२} ।
पारीक्षिकमष्टभागिकं शतम्^{३३} । पञ्चविंशतिपणमत्ययं चान्यत्र
कर्तृक्रेतुविक्रेतुपरीक्षितम्^{३४} । खन्यध्यक्षः शङ्खवज्रमणिमुक्ताप्रवा-
लक्षारकर्मान्तान्कारयेत्^{३५} । पणनव्यवहारं च^{३६} । लवणाध्यक्षः
पाकमुक्तं लवणभागं प्रक्रम्य च यथाकालं संगृह्णीयात्^{३७} । विक्रयाच्च
मूल्यं रूपं व्याजीम्^{३८} ।

आगन्तुलवणं षड्भागं दद्यात्^{३९} । दत्तभागविभागस्य विक्रयः
पञ्चकं शतं व्याजीं रूपं रूपिकं च^{४०} । क्रेता शुल्कं राजपण्या-

च्छेदानुरूपं च वैधर्यं दद्यात् । अन्यत्र क्रेता पद्वतमत्यमं च ।
विलवणमुत्तमं दण्डं दद्यात् । अनिसुष्टोपजीवी च । अन्यत्र
वानप्रस्थेभ्यः । श्रोत्रियास्तपस्विनो विष्टयश्च भक्तलवणं हरेर्भ्यः ।
अतोऽन्यो लवणक्षारवर्गः शुल्कं दद्यात् ।

एवं मूल्यं विभागं च व्याजीं परिधमत्ययम् ।

शुल्कं वैधर्यं दण्डं रूपं रूपिकमेव च ॥

खनिभ्यो द्वादशविधं धातुं पण्यं च संहरेत् ।

एवं सर्वेषु पण्येषु स्थापयेन्मुखसंग्रहम् ॥

आकरप्रभवः कोशः कोशादण्डः प्रजायते ।

पृथिवी कोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणं ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे आकरकर्मान्तप्रवर्तनं द्वादशो ऽध्यायः ॥१२॥

आवितः त्रयस्त्रिंशः ॥३३॥

३१ प्रक. अक्षशालायां सुवर्णाध्यक्षः.

सुवर्णाध्यक्षः सुवर्णरजतकर्मान्तानामसंबन्धावेशनचतुःशा-
लामेकद्वारामक्षशालां कारयेत् । विशिखामध्ये सौवर्णिकं शिल्प-
वन्तमभिजातं प्रात्ययिकं च स्थापयेत् । जाम्बूनदं शातकुम्भं
हाटकं वैष्णवं शृङ्गशुक्रिजं जातरूपं रसविद्धमाकरोद्गतं च सुवर्णम् ।
किञ्चल्कवर्णं मृदु स्निग्धमनुनादि भ्राजिष्णु च श्रेष्ठम् । रक्तपीतकं
मध्यमम् । रक्तमवरम् । श्रेष्ठानां पाण्डु श्वेतं चाप्राप्तकम् । तद्ये-
नाप्राप्तकं तच्चतुर्गुणेन सीसेन शोधयेत् । सीसान्वयेन भिद्यमानं
शुष्कपटलैर्धर्मापयेत् । रुद्धत्वाद्विद्यमानं तैलगोमये निषेचयेत् ।
आकरोद्गतं सीसान्वयेन भिद्यमानं पाकपक्षाणि कृत्वा गण्डिकासु
कुड्येत् । कन्दलीवज्रकन्दकण्डके वा निषेचयेत् । तुत्योद्गतं
गौडिकं काममलं कबकं चाक्रवालिकं च रूप्यम् । श्वेतं स्निग्धं
मृदु च श्रेष्ठम् । विपर्यये स्फोटनं च दुष्टम् । तत्सीसचतुर्भागेन
शोधयेत् । उद्गतचूलिकमच्छं भ्राजिष्णु दधिवर्णं च शुद्धम् ।

शुद्धस्यैको हारिद्रस्य सुवर्णो वर्णकैः । ततः शुल्बकाकरयुत्तराप-
सारिता आचतुःसीमान्तादिति षोडशवर्णकैः । सुवर्णं पूर्वं
निकष्य पश्चाद्वर्णिकां निकषयेत् । समरागलेखमनिष्क्रान्ते देशे
निकषितं परिमृदितं परिलीढं नखान्तराद्वा गैरिकेणावचूर्णितमु-
पाधिं विधातुं । जातिहिङ्गलुकेन पुष्पकासीसेन वा गोमूत्रभाबितेन
दिग्धेनाग्रहस्तेन संस्पृष्टं सुवर्णं श्वेतीभवति^{३२} । सकेसरस्निग्धो
मृदुर्भ्राजिष्णुश्च निकषरागः श्रेष्ठः । कालिङ्गकस्तापी पाप्त्राणो वा
मृदवर्णो निकषः श्रेष्ठः । समरागी विक्रयक्रयहितैः ।

हस्तिच्छविकः सहरितः प्रतिरागी विक्रयहितैः । स्थिरः
परुषो विषमवर्णश्चाप्रतिरागी क्रयहितैः । श्वेतश्चिकणः समवर्णः
श्लक्ष्णो मृदुर्भ्राजिष्णुश्च श्रेष्ठः । तापो बहिरन्तश्च समः किञ्चल्क-
वर्णः कारण्डकपुष्पवर्णो वा श्रेष्ठः । श्यावो नीलश्चाप्राप्तकैः ।
तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यन्ने वक्ष्यामः^{३३} । तेनोपदेशेन रूप्यसुवर्णं
दद्यादाददीत^{३४} । अक्षशालामनायुक्तो नोपगच्छेत्^{३५} । अभि-
गच्छन्नुच्छेद्यैः^{३६} । आयुक्तो वा सरूप्यस्वर्णस्तेनैव जीयेत । विचि-
तवस्त्रहस्तगुह्याः काञ्चनपृषितत्वष्टृतपनीयकारवो ध्मायकचरक-
पांसुधावकाः प्रविशेयुः निष्कसेयुश्च^{३७} । सर्वं चैषामुपकरणमनिष्टि-
ताश्च प्रयोगास्तत्रैवावतिष्ठेरन्^{३८} । गृहीतं सुवर्णं धृतं च प्रयोगं
करणमध्ये दद्यात्^{३९} । सायं प्रातश्च लक्षितं कर्तृकारयितुमुद्राभ्यां
निदध्यात्^{४०} । क्षेपणो गुणः क्षुद्रमिति कर्माणि^{४१} । क्षेपणः का-
चार्पणादीनि^{४२} । गुणः सूत्रवानादीनि^{४३} । घनं सुषिरं पृषितादि-
युक्तं क्षुद्रकमिति^{४४} । अर्पयेत्काचकर्मणः पञ्चभागं काञ्चनं दश-
भागं मानम्^{४५} । ताम्रपादयुक्तं रूप्यं रूप्यपादयुक्तं वा सुवर्णं
संस्कृतं तस्माद्रक्षेत्^{४६} । पृषितकाचकर्मणस्त्रयो हि भागाः परि-
माण्डं द्वौ वास्तुकं चत्वारो वा वास्तुकं त्रयः परिमाण्डम्^{४७} ।
त्वष्टृकर्मणः शुल्बमाण्डं समसुवर्णेन संयूहयेत्^{४८} । रूप्यमाण्डं
घनं घनसुषिरं वा सुवर्णेन धनावेलपेयेत्^{४९} । चतुर्भागसुवर्णं वा

वालुकाहिङ्गुलकस्य रसेन चूर्णेन वा वासयेत्^१ । तपनीयं ज्येष्ठं
 सुवर्णं सरागं समसीसातिक्रान्तं पाकपक्षपक्षं सैन्धविकयोज्ज्वा-
 लितं नीलपीतश्वेतहरितशुककपोतवर्णानां प्रकृतिर्भवति^२ । ती-
 च्छणं चास्य मयूरग्रीवामं श्वेतभङ्गं चिमिचिमायतितं पीतचूर्णितं
 काकणिकः सुवर्णरागः । तारमुपशुद्धं वास्थितुत्थे चतुः समसीसे
 चतुः शुष्कतुत्थे चतुः कपाले त्रिगोमये द्विरेवं सप्तदशतुत्थाति-
 क्रान्तं सैन्धविकयोज्ज्वालितम्^३ । एतस्मात्काकणयुत्तरमाद्विमाषा-
 दिति सुवर्णे देयं पश्चाद्रागयोगः श्वेततारं भवति^४ । त्रयोऽशा-
 स्तपनीयस्य द्वात्रिंशद्भागश्चेततारमूर्छिताः स श्वेतलोहितकं भव-
 ति^५ । ताम्रं पीतकं करोति^६ । तपनीयमुज्ज्वल्य रागत्रिभागं
 दद्यात् । पीतरागं भवति^७ । श्वेततारभागौ द्वावेकस्तपनीयस्य
 मुद्गवर्णं करोति^८ । कालायसस्यार्धभागाम्यक्तं कृष्णं भवति^९ ।
 प्रातिलेपिना रसेन द्विगुणाम्यक्तं तपनीयं शुक्लपक्षवर्णं भवति^{१०} ।
 तस्यारम्भे रागविषेषु प्रतिवर्णिकां गृह्णीयात्^{११} । तीक्ष्णताम्रसंस्कारं
 च बुद्ध्येत^{१२} । तस्माद्वज्रमणिमुक्ताप्रवालरूपाणामवनेयिमानं च
 रूप्यसुवर्णभाण्डबन्धप्रमाणानि चेति^{१३} ।

समरागं समद्वन्द्वमसक्तपृषितं स्थिरम् ।

सुविमृष्टमसंवीतं विभक्तं धारणे सुखम् ॥

अभिनीतं प्रभायुक्तं संस्थानमधुरं समम् ।

मनोनेत्राभिरामं च तपनीयगुणाः स्मृताः ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयं ऽधिकरणे अक्षगालाया सुवर्णाध्यक्षप्रचरोदशो ऽध्यायः ॥ १३ ॥

• आदितश्रुतिस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

३२ प्रक. विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः.

सौवर्णिकः पौरजानपदानां रूप्यसुवर्णमावेशनीभिः कारयेत् ।
 निर्दिष्टकालकार्यं च कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टकालं कार्यापदेशं
 कार्यस्थान्यथाकरणे वेतननाशः तद्विगुणश्च दण्डः । कालाति-

पातने पादहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः । यथावर्णप्रमाणं निक्षेपं
 गृहीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः । कालान्तरादपि च तथाविधमेव
 प्रतिगृहीयुरन्यत्र क्षीणपरिशीर्णभ्याम् । आवेशनिभिः सुवर्ण-
 पुद्गललक्षणप्रयोगेषु तत्तज्जानीयात् । तप्तकलधौतकयोः काक-
 शिकः सुवर्णे क्षयो देयः । तीक्ष्णकाकणीरूप्यद्विगुणो रागप्रक्षे-
 पस्तस्य षड्भागः क्षयः । वर्णहीने माषावरे पूर्वः साहसदण्डः ।
 प्रमाणहीने मध्यमः तुलाप्रतिमानोपधावुत्तमः कृतभाण्डोपधौ
 च । सौवर्णिकेनादृष्टमन्यत्र वा प्रयोगं कारयतो द्वादशपणो
 दण्डः । कर्तुर्द्विगुणः सापसारश्चेत् । अनपसारः कण्टकशोधनाय
 नीयेत् । कर्तुश्च द्विशतो दण्डः पणच्छेदनं वा । तुलाप्रतिमान-
 भाण्डं पौतवहस्तात्क्रीणीयुः । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । घनः
 घनसुषिरं संयूह्यमवलेप्यं संघात्यं वासितकं च कारुकर्म । तुला-
 विषममपसारणं विस्त्रावणं पेटको पिङ्गश्चेति हरणोपायाः । संना-
 मिन्युत्कीर्णिका भिन्नमस्तकोपकण्ठी कुशिक्या सकटुकक्ष्या
 पारिवेन्ययस्कान्ता च दुष्टतुलाः । रूप्यस्य द्वौ भागावेकं
 शुल्बस्य त्रिपुटकम् । तेनाकरोद्गतमपसार्यते तन्निपुटकापसारितम् ।
 शुल्बेन शुल्बापसारितम् । वेष्टकेन वेष्टकापसारितम् । शुल्बाध-
 सारेण हेम्ना हेमापसारितम् । मूकस्रषा पूर्तिकट्टः करदुकस्रुखं
 नालीसंदंशो जोङ्गनी सुवर्चिकालवणम् । तदेव सुवर्णमित्यपसर-
 णमार्गाः । पूर्वप्रणिहिता वा पिण्डवालुका मूषमेदादभिष्ठादुद्धि-
 यन्ते पश्चाद्बन्धनम् । आचितकपक्षपरीक्षायां वा रूप्यरूपेण
 परिवर्तनं विस्त्रावणम् । पिण्डवालुकानां लोहपिण्डवालुकाभिर्वा ।
 गाढश्चाभ्युद्धार्यश्च पेटकः संयूह्यावलेप्यसंघात्येषु क्रियते । सीस-
 रूपं सुवर्णपक्षेणावल्लिप्तमभ्यन्तरमष्टकेन चङ्गं गाढपेटकः । स एव
 पटलसंपुटेष्वभ्युद्धार्यः । पक्षमाश्लिष्टं यमकपक्षं वावलेप्येषु
 क्रियते । शुल्बं तारं वा गर्भः पक्षाणां संघात्येषु क्रियते ।
 शुल्बरूपसुवर्णपक्षसंहतं प्रसृष्टं सुपार्थम् । तदेव यमकपक्षसंहतं

प्रमृष्टं ताम्रताररूपं चोत्तरवर्णकैः । तदुभयं तापनिकषाभ्यां निः-
 शब्दोल्लेखनाभ्यां वा विद्यार्तं । अभ्युद्धार्य बदराम्ले लवणोदके
 वा साधयन्तीति पेटकैः । घनसुपिरे वा रूपे सुवर्णमृन्मालुका-
 हिङ्गलुककल्को वा तप्तो ऽवतिष्ठते^{५०} । दृढवास्तुके वा रूपे बालुका-
 मिश्रजतुगान्धारपङ्को वा तप्तो ऽवतिष्ठते^{५१} । तयोस्तापनमवध्वं-
 सनं विशुद्धिः^{५२} । सपरिभाण्डे वा रूपे लवणमुल्कया कदुशर्करया
 तप्तमवतिष्ठते^{५३} । तस्य क्वाथनं शुद्धिः^{५४} । अब्रपटलमष्टकेन
 द्विगुणवास्तुके वा रूपे बध्यते तस्य पिहितकाचकस्योदके नि-
 मज्जत एकदेशः सीदति पटलान्तरेषु वा सूच्या भिद्यते^{५५} । मणयो
 रूप्यं सुवर्णं वा घनसुपिराणां पिङ्गैः । तस्य तापनमवध्वंसनं वा
 शुद्धिरिति पिङ्गैः । तस्माद्वज्रमाणिसुक्ताप्रवालरूपाणां जातिरूप-
 वर्णप्रमाणपुद्गललक्षणान्युपलभेत् । कृतभाण्डपरीक्षायां पुराण-
 भाण्डप्रतिसेंस्कारे वा चत्वारो हरणोपायाः । परिकुट्टनमवच्छेद-
 नमुल्लेखनं परिमर्दनं वा । पेटकापदशेन पृषितं गुणं पिट्कां वा
 यत्परिशातयन्ति तत्परिकुट्टनम्^{५६} । यद्विगुणं वास्तुकानां
 वा रूपे सीसरूपं प्रक्षिप्याभ्यन्तरमवच्छिन्दन्ति तदवच्छेदनम्^{५७} ।
 यद्बानानां तीक्ष्णेनोल्लिखन्ति तदुल्लेखनम्^{५८} । हरितालमनःशिला-
 हिङ्गलुकचूर्णानामन्यतमेन कुरुविन्दचूर्णेन वा वस्त्रं संयूह्य यत्प-
 रिमृद्नन्ति तत्परिमर्दनम्^{५९} । तेन सौवर्णराजतानि भाण्डानि
 क्षीयन्ते^{६०} । न चैषां किञ्चिदवरुणं भवति^{६१} ।

भग्नखण्डघृष्टानां संयूहानां सदृशेनानुमानं कुर्यात् । अव-
 लेप्यानां यावदुत्पाटितं तावदुत्पाट्यानुमानं कुर्यात् । विरूपाणां
 वा तापनमुदकपेषणं च बहुशः कुर्यात् । अवक्षेपः प्रतिमान-
 मग्निर्गण्डिका भण्डिकाधिकरणी पिच्छः सूत्रं चेत्त्रयमबोल्लनं शिर
 उत्सङ्गो मक्षिका स्वकायेक्षादृतिरुदकशरावमग्निष्ठमिति काचं
 विद्यार्तं । राजतानां विस्रं मलग्राहि परुषं प्रत्सीनं विवर्णं वा
 दुष्टमिति त्रिद्यार्तं ।

एवं नवं च जीर्णं च विरूपं च विभाण्डकं ।

परीक्षेतात्ययं चैषां यथोद्दिष्टं प्रकल्पयेत्^{६३} ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः चतुर्दशो ऽध्यायः ॥१४॥

आदितः पञ्चत्रिंशः ॥ ३५ ॥

३३. प्रक. कोष्ठागाराध्यक्षः ॥

कोष्ठागाराध्यक्षः सीताराष्ट्रक्रयिमपरिवर्तकप्रामित्यकापमित्यकसिंहनिकान्यजातव्ययप्रत्यायोपस्थानान्युपलभेत् । सीताध्यक्षोपनीतः सस्यवर्णकः सीता । पिण्डकरः षड्भागः सेनाभक्तं बलिः कर उत्सङ्गः पार्श्व पारिहीणिकमौपायनिकं कौष्ठेयकं च राष्ट्रम् । धान्यमूल्यं कोशनिर्हारः प्रयोगप्रत्यादानं च क्रयिमम् । सस्यवर्णानामर्थान्तरेण विनिमयः परिवर्तकः । सस्ययाचनमन्यतः प्रामित्यकम् । तदेव प्रतिदानार्थमापमित्यकम् । कुडुकरोचक-सक्तुशुक्रपिष्टकर्म तज्जीवनेषु तैलपीडनमौरभ्रचाक्रिकेष्विच्छूणां च क्षारकर्म सिंहनिका । नष्टप्रस्मृतादिरन्यजातः । विक्षेपव्याधितान्तरारम्भशेषं च व्ययप्रत्ययः । तुलामानान्तरं हस्तपूरणमुत्करो व्याजी^{११} । पर्युषितं प्राजितं चोपस्थानमिति^{१२} । धान्यस्नेहक्षारलवणानां धान्यकल्पं सीताध्यक्षे वक्ष्यामः । सर्पिस्तैलवसामज्जानः स्नेहः । फाणितगुडमत्स्यण्डकाखण्डशर्कराः क्षारवर्गः^{१५} । सैन्धवसामुद्रबिडयवक्षारसौवर्चलोद्भेदजा लवणवर्गः^{१६} । क्षौद्रं माद्रिकं च मधु । इक्षुरसगुडमधुफाणितजाम्बवपनसानामन्यतमो मेषशृङ्गापिप्पलीकाथाभिषुतो मासिकः पाणमासिकः सांवत्सरिको वा चिद्भिटोर्वारुकेक्षुकाण्डाप्रफलामलकावसुतः शुद्धो वा शुक्रवर्गः^{१७} । वृक्षाम्लकरमर्दाप्रविदलामलकमातुलुङ्गकोलबदरसौवीरकपरूषकादिः फलाम्लवर्गः^{१८} ।

दधिधान्याम्लादिः द्रवाम्लवर्गः^{२०} । पिप्पलीमरीचशृङ्गिबेरा-ज्जिकिराततिक्कगौरसर्पपकुस्तुम्बुरुचोरकदमनकमरुवकाशिप्रका-

एडादिः कटुकवर्गः^{२१} । शुष्कमत्स्यमांसकन्दमूलफलशाकादि च
 शाकवर्गः^{२२} । ततो ऽर्धमापदर्थं जानपदानां स्थापयेत् । अर्धमुप-
 युञ्जीते । नवेन चानवं शोधयेत् । क्षुण्णघृष्टपिष्टभृष्टानामार्द्र-
 शुष्कसिद्धानां च धान्यानां वृद्धिचयप्रमाणानि प्रत्यक्षीकुर्वीते ।
 कोद्रवव्रीहीणामर्धं सारं । शालीनामर्धं भागोनं । त्रिभागोनो
 वरकणाम् । प्रियङ्गुणामर्धं सारः नवभागवृद्धिश्च । उदारका-
 तुल्यं । यवगोधूमाश्च क्षुणाः । तिला यवा मुद्रमाषाश्च घृष्टाः ।
 पञ्चभागवृद्धिर्गाधूमः सक्त्वश्च । पादोना कलायचमसी^{३५} । मुद्र-
 माषाणामर्धपादोनं । शैव्यानामर्धं सारं । त्रिभागोनः मसुरा-
 णाम् । पिष्टमामं कुलमाषाश्चाध्यर्धगुणाः । द्विगुणो यावकः ।
 पुलाकः पिष्टं च सिद्धम् । कोद्रववरकोदारकप्रियङ्गुणां त्रिगुण-
 मन्नम् । चतुर्गुणं व्रीहीणाम् । पञ्चगुणं शालीनाम् । तिमि-
 तमपरान्नं द्विगुणमर्धाधिकं विरूढानाम् । पञ्चभागवृद्धिः भृष्टा-
 नाम् । कलायो द्विगुणः । लाजा भरुजाश्च । षट्कं तैलमतसी-
 नाम् । निम्बकुशाग्रकपित्थादीनां पञ्चभागः । चतुर्भागिकास्ति-
 लकुसुम्भमध्रुकेक्षुदीस्नेहाः । कार्पासक्षौमाणां पञ्चपले पलसूत्रम् ।
 पञ्चद्रोणे शालीनां च द्वादशाढकं तण्डुलानां कलभभोजनम् ।
 एकादशकं व्यालानाम् । दशकमौपवाह्यानाम् । नवकं सात्वा-
 ह्यानाम् । अष्टकं पत्तीनाम् । सप्तकं मुख्यानाम् । षट्कं देवी-
 कुमाराणाम् । पञ्चकं राज्ञाम् । अखण्डपरिशुद्धानां वा तण्डु-
 लानां प्रस्थं चतुर्भागः सूपः सूपषोडशो लवणस्यांशः चतुर्भागः
 सर्पिषस्तैलस्य वा एकमार्यभक्तम् । पुंसः षड्भागः सूपैः । अर्ध-
 स्नेहमवराणाम् । पादोनं स्त्रीणाम् । अर्धं बालानाम् । मांसपल-
 विंशत्या स्नेहार्धकुडुम्बः पलिको लवणस्यांशः चारपलयोगो
 द्विधरणिकः कटुकयोगो दध्नश्चार्धप्रस्थः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।
 शाकानामध्यर्धगुणैः । शुष्काणां द्विगुणः स चैव योगः ।
 हस्त्यश्वयोस्तदध्यक्षे विधाप्रमाणं वक्ष्यामः । बलीवृद्धानां माष-

द्रोणं यवानां वा पुलाकः शेषमश्वविधानम् । विशेषो घात-
पिण्याकतुला कणकुण्डकं दशाढकं वै । द्विगुणं महिषोष्ट्राणाम् ।
अर्धद्रोणं खरपृषतरोहितानाम् । आढकमेणकुरङ्गाणाम् । अर्धा-
ढकमजैलकवराहाणां द्विगुणं वा कणकुण्डकम् । प्रस्थौदनः
शुनाम् । हंसक्रौञ्चमयूराणामर्धप्रस्थैः । शेषाणामतो मृगपशु-
पक्षिव्यालानामेकभक्तादनुमानं ग्राहयेत् । अङ्गारांस्तुषांघ्नोहकर्मा-
न्तभित्तिलेप्यानां हारयेत् । कणिका दासकर्मकरसूपकराणामतो
ऽन्यदौदनिकापूपिकेभ्यः प्रयच्छेत् । तुलामानभाण्डं रोचनी-
दृषन्मुसलोलूखलकुट्टकरोचकयन्त्रपक्षकशूर्पचालनिकाकण्डोली-
पिटकसंमार्जन्यशोपकरणानि^२ । मार्जकरक्षकधरकमायकमापक-
दायकदापकशलाकाप्रतिग्राहकदासकर्मकरवर्गश्च विष्टिः^३ ।

उच्चैर्धान्यस्य निक्षेपो मृताः चारस्य संहताः ।

मृत्काष्ठकोष्ठाः स्नेहस्य पृथिवी लवणस्य च^४ ॥

इत्यध्यात्मप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे कोष्ठागाराध्यक्षः पञ्चदशो ऽध्यायः ॥१५॥

आदिनः पञ्चविंशः ॥३६॥

३४. प्रक. पण्याध्यक्षः.

पण्याध्यक्षः स्थलजलजनानां नानाविधानां पण्यानां स्थलपथ-
वारिपथोपयातानां सारफल्ग्वर्धनान्तरं प्रियाप्रियतां च विधातुं ।
तथा विक्षेपसंक्षेपक्रयविक्रयप्रयोगकालान् । यच्च पण्यं प्रचुरं स्था-
त्तदेकीकृत्यार्धमारोपयेत् । प्राप्ते ऽर्धे वार्धनान्तरं कारयेत् । स्वभू-
मिजानां राजपण्यानामेकमुखं व्यवहारं स्थापयेत् । परभूमिजा-
नामनेकमुखम् । उभयं च प्रजानामनुग्रहेण विक्रापयेत् । स्थू-
लमपि च लामं प्रजानामौषधातिकं वारयेत् । अजस्रपण्यानां
कालोपरोधं संकुलदोषं वा नोत्पादयेत् । बहुमुखं वा राजपण्यं
वैदेहकाः कृतार्धं विक्रीणीरन् । छेदानुरूपं च वैधर्यं दधुः ।
षोडशभागो मानव्याजी^१ । विंशतिभागस्तुलामानम् । गण्यपण्या-

नामेकादशभागैः । परभूमिजं पण्यमनुग्रहेणावाहयेत्^१ । नाविक-
सार्थवाहेभ्यश्च परिहारमायतिक्षमं दद्यात्^२ । अनभियोगश्चार्थेष्व-
गन्तूनामन्यत्र सम्भोपकारिभ्यः । पण्याधिष्ठातारः पण्यमूल्यमे-
कमुखं काष्ठद्रोण्यामेकच्छिद्रापिधानायां निदध्युः^३ । अह्वश्चाष्टमे
भागे पण्याध्यक्षस्यार्पयेयुः^४ । इदं विक्रीतमिदं शेषमिति^५ । तुला-
मानभाण्डकं चार्पयेयुः । इति स्वविषये व्याख्यातम् । परविषये
तु पण्यप्रतिपण्ययोरर्धमूल्यं चागमय्य शुल्कवर्तन्यातिवाहकगुल्म-
तरदेयभक्तभागव्ययशुद्धमुदयं पश्येत्^६ । असत्पुदये भाण्डनिर्वहणेन
पण्यप्रतिपण्यार्धेण वा लाभं पश्येत्^७ । ततः सारपादेन स्थल-
व्यवहारमध्वना क्षेमेण प्रयोजयेत्^८ । अटव्यन्तपालपुरराष्ट्रमुख्यैश्च
प्रतिसंसर्गं गच्छेदनुग्रहार्थम्^९ । आपदि सारमात्मानं वा मोक्षयेत्^{१०} ।
आत्मनो वा भूमिमप्राप्तः सर्वदेयविशुद्धं व्यवहरेत्^{११} । वारिपथे च
यानभागकपथ्यदनपण्यप्रतिपण्यार्धप्रमाणयात्राकालभयप्रतीका-
रपण्यपत्तनचारित्राण्युपलभेत्^{१२} ।

नदीपथे च विज्ञाय व्यवहारं चरित्रतः ।

यतो लाभस्ततो गच्छेदलाभं परिवर्जयेत्^{१३} ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे पण्याध्यक्षः षोडशो ऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितः सप्तत्रिंशः ॥ ३७ ॥

३५. प्रक. कुप्याध्यक्षः.

कुप्याध्यक्षो द्रव्यवनपालैः कुप्यमानाययेत् । द्रव्यवनकर्मा-
न्तांश्च प्रयोजयेत् । द्रव्यवनच्छिदां च देयमत्ययं च स्थापयेदन्य-
त्रापद्भ्यः । कुप्यवर्गः शाकतिनिशधन्वनार्जुनमधूकतिलकसाल-
शिंशुपारिमेदराजादनशिरीषखदिरसरलतालसर्जाश्चकर्णसोमवल्क-
कशाप्रप्रियकधवादिः सारदारुवर्गः^१ । उटजचिमियचववेणुवंशसा-
तिनकण्टकमाल्लूकादिर्वेणुवर्गः^२ । वेत्रशोकवल्लीवाशीश्यामल-
तानागलतादिर्वल्लीवर्गः^३ । मालतीदूर्वाकशणगवेधुकातस्यादिर्व-

न्कवर्गः^१ । मुञ्जबन्वजादि रज्जुभाण्डम् । तालीतालभूर्जानां पञ्चम् ।
 किंशुककुसुम्भकुङ्कुमानां पुष्पम् । कन्दमूलफलादिरौषधवर्गः^२ ।
 कालकूटवत्सनाभहालाहलमेघशङ्खमुस्ताकुष्ठमहाविषवेष्टितकगौरा-
 र्द्रचालकमार्कटहैमवतकालिङ्गकदारदकांकोलसारक्रोष्टृकादीनि
 विषाणि^३ । सर्पाः कीटाश्च त एव कुम्भगता विषवर्गः^४ । गोधा-
 सेरकद्वीपिशिशुमारसिंहव्याघ्रहस्तिमहिषचमरसृमरखड्गगोमृग-
 गवयानां चर्मास्थिपित्तस्नायवस्थिदन्तशङ्खसुरपुच्छान्यन्येषां वापि
 मृगपशुपक्षिव्यालानाम् । कालायसताप्रवृत्तकांस्थसीसत्रपुवैकुन्त-
 कारकूटानि लोहानि^५ । विदलमृत्तिकामयं भाण्डम् । अङ्गारतु-
 षभस्मानि मृमपशुपक्षिव्यालवाटाः काष्ठतृणवाटाश्चेति^६ ।

बहिरन्तश्च कर्मान्ता विभक्ताः सर्वभाण्डकाः ।

आजीवपुररक्षार्थाः कार्याः कुप्योपजीविनाम् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे कुप्याध्यक्षः सप्तदशो ऽध्यायः ॥१७॥

आदितो ऽष्टत्रिंशः ॥३८॥

३६ प्रश्नः आयुधागाराध्यक्षः.

आयुधागाराध्यक्षः सांग्रामिकं दौर्गकर्मिकं परपुराभिधातिकं
 चक्रयन्त्रमायुधमावरणमुपकरणं च तज्जातकारुशिन्पिभिः कृत-
 कर्मप्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारयेत् ।^{*} स्वभूमिषु च
 स्थापयेत् । स्थानपरिवर्तनमातपप्रवातप्रदानं च बहुशः कुर्यात् ।
 ऊष्मोपस्नेहक्रिमिभिरुपहन्यमानमन्यथा स्थापयेत् । जातिरूप-
 लक्षणप्रमाणागममून्यनिक्षेपैश्चोपलभेत् । सर्वतोभद्रजामदग्रध-
 बहुमुखविश्वासघातिसङ्घाटीयानकपर्जन्यकार्धबाहूर्ध्वबाहूनि स्थिर-
 यन्त्राणि । पञ्चालिकदेवदण्डसूकरिकामुसलयाष्टिहस्तिवारकताल-
 वृन्तमुद्गरगदास्पृक्कलाकुहालास्फाटिमौद्धाटिमशतघ्नीत्रिशूलचक्रा-
 णि चलयन्त्राणि । शक्तिप्रासकुन्तहाटकमिण्डिवालशूलतोमरवरा-
 हकर्णकण्यकर्णश्रासिकादीनि च हुलमुखानि । तालचापदा-

रवशाङ्गाणि कार्मुककोदण्डद्रुणा धनूंषि । मूर्वाकेशणगर्वेषुवेणु-
 स्वायूनि ज्यांः । वेणुशरशलोकादण्ड.सननाराचाश्च इषवः ।
 तेषां मुखानि छेदनभेदनताडनान्यायसास्थिदारवानि^२ । निस्त्रिं-
 शमण्डलाग्रासियष्टयः खड्गाः । खड्गमहिषवारणविषाणदारुवेणु-
 मूलानि त्सरवः । परशुकुठारपट्टसखनित्रकुदालक्रकचकाण्डच्छे-
 दनाः क्षुरकल्पाः । यन्त्रगोष्पणमुष्टिपाषाणरोचनीहृषदश्च चा-
 युधानि^३ । लोहजालिकापट्टकवचस्रत्रकं कर्कटशिशुमारकखड्गि-
 धेनुकहस्तिगोचर्मखुरशृङ्गसंघातं वर्माणि^४ । शिरस्त्राणकण्ठत्राण-
 कूर्पासकञ्चुकवारवाणपट्टनागोदरिकोवेरिचर्महस्तिर्कणतालमूल-
 धमनिकाकवाटकिटिकाप्रतिहतवलाहकान्ताश्च आवरणानि^५ ।
 हस्तिरथवाजिनां योग्यभाण्डमालंकारिकं संनाहकल्पनाश्रोपकर-
 णानि^६ । ऐन्द्रजालिकमौपनिषदिकं च कर्म कर्मान्तानां च ।

इच्छामारम्भनिष्पत्तिं प्रयोगं व्याजमुद्देशम् ।

क्षयव्ययौ च जानीयात्कुप्यानामायुधेश्वरैः ॥

इत्यथ्यक्षप्रचारि द्वितीयेऽधिकरणे आयुधागाराध्यक्षः अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

आदित एकोनचत्वारिंशः ॥३६॥

—+—

३७. प्रक. तुलामानपौतवम्.

पौतवाध्यक्षः पौतवकर्मान्तान्कारयेत् । धान्यमाषा दश सुव-
 र्णमाषकः पञ्च वा गुञ्जाः । ते षोडश सुवर्णः कर्षो वा । चतुः-
 कर्ष पलम् । अष्टाशीतिगौरिसर्षपा रूप्यमाषकः । ते षोडश धर-
 णम् । शैल्यानि वा विंशतिः^१ । विंशतितण्डुलं वज्रधरणम् ।
 अर्धमाषकः माषकः द्वौ चत्वारः अष्टौ माषकाः सुवर्णौ द्वौ चत्वारः
 अष्टौ सुवर्णाः दश विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् शतमिति^२ ।
 तेन धरणानि व्याख्यातानि^३ । प्रतिमानान्ययोमयानि मागध-
 मेकलशैलमयानि यानि वा नोदकप्रदेहाभ्यां वृद्धिं गच्छेयुरुणेन
 वा हासम् । षडङ्गुलादूर्ध्वमष्टाङ्गुलोत्तरा दश तुलाः कारयेन्नोहपला-

दूर्ध्वमेकपलोत्तरा यन्त्रमुभयतः शिख्यं वा । पञ्चत्रिंशत्पललोहां
द्विसप्तत्यङ्गुलायामां समवृत्तां कारयेत्^१ । तस्याः पञ्चपलिकं मण्डलं
बद्ध्वा समकरणं कारयेत्^२ । ततः कर्षोत्तरं पलं पलोत्तरं दशपलं
द्वादश पञ्चदश विंशतिमिति पदानि कारयेत्^३ । तत आशतादशोत्तरं
कारयेत्^४ । अक्षेषु नान्दीपिनद्धं कारयेत्^५ । द्विगुणलोहां तुलामतः
षण्णवत्यङ्गुलायामां परिमार्णां कारयेत्^६ । तस्याः शतपदादूर्ध्वं
विंशतिः पञ्चाशतमिति पदानि कारयेत्^७ । विंशतितौलिको
भारः । दशधरणिकं पलम्^८ । तत्पलशतमायमानी^९ । पञ्चपला-
वरा व्यावहारिकी भाजन्यन्तःपुरभाजिनी च^{१०} । तासामर्धधरणा-
वरं पलम्^{११} । द्विपलावरमुत्तरलोहम्^{१२} । षडङ्गुलावराश्चायामाः ।
पूर्वयोः पञ्चपलिकः प्रयामो मांसलोहलवणमणिवर्जम्^{१३} । काष्ठ-
तुला अष्टहस्ता पदवती प्रतिमानवती मयूरपदाधिष्ठिता^{१४} । काष्ठपञ्च-
विंशतिपलं तण्डुलप्रस्थसाधनम्^{१५} । एष प्रदेशो बह्व्ययोः^{१६} । इति
तुलाप्रतिमानं व्याख्यातम्^{१७} । अथ धान्यमाषद्विपलशतं द्रोणमा-
यमानम्^{१८} । सप्ताशीतिपलशतमर्धपलं च व्यावहारिकम्^{१९} । पञ्चसप्त-
पलशतं भाजनीयम्^{२०} । द्विषष्टिपलशतमर्धपलं चान्तःपुरभाजनीयम्^{२१} ।
तेषामाढकप्रस्थकुडुम्बाश्चतुर्भागावाराः । षोडशद्रोणा खारी^{२२} ।
विंशतिद्रोणिकः कुम्भैः । कुम्भैर्दशभिर्वहः । शुष्कसारदारुमयं
समं चतुर्भागशिखं मानं कारयेत्^{२३} । अन्तःशिखं वा । रसस्य तु
सुरायाः पुष्पफलयोस्तुषाङ्गाराणां सुधायाश्च शिखामानं द्विगुणो-
त्तरा वृद्धिः^{२४} । सपादपणो द्रोणमून्यम्^{२५} । आढकस्य पादोर्ध्वः ।
षण्माषकाः प्रस्थस्य^{२६} । माषकः कुडुम्बस्य^{२७} । द्विगुणं रसादीनां मानं
मून्यम्^{२८} । विंशतिपणाः प्रतिमानस्य^{२९} । तुलामून्यं त्रिभागैः । चतु-
र्माषिकं प्रातिवेधनिकं कारयेत्^{३०} । अप्रतिवेद्धस्मृत्ययः सपादः सप्त-
विंशतिपर्णैः । प्रातिवेधनिकं क्राकणीकमहरहः पौतवाध्यक्षाय
दध्यः । द्वात्रिंशद्भागस्तप्तव्याजी सर्पिषश्चतुःषष्टिभागस्तैलस्य^{३१} ।

पञ्चाशद्भागो मानस्त्रयो द्रवाणाम् । कुडुम्बार्धचतुरष्टभागानि
मानानि कारयेत् ।

कुडुम्बाश्चतुराशीतिः वारकः सर्पिषो मतः ।

चतुःषष्टिस्तु तैलस्य पादश्च घटिकानयोः ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे तुलामानपौतवं एकोनविंशो ऽध्यायः ॥ १९ ॥

आदितश्चत्वारिंशः ॥ ४० ॥

३८. प्रक. देशकालमानम्.

मानाध्यक्षो देशकालमानं विधार्त । अष्टौ परमाण्वो रथ-
चक्रविप्रदे । ता अष्टौ लिखा । ता अष्टौ यूकामर्ध्यः । ते अष्टौ
यवमर्ध्यः । अष्टौ यवमध्या अङ्गुलम् । मध्यमस्य पुरुषस्य मध्य-
माया अङ्गुल्या मध्यप्रकर्षो वाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलो धनुर्ग्रहः ।
अष्टाङ्गुला धनुर्मुष्टिः । द्वादशाङ्गुला वितस्तिः । छायापौरुषं
च । चतुर्दशाङ्गुलं शमः शलः परिरयः पदं च । द्विवितस्ति-
ररतिः प्राजापत्यो हस्तः । सधनुर्ग्रहः पौतवविनीतमानम् । सध-
नुर्मुष्टिः किष्कुः कंसो वा । द्विचत्वारिंशदङ्गुलस्तक्षः क्राक
चिककिष्कुः स्कन्धावारदुर्गराजपरिग्रहमानम् । चतुःपञ्चाशद-
ङ्गुलः कुप्यवनहस्तः । चतुरशीत्यङ्गुलो व्यामो रजमानं स्वात-
पौरुषं च । चतुररत्तिदण्डो धनुर्नालिकापौरुषं च । गार्हपत्य-
मष्टशताङ्गुलं धनुः पथिप्राकारमानं पौरुषं चाग्निचित्यानाम् ।
षट्कंसो दण्डो ब्रह्मदेयातिथ्यमानम् । दशदण्डो रज्जुः ।
द्विरज्जुकः परिदेशैः । त्रिरज्जुकं निवर्तनम् । एकतो द्विदण्डा-
धिको बाहुः । द्विधनुःसहस्रं गोरुतम् । चतुर्गोरुतं योजनम् ।
इति देशमानं व्याख्यातम् । कालमानमत ऊर्ध्वम् । वृटो लवो
निमेषः काष्ठा कला नालिका मुहूर्तः पूर्वापरभागौ दिवसो रात्रिः
पक्षो मासश्चतुरयनं संबत्सरो युगमिति कालाः । द्वौ वृटौ
लवैः । द्वौ लवौ निमेषैः । पञ्च निमेषाः काष्ठौ । त्रिंशत्काष्ठाः

कलौ^{३३} । चत्वारिंशत्कलाः नालिकौ^{३४} । सुवर्णमाषकाश्चत्वारश्चतु-
रङ्गुलायामौ^{३५} । तत्प्रमाणकुम्भच्छिद्रेण जलाढकस्य यावता
कालेन स्रुतिः स कालो वा नालिकौ^{३६} । द्विनालिका मुहूर्तः^{३७} ।
पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मास्याश्चयुजे च मासि भवतैः ।
ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तैरन्यतरः षण्मासं वर्धते हासते चेति^{३८} ।
छायायामष्टपौरुष्यामष्टादशभागश्छेदः^{३९} । षट्पौरुष्यां चतुर्दश-
भागैः । चतुष्पौरुष्यामष्टभागः^{४०} । द्विपौरुष्यां षड्भागैः । पौरुष्यां
चतुर्भागैः । अष्टाङ्गुलायां त्रयोदशभागैः । चतुरङ्गुलायां त्रयो-
ऽष्टभागैः । अच्छायो मध्याह्न इति^{४१} । परावृत्ते दिवसे शेषमेवं
विद्यात्^{४२} । आषाढे मासि नष्टच्छायो मध्याह्नो भवति^{४३} । अतः
परं श्रावणादीनां षण्मासानां द्वयङ्गुलोत्तरा माघादीनां द्वयङ्गु-
लावरा छाया इति^{४४} । पञ्चदशाहोरात्राः पक्षैः । सोमाप्यायनः
शुक्लः । सोमावच्छेदनो बहुलः । द्विपक्षो मासः । त्रिंशदहोरात्रः
प्रकर्ममासः । सार्धः सौरः^{४५} । अर्धन्यूनश्चान्द्रमासः । सप्तविं-
शतिर्नक्षत्रमासः । द्वात्रिंशत् मलमासः । पञ्चत्रिंशदश्ववाहार्याः ।
चत्वारिंशद्वस्तिवाहार्याः । द्वौ मासावर्तुः । श्रावणः प्रोष्ठपदश्च
वर्षाः^{४६} । आश्वयुजः कार्तिकश्च शरत् । मार्गशीर्षः पौषश्च हेमन्तः ।
माघः फाल्गुनश्च शिशिरः । चैत्रो वैशाखश्च वसन्तः । ज्येष्ठा-
मूलीय आषाढश्च ग्रीष्मः । शिशिराद्युत्तरायणम् । वर्षादि
दक्षिणायनम् । द्वययनः संवत्सरः । पञ्चसंवत्सरो युगमिति^{४७} ।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः । .

करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमौः ॥

एवमर्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् ।

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते च पश्चिमम् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे ितीये ऽधिकरणे देशकालमानं विंशो ऽध्यायः ॥२०॥

आदित एकचत्वारिंशः ॥४१॥

३६ प्रक. शुल्काध्यक्षः.

शुल्काध्यक्षः शुल्कशालाध्वजं च प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा
 महाद्वाराभ्याशे निवेशयेत् । शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा
 सार्थोपयातान्वणिजो लिखेयुः । के कुतस्त्याः कियत्पण्याः क
 चाभिज्ञानमुद्रा वा कृता इति । अमुद्राणामत्ययो देयद्विगुणः ।
 कूटमुद्राणां शुल्काष्टगुणो दण्डः । भिन्नमुद्राणामत्ययो घटिका-
 स्थाने स्थानम् । राजमुद्रापरिवर्तने नामकृते वा सपादपणिकं
 बहनं दापयेत् । ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमर्घं च वैदेहकाः
 पण्यस्य त्रयुः । एतत्प्रमाणेनार्घेण पण्यमिदं कः क्रेतेति ।
 त्रिरुद्धोषितमर्थिभ्यो दद्यात् । क्रेतुसंघर्षे मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं
 गच्छेत् । शुल्कभयात्पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रूतस्तदतिरिक्तं
 राजा हरेत् । शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात् । तदेव निविष्टपण्यस्य
 भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्धापकर्षेण सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन
 प्रतिच्छादने च कुर्यात् । प्रतिक्रेतुभयाद्वा पण्यमूल्यादुपरि मूल्यं
 वर्धयतो मूल्यवृद्धिं राजा हरेत् । द्विगुणं वा शुल्कं कुर्यात् ।
 तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्य छादयत् । तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो
 मितो गणितो वा कार्यः । तर्कः फल्गुभाण्डानामानुग्राहिकाणां
 च । ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः ।
 पथिकोत्पथिकास्तद्विधैः । वैवाहिकमन्वायनमापयानिकं यज्ञकृत्य-
 प्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचैलोपनयनगोदानव्रतदक्षिणादिषु क्रिया-
 विशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत् । अन्यथावादिनः स्तम्भदण्डः ।
 कृतशुल्केनाकृतशुल्कं निर्वाहयतो द्वितीयमेकमुद्रया भित्त्वा पण्य-
 पुटमपहरतो वैदेहकस्य तच्च तावच्च दण्डः । शुल्कस्थानाद्गोमय-
 पलालं प्रमाणं कृत्वापहरत उत्तमः साहसदण्डः । शस्त्रवर्मकवच-
 लोहरथरत्नधान्यपशूनामन्यतमानिर्वाहं निर्वाहयतो यथावधु-
 षितो दण्डः पण्यनाशार्थं । तेषामन्यतमस्यानयने बहिरवोच्छुल्को
 विक्रयः । अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृहीयात्पण्यबहनस्य ।

पथिकामेकखुरस्य पशूनामर्धपणिको क्षुद्रपशूनां पादिकामंसभा-
रस्य माषिकाम् । नष्टापहतं च प्रतिविदध्यात् । वैदेश्यं सार्थं
कृतसारफल्गुभाण्डविचयनमभिज्ञानं मुद्रां च दत्त्वा प्रेषयेदध्य-
क्षस्यै । वैदेहकव्यञ्जनो वा सार्थप्रमाणं राज्ञः प्रेषयेत् । तेन
प्रदेशेन राजा शुल्काध्यक्षस्य सार्थप्रमाणमुपदिशेत्सर्वज्ञत्वख्या-
पनार्थम् । ततः सार्थमध्यक्षो ऽभिगम्य ब्रूयात् । इदममुष्यामुष्य
च सारभाण्डं फल्गुभाण्डं च न निगूहितव्यम् । एष राज्ञः
प्रभाव इति^३ । निगूहितफल्गुभाण्डं शुल्काष्टगुणो दण्डैः ।
सारभाण्डं सर्वापहारैः ।

राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्नादफलं च यत् ।

महोपकारमुच्छुल्कं कुर्याद्वीजं तु दुर्लभम् ॥

इत्यभ्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे शुल्काध्यक्ष एकविंशो ऽध्यायः ॥ २१ ॥

आदितो द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

शुल्कव्यवहारो बाह्यमाभ्यन्तरं चातिथ्यम् । निष्क्राम्यं
प्रवेश्यं च शुल्कम् । प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागैः । पुष्पफलशाक-
मूलकन्दवाग्निक्यबीजशुल्कमत्स्यमांसानां षड्भागं गृह्णीयात् ।
शङ्खचक्रमणिमुक्ताप्रवालहाराणां तजातपुरुषैः कारयेत्कृतकर्म-
प्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः । द्यौमदुकूलक्रिमितानकङ्कटह-
रितालमनःशिलाहिङ्गुलुकलोहवर्णधातूनां चन्दनागरुकदुककि-
णवावरणानां सुरादन्ताजिनद्यौमदुकूलनिकरास्तरणप्रावरणक्रि-
मिजातानामजैलकस्य च दशभागः पञ्चदशभागो वा । वस्त्र-
चतुष्पदद्विपदस्रत्रकार्पासगन्धमैषज्यकाष्ठवेणुवल्कलचर्ममृद्भाण्डा-
नां धान्यस्नेहचारलवणमद्यपकाभादीनां च विंशतिभागः पञ्च-
विंशतिभागो वा । द्वारादेयं शुल्कपञ्चभागमानुग्राहिकं वा यथा-
देशोपकारं स्थापयेत् । जातिभूमिषु च पश्यानामधिकर्यैः ।
स्त्रविभ्यो धातुपण्यादीनेषु षट्छतमत्यर्थः । पुष्पफलवाटेभ्यः

पुष्पफलादाने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । षण्ढेभ्यः शाकमूल-
कन्दादाने पादोनं द्विपञ्चाशत्पणो दण्डः । क्षेत्रेभ्यः सर्वसस्या-
दाने त्रिपञ्चाशत्पणः । पणो ऽध्यर्धपणश्च सीतात्यर्थः ।

अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः ।

पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्ययं चापकारतैः ॥

इत्यध्यात्मप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे शुल्कव्यवहारो द्वाविंशो ऽध्यायः ॥ २२ ॥

आदितस्त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

४०. प्रक. सूत्राध्यक्षः ॥

सूत्राध्यक्षः सूत्रवर्मवस्त्ररज्ज्व्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत् ।
ऊर्णावल्ककार्पासतूलशणचौमाणि च । विधवान्यङ्गाकन्याप्रव्र-
जितादण्डप्रतिकारिणीभी रूपाजीवामातृकामिर्भृद्भ्राजदासीभि-
र्व्युपरतोपस्थानदेवदासीभिश्च कर्तयेत् । शृङ्गस्थूलमध्यतां च
सूत्रस्य विदित्वा वेतनं कल्पयेत् । बह्वल्पां च सूत्रप्रमाणं ज्ञात्वा
तैलामलकोद्वर्तनैरेता अनुगृह्णीयात् । तिथिषु प्रतिपादनमानैश्च
कर्म कारयितव्याः । सूत्रहासे वेतनहासः द्रव्यसारात् । कृतकर्म-
प्रमाणकालवेतनफलनिष्पत्तिभिः कारुभिश्च कर्म कारयेत्प्रति-
संसर्गं च गच्छेत् । दौमदुकूलक्रिमितानराङ्गवकार्पाससूत्रवान-
कर्मान्तांश्च प्रयुञ्जानो गन्धमाल्यदानैरन्यैश्चौपग्राहिकैराराधयेत् ।
वस्त्रास्तरणप्रावरणविकल्पास्तथापयेत् । कङ्कटकर्मन्तांश्च तज्जात-
कारुशिल्पिभिः कारयेत् । याश्चानिष्कासिन्यः प्रोषितविधवा
न्यङ्गा कन्यका वात्मानं विभृयुस्ताः स्वदासीभिरनुसार्य सोपग्रहं
कर्म कारयितव्याः । स्वयमागच्छन्तीनां वा सूत्रशालां प्रत्युषसि
भाण्डवेतनविनिमयं कारयेत् । सूत्रपरीक्षार्थमात्रः प्रदीपः ।
स्त्रिया मुखसंदर्शने ऽन्यकार्यसंभाषायां वा पूर्वः साहसदण्डः ।
वेतनकालातिपातने मध्यमैः । अकृतकर्मवेतनप्रदाने च । गृहीत्वा
वेतनं कर्माकुर्वन्त्याः अङ्गुष्ठसंदंशं दापयेत् । भक्षितापहृतावस्कन्दि-

तानां च । वेतनेषु च कर्मकराणामपराधतो दण्डः । रज्जुवर्त-
कैश्च वर्मकारैश्च स्वयं संसृज्येते । भाण्डादीनि च वरत्रादीनि
वर्तयेत् ।

सूत्रवल्कमयी रज्जुः वरत्रा वेत्रवैणवीः ।

सांनाह्या बन्धनीयाश्च यानयुग्यस्य कारयेत् ।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे सूत्राध्यक्षस्योर्विंशो ऽध्यायः ॥२३॥

आदिनश्चतुश्चत्वारिंशः ॥४४॥

४१ प्रक. सीताऽध्यक्षः .

सीताध्यक्षः कृषितन्त्रगुल्मवृक्षायुर्वेदज्ञस्तज्ज्ञसखो वा सर्व-
धान्यपुष्पफलशाककन्दमूलवाल्लिक्यक्षौमकार्पासबीजानि यथा-
कालं गृह्णीयात् । बहुहलपरिकृष्टायां स्वभूमौ दासकर्मकरदण्ड-
प्रतिकर्तृभिर्वापयेत् । कर्षणयन्त्रोपकरणबलीवदैश्चैषामसङ्गं कार-
येत् । कारुभिश्च कर्मारकुट्टाकमेदकरज्जुवर्तकसर्वग्राहादिभिश्च ।
तेषां कर्मफलविनिपाते तत्फलहानं दण्डः । षोडशद्रोणं जाङ्गलानां
वर्षप्रमाणमध्यर्धमानूपानां देशवापानामर्धत्रयोदशाश्मकानां त्रयो
विंशतिरवन्तीनाममितमपरान्तानां हैमन्यानां च कुल्यावापानां
च कालर्तः । वर्षात्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोर्द्वौ त्रिभागौ मध्य-
मयोः सुषमारूपम् । तस्योपलब्धिर्बृहस्पतेः स्थानगमनगर्भाधाने-
भ्यः शुक्रोदयास्तमयचारेभ्यः सूर्यस्य प्रकृतिवैकृताच्च । सूर्याद्वी-
जसिद्धिः । बृहस्पतेः सस्यानां स्तम्बकरितां । शुक्राद्वृष्टिरिति ।

त्रयः सप्ताहिका मेघा अशीतिः कणशीकराः ।

षष्टिरातपमेघानामेषा वृष्टिः समाहृता ॥

वातमातपयोगं च विभज्यत्र वर्षति ।

त्रीन्करीषांश्च जनयंस्तत्र सस्यागमो भुवः ॥

ततः प्रभूतोदकमन्पोदकं वा सस्यं वापयेत् । शालिव्रीहि-
कोद्रवतिलप्रियङ्गुद्वारकवराकाः पूर्ववापाः । मुद्गमाषशैब्याय

मध्यवार्पाः । कुसुम्भमसुरकुलुत्थयवगोधूमकलायातसीसर्षपाः
 पश्चाद्वार्पाः । यथर्तुवशेन वा बीजवार्पाः । वापातिरिक्तमर्धसीति-
 काः कुर्युः^{१२} । खवीर्योपजीविनो वा चतुर्थपञ्चभागिका यथेष्टमन-
 वसितं भागं दद्युरन्यत्र कृच्छ्रेभ्यः स्वसेतुभ्यः । हस्तप्रावर्तिममु-
 दकभागं पञ्चमं दद्युः । स्कन्धप्रावर्तिमं चतुर्थम् । स्रोतोयन्त्रप्रा-
 वर्तिमं च तृतीयम् । चतुर्थं नदीसरस्तटाकूपोद्घाटम् । कर्मोदक-
 प्रमाणेन केदारं हैमनं ग्रैष्मिकं वा सस्यं स्थापयेत्^{१३} । शाल्यादि
 ज्येष्ठम् । षण्डो मध्यमः । इक्षुः प्रत्यवरः । इक्ष्वो हि बह्वाबाधा
 व्ययग्राहिणश्च^{१४} । फेनाघातो वल्लीफलानां परिवाहान्ताः पिप्पली-
 मृद्रीकेक्ष्णां कूपपर्यन्ताः शाकमूलानां हरणीपर्यन्ताः हरितकानां
 पान्योलपानां गन्धमैषज्योशीरहीरबेरपिण्डालुकादीनाम् ।
 यथास्वं भूमिषु च शाल्याश्चानूप्याश्चौषधीः स्थापयेत्^{१५} । तुषारपा-
 यनमुष्णशोषणं चासप्तरात्रादिति धान्यबीजानां त्रिरात्रं पञ्चरात्रं
 वा कोशीधान्यानां मधुघृतस्रकरवसाभिः शकृद्युक्ताभिः कांड-
 बीजानां छेदलेपो मधुघृतेन कन्दानाम्, अस्थिबीजानां शकृदा-
 लेपः, शाखिनां गर्तदाहो गोस्थिशकृद्भिः काले दौहदं च^{१६} ।
 प्ररूढांश्चाशुष्ककटुमत्स्यांश्च स्नुहिक्षीरेण वापयेत्^{१७} ।

कार्पाससारं निर्मोक्तं सर्पस्य च समाहरेत् ।

• न सर्पास्तत्र तिष्ठन्ति धूमो यत्रैष तिष्ठति^{१८} ॥

सर्वबीजानां तु प्रथमवापे सुवर्णोदकसंप्लुतां पूर्वमुष्टिं वाप-
 येदमुं च मन्त्रं ब्रूयात्^{१९} ।

प्रजापतये काश्यपाय देवाय च नमः सदा ।

सीता मे ऋध्यतां देवी बीजेषु च धनेषु च^{२०} ॥

षण्डवाटगोपालकदासकर्मकरेभ्यो यथापुरुषपरिवापं भक्तं
 कुर्यात्^{२१} । सपादपणिकं मासं दद्यात्^{२२} । कर्मानुरूपं कारुभ्यो
 भक्तवेतनम् । प्रशीर्णं च पुष्पफलं देवकार्यार्थं व्रीहियवमाग्न्य-
 नार्थं श्रोत्रियास्तपस्विनश्चाहरेयुः । राशीमूलमुञ्छवृत्तयः ।

यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् ।
 न क्षेत्रे स्थापयेत्किञ्चित्पलालमपि पण्डितैः ॥
 प्रकाराणां समुच्छायान्वलमीर्वा तथाविधाः ।
 न संहतानि कुर्वीत न तुच्छानि शिरांसि च ॥
 खलस्य प्रकरान्कुर्यान्मण्डलान्ते समाश्रितान् ।
 अनभिकाः सोदकाश्च खले स्युः परिकर्मिणैः ॥

अध्ययप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे सीताध्यक्षः चतुर्विंशो ऽध्यायः ॥२४॥

आदितः पञ्चचत्वारिंशः ॥४५॥

४२. प्रक. सुराध्यक्षः.

सुराध्यक्षः सुराकिण्वव्यवहारान्दुर्गे जनपदे स्कन्धावारे वा
 तज्जातसुराकिण्वव्यवहारिभिः कारयेत् । एकमुखमनेकमुखं वा
 विक्रयक्रयवशेन वा षट्छतमत्ययमन्यत्र कर्तृक्रेतृविक्रेतृणां स्था-
 पयेत् । ग्रामादनिर्णयनप्रसंपातं च । सुरायाः प्रमादभयात्कर्मसु
 निर्दिष्टानां मर्यादातिक्रमभयादार्थाणामुत्साहभयाच्च तीक्ष्णानां
 लक्षितमल्पं वा चतुर्भागमर्धकुडुम्बं कुडुम्बमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति
 ज्ञातशौचा निर्हरेयुः । पानागारेषु वा पित्रेयुरसंचारिणः । निचे-
 पोपनिधिप्रयोगापहृतादीनामनिष्टोपगतानां च द्रव्याणां ज्ञाना-
 र्थमस्वामिकं कुप्यं हिरण्यं चोपलभ्य निचेप्सारमन्यत्र व्यपदेशेन
 ग्राहयेत् । अतिव्ययकर्तारमनायतिव्ययं च । न चानर्घेण कालि-
 कां वा सुरां दद्यादन्यत्र दुष्टसुरार्याः । तामन्यत्र विक्रापयेत् ।
 दासकर्मकरेभ्यो वा वेतनं दद्यात् । वाहनप्रतिपानं सूकरपोषणं वा
 दद्यात् । पानागाराण्यनेककक्ष्याणि विभक्तशयनासनवन्ति पानो-
 देशानि गन्धमान्योदकवन्त्यृतुसुखानि कारयेत् । तन्नस्थाः प्रकृ-
 त्यौत्पत्तिकौ व्ययी गूढा विद्युरागन्तुं । क्रेतृणां मत्तसुप्ताना-
 मलंकाराच्छादनहिरण्यानि च विध्युः । तन्नाशे वणिजस्तच्च तावच्च
 दण्डं दध्युः । वणिजस्तु संज्ञतेषु कक्ष्याविभागेषु स्वदासीभिः

पेशलरूपाभिरागन्तूनां वास्तव्यानां चार्थरूपाणां मत्तसुप्तानां भावं विधुः। मेदकप्रसन्नासवारिष्टमैरेयमधूनामुदकद्रोणं तण्डुलमनामर्धाढकं त्रयः प्रस्थाः किएवस्येति मेदकयोगैः। द्वादशाढकं पिष्टस्य पञ्च प्रस्थाः किएवस्य पुत्रकत्वक्फलयुक्तो वा जातिसंभारः प्रसन्नायोगैः। कपित्थतुला फाणितं पञ्चतौलिकं प्रस्थो मधुन इत्यासवयोगैः। पादाधिको ज्येष्ठः पादहीनः कनिष्ठः। चिकित्सकप्रमाणाः प्रत्येकशो विकाराणामरिष्टाः। मेषशृङ्गित्वक्काथाभिषुतो गुडप्रतीवापः पिप्पलीमरिचसंभारस्त्रिफलायुक्तो वा मैरेयैः। गुडयुक्तानां वा सर्वेषां त्रिफलासंभारैः। मृद्वीकारसो मधुः। तस्य स्वदेशो व्याख्यानं कापिशायनं हारहूरकमिति^{३५}। माषकलनीद्रोणमामं सिद्धं वा त्रिभागाधिकतण्डुलं मोरटादीनां कार्षिकभागयुक्तः किएवबन्धैः। पाठालोघ्रतेजोवत्येलावालुकमधुमधुरसाप्रियङ्गुदारुहरिद्रामरिचपिप्पलीनां च पञ्चकार्षिकः संभारयोगो भेदकस्यैः। प्रसन्नायाश्च मधुकनिर्यूहयुक्ता कटशर्करा वर्णप्रसादिनी चैः। चोचचित्रकविलङ्गगजपिप्पलीनां च कार्षिकः क्रमुकमधुकमुस्तालोघ्राणां द्विकार्षिकश्चासवसंभारैः। दशभागश्चैषां बंजबन्धैः प्रसन्नाधोगः श्वेतसुरार्याः। सहकारसुरा रसोत्तरा बीजोत्तरा वा महासुरा संभारिकी वा। तासां मोरटापलाशवत्तरमेषशृङ्गीकरञ्जक्षीरवृक्षकषायभावितं दग्धकटशर्कराचूर्णं लोघ्राचित्रकविलङ्गपाठामुस्ताकलागयवदारुहरिद्रेन्दीवरशतपुष्पापामार्गसप्तपर्णनिम्बास्फोटकल्कार्धयुक्तमन्तर्नखो मुष्टिः कुम्भीं राजपेयां प्रसादयति^{३६}। फाणितः पञ्चपलिकश्चात्र रसवृद्धिर्देयैः। कुटुम्बिनः कृत्येषु श्वेतसुरामौषधार्थं वारिष्टमन्यद्वा कर्तुं लभरे^{३७}। उत्सवसमाजयात्रासु चतुरहःसौरिको देयैः। तेष्वननुज्ञातानां प्रहवणान्तं दैवसिकमत्ययं गृह्णीयात्^{३८}। सुराकिएवविचयं स्त्रियो बालाश्च कुर्युः^{३९}। अराजपण्याः शतं शुल्कं दद्यात्^{४०}। सुरकामेदकारिष्टमधुफलाम्लाम्लशीघूनां चैः।

अह्वय विक्रयं व्याजीं ज्ञात्वा मानहिरण्योः ।

तथा वैधरणं कुर्यादुचितं चानुवर्तयेत् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे मुराध्यक्षः पञ्चविंशो ऽध्यायः ॥ २५ ॥

आदितः षट्चत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

४३. प्रक. सूनाध्यक्षः ॥

सूनाध्यक्षः प्रदिष्टाभयानामभयवनवासिनां च मृगपशुपक्षि-
मत्स्यानां बन्धवधर्हिसायामुत्तमं दण्डं कारयेत् । कुटुम्बिनामभ-
यवनपरिग्रहेषु मज्यमम् । अप्रवृत्तवधानां मत्स्यपक्षिणां बन्धव-
धर्हिसायां पादोनसप्तविंशतिपणमत्ययं कुर्यात् । मृगपशूनां
द्विगुणम् । प्रवृत्तर्हिसानामपरिगृहीतानां षड्भागं गृह्णीयात् ।
मत्स्यपक्षिणां दशभागं वाधिकं मृगपशूनां शुल्कं वाधिकम् ।
पक्षिमृगाणां जीवत्षड्भागमभयवनेषु प्रमुञ्चेत् । सामुद्रहस्त्यश्व-
पुरुषवृषगर्दभाकृतयो मत्स्याः सारसा नादेयास्तटाककुन्योद्भवा
वा क्रौञ्चात्कोशकदान्यूहहंसचक्रवाकजीवञ्जीवकभृङ्गराजचकोर-
मत्तकोकिलमयूरशुकमदनशारिका विहारपक्षिणो मङ्गल्याश्चान्ये
ऽपि प्राणिनः पक्षिमृगा हिंसाबाधेभ्यो रक्ष्याः । रक्षातिक्रमे पूर्वः
साहसदण्डः । मृगपशूनामनस्थिमांसं सद्योहतं विक्रीणीरन् ।
अस्थिमत्तः प्रतिपातं दण्डः । तुलाहीने हीनाष्टगुणम् । वत्सो
वृषो धेनुश्चैवामवध्याः । घातः पञ्चाशत्को दण्डः । क्लिष्टघातं
घातयतश्च । परिसूतमशिरःपादास्थि विगन्धं स्वयंमृतं च न
विक्रीणीरन् । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।

दुष्टाः पशुमृगव्याला मत्स्याश्चाभयचारिणः ।

अन्यत्र गुप्तस्थानेभ्यो बधबन्धमवाप्नुयुः ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे सूनाध्यक्षः षड्विंशो ऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

४४. प्रक. गणिकाध्वजः.

गणिकाध्वजो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवन-
 शिन्पसंपन्नां सहस्रेण गणिकां कारयेत् । कुडुम्बार्धेन प्रतिगणि-
 काम् । निष्पतिताप्रेतयोर्दुहिता भगिनी वा कुडुम्बं भरेत् ।
 तन्माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत् । तासामभावे राजा हरेत् ।
 सौभाग्यालंकारवृद्ध्या सहस्रेण वारं कनिष्ठं मध्यमुत्तमं वारोप-
 येत् । छत्रभृङ्गारव्यजनशिबिकापीठिकारथेषु च विशेषार्थम् ।
 सौभाग्यभङ्गे मातृकां कुर्यात् । निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो गणि-
 कार्याः । द्वादशसाहस्रो गणिकापुत्रस्य । अष्टवर्षात्प्रभृति राज्ञः
 कुशीलवकर्म कुर्यात् । गणिका दासी भग्नभोगा कोष्ठागारे महा-
 नसे वा कर्म कुर्यात् । अविशन्ती सपादपणमवरुद्धा मासवेतनं
 दद्यात् । भोगं दायमायव्ययमायतिं च गणिकायाः निबन्धयेत् ।
 अतिव्ययकर्म च वारयेत् । मातृहस्तादन्यत्राभरणन्यासे सपादच-
 तुष्पणो दण्डः । स्वापतेयं विक्रयमाधानं वा नयन्त्याः सपादप-
 ञ्चाशत्पणो दण्डः । चतुर्विंशतिपणो वाक्पारुष्ये^{१८} । द्विगुणो
 दण्डपारुष्ये^{१९} । सपादपञ्चाशत्पणः पणोऽर्धपणश्च कर्णच्छेदने^{२०} ।
 अकामायाः कुमार्या वा साहसे उत्तमो दण्डः । सकामायाः पूर्वः
 साहसदण्डः । गणिकामकामां रुन्धतो निष्पातयतो वा व्रण-
 विदारणेन वा रूपमुपघ्नतः सहस्रं दण्डः । स्थानविशेषेण वा
 दण्डवृद्धिरानिष्क्रयद्विगुणात्पणसहस्रं वा दण्डः । प्राप्ताधिकारां
 गणिकां घातयतो निष्क्रयत्रिगुणो दण्डः । मातृकादुहितृका-
 रूपदासीनां घात उत्तमः साहसदण्डः । सर्वत्र प्रथमे ऽपराधे
 प्रथमैः । द्वितीये द्विगुणैः । तृतीये त्रिगुणैः । चतुर्थे यथाकामी
 स्यात् । राजाज्ञया पुरुषमनभिगच्छन्ती गणिका शिफासहस्रं
 लभेत् । पञ्चसहस्रं वा दण्डः । भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोग-
 द्विगुणो दण्डः । वसति भोगापहारे भोगमष्टगुणं दद्यादन्यत्र
 व्याधिपुरुषदोषेभ्यः । पुरुषं घ्नत्याश्रिताप्रतापो ऽप्सु प्रवेशनं

वौ । गणिकाभरणार्थं भोगं वापहरतो ऽष्टगुणो दण्डः । गणिका भोगमायति पुरुषं च निवेदयेत् । एतेन नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशीलवस्त्रवकसौभिकचारणानां स्त्रीव्यवहारिणां स्त्रियो गूढाजीवाश्च व्याख्यातः । तेषां तूर्यभागन्तुकं पञ्चपणं प्रेक्षावेतनं दद्यात् । रूपाजीवा भोगद्वयगुणं मासं दद्यात् । गीतवाद्यपाठ्यनृत्यनाट्याक्षरचित्रवीणावेणुमृदङ्गपरचित्तज्ञानगन्धमान्यसंमूहनसंपादनसंवाहनवैशिककलाज्ञानानि गणिका दासी रङ्गोपजीविनीश्च ग्राहयतो राजमण्डलादाजीवं कुर्यात् । गणिकापुत्रात्रङ्गोपजीविनश्च मुख्याभिष्पादयेयुः सर्वतालापचाराणां च ।

संज्ञाभाषान्तरज्ञाश्च स्त्रियस्तेषामनात्मसु ।

चारघातप्रमादार्थं प्रयोज्या बन्धुवाहनाः ॥

इत्यध्यक्षप्रचार द्वितीये ऽधिकरणे गणिकाध्यक्षः सप्तविंशो ऽध्यायः ॥२८॥

आदितो ऽष्टचत्वारिंशः ॥४८॥

४५ प्रक. नावध्यक्षः.

नावध्यक्षः समुद्रसंयाननदीमुखतरप्रचारान्देवसरोविसरोनदीतरांश्च स्थानीयादिष्ववेक्षेत् । तद्वेलाकूलग्रामाः क्लृप्तं दद्यात् । मत्स्यबन्धका नौकहाटकं षड्भागं दद्यात् । पत्तनानुवृत्तं शुल्कभागं वणिजो दद्यात् । यात्रावेतनं राजनौभिः संपतन्तः । शङ्खमुक्ताग्राहिणो नौहाटकान्दद्यात् । स्वनौभिर्वा तरेयुः । अध्यक्षश्चैषां खन्यध्यक्षेण व्याख्यातः । पत्तनाध्यक्षनिबन्धं पण्यपत्तनचारित्रं नावध्यक्षः पालयेत् । मूढवाताहतानां पितृवानुगृहीयात् । उदकप्राप्तं पण्यमशुल्कमर्धशुल्कं वा कुर्यात् । यथानिर्दिष्टाश्चैताः पण्यपत्तनयात्राकालेषु प्रेषयेत् । संयातीर्नावः क्षेत्रानुगताः शुल्कं याचेत् । हिंसिका निर्घातयेत् । अमित्रविषयातिगाः पण्यपत्तनचारित्रोपघातिकाश्च । शासकनियामकदात्ररश्मिग्राहकोत्सेचकाधिष्ठिताश्च महानावो हेमन्तग्रीष्मतार्यासु महानदीषु प्रयोजयेत् । चुद्रकाः चुद्रिकासु वर्षासाविणीषु । बद्धतीर्थाश्चैताः कार्ये ।

राजद्विष्टकारिणां तरणभयात् । अकाले ऽतीर्थे च तरतः पूर्वः
 साहसदण्डैः । काले तीर्थे चानिमृष्टतारिणः पादोनसप्तविंशति-
 पणः तरात्यर्थः । कैवर्तकाष्टतृणभारपुष्पफलवाटपण्डगोपालका-
 नामनत्ययः सम्भाव्यदूतानुपातिनां च सेनाभाण्डप्रचारप्रयोगाणां
 च । स्वतरणैस्तरताम् । बीजभक्तद्रव्योपस्करांश्चानूपग्रामाणां तार-
 यताम् । ब्राह्मणप्रव्रजितबालवृद्धव्याधितशासनहरगर्भियथो ना-
 वाध्यचमुद्राभिस्तरेयुः । कृतप्रवेशाः पारविषयिकाः सार्धप्रमाणाः
 प्रविशेयुः । परस्य भार्या कन्यां वित्तं वापहरन्तं शङ्कितमाविभ्र-
 मुद्गाण्डीकृतं महाभाण्डेन मूर्ध्नि भारेणावच्छादयन्तं सद्योगृही-
 तलिङ्गिनमलिङ्गिनं वा प्रव्रजितमलक्ष्यव्याधितं भयविकारिणं
 गूढसारभाण्डशासनशस्त्राग्नियोगं विषहस्तं दीर्घपथिकममुद्रं चोप-
 ग्राहयेत् । क्षुद्रपशुर्मनुष्यश्च सभारो मापकं दद्यात् । शिरोभारः
 कायभारो गवाश्वं च द्वौ । उष्ट्रमहिषं चतुरः । पञ्च लघुयानम् ।
 षड् गोलिङ्गम् । सप्त शकटम् । पण्यभारः पादम् । तेन भाण्ड-
 भारो व्याख्यातः । द्विगुणो महानदीषु तरः । क्लृप्तमानूपग्रामा
 भक्तवेतनं दद्यात् । प्रत्यन्तेषु तराः शुल्कमातिवाहिकं वर्तनीं च
 गृहीयुः । निर्गच्छतश्चामुद्रद्रव्यस्य भाण्डं हरेयुः । अतिभारेणा-
 वेलायामतीर्थे तरतश्च पुरुषोपकरणहीनायामसंस्कृतायां वा नावि
 विपन्नायां नावध्यक्षो नष्टं विनष्टं वाभ्याभवेत् ।

सप्ताहवृत्तामाषाढीं कार्तिकीं चान्तरा तरन् ।

कार्मिकप्रत्ययं दद्यान्नित्यं चाह्निकमावहेत् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयं ऽधिकरणे नावध्यक्ष अष्टाविंशो ऽध्यायः ॥२८॥

आदिन एकोनपञ्चाशः ॥४६॥

४६. प्रक. गोऽध्यक्षः ॥

गोऽध्यक्षो वेतनोपग्राहिकं करप्रतिकरं भग्नोत्सृष्टकं भागानु-
 प्रविष्टकं व्रजपर्यग्रं नष्टं विनष्टं क्षीरघृतसंजातं चोपलभेत् । गो-

पालकपिण्डारकदोहकमन्थकलुब्धकाः शतं शतं धेनूनां हिरण्य-
भृताः पालयेयुः । क्षीरघृतभृता हि वत्सानुपहन्युरिति वेतनोप-
ग्राहिकम् । जरद्रुधेनुगर्भिणीप्रष्टौहीवत्सतरीणां समविभागं रूप-
शतमेकः पालयेत् । घृतस्याष्टौ वारकान्पणिकं पुच्छमङ्गचर्म
वार्षिकं दद्यादिति करप्रतिकरः । व्याधितान्यङ्गानन्यदोहीदुर्दो-
हापुत्रघ्नीनां च समविभागं रूपशतं पालयन्तस्तज्जातिकं भागं
दद्युरिति भग्नोत्सृष्टकम् । परचक्राटवीभयादनुप्रविष्टानां पशूनां
पालनधर्मेण दशभागं दद्युरिति भागानुप्रविष्टकम् । वत्सा
वत्सतरा दम्या वहिनो वृषा उक्षाश्च पुङ्गवाः युगवाहनशकटवहा
वृषभाः सूना महिषाः पृष्ठस्कन्धवाहिनश्च महिषाः वत्सिका
वत्सतरी प्रष्टौही गर्भिणी धेनुश्चाप्रजाता वन्ध्याश्च गावो महिष्यश्च
मासद्विमासजातास्तासामुपजा वत्सा वत्सिकाश्च मासद्विमासजा-
तानङ्कयेत् । मासद्विमासपर्णुषितमङ्कयेत् । अङ्गं चिह्नं वर्णं शृङ्गा-
न्तरं च लक्षणमेवमुपजा निबन्धयेदिति व्रजपर्यग्रम् । चोरहृत्-
मन्ययूथप्रविष्टमवलीनं वा नष्टम् । पङ्कविषमव्याधिजरातोयाधा-
रावसन्नं वृक्षतटकाष्ठशिलाभिहतमीशानव्यालसर्पग्राहदावाग्निवि-
पन्नं विनष्टं प्रमादादभ्याभवेयुः । एवं रूपाग्रं विद्यात् । स्वयं
हन्ता घातयिता हर्ता हारयिता च वर्ध्यः । परपशूनां राजाङ्केन
परिवर्तयिता रूपस्य पूर्वं साहसदण्डं दद्यात् । स्वदेशीयानां
चोरहृतं प्रत्यानीय पणितं रूपं हरेत् । परदेशीयानां मोक्षयितार्धं
हरेत् । बालवृद्धव्याधितानां गोपालकाः प्रतिकुर्युः^{१५} । लुब्धक-
श्चगणभिरपास्तस्तेनव्यालपरबाधभयमृतुविभक्तमरणं चारयेयुः ।
सर्पव्यालत्रासनार्थं गोचरानुपातज्ञानार्थं च त्रस्नूनां घण्टातूर्यं
च बध्नीयुः । समव्यूढतीर्थमकर्मग्राहमुदकमवतारयेयुः पालये-
युश्च । स्तेनव्यालसर्पग्राहगृहीतं व्याधिजरावसन्नं चावेदयेयुरन्यथा
रूपमूल्यं भजेरन् । कारणमृतस्याङ्गचर्म गोमहिषस्य कर्णलक्षण-

मजाविकानां पुच्छमङ्गचर्म चाश्वखरोष्ट्राणां बालचर्मवस्तिपित्त-
 स्नायुदन्तसुरशृङ्गास्थीनि चाहरेयुः^१ । मांसमार्द्रं शुष्कं वा विक्री-
 णीयुः^२ । उदश्विच्छ्ववराहेभ्यो दधुः^३ । किंचित्कांस्येन भक्तार्थमा-
 हरेयुः^४ । कीलाटो घाणपिण्याकक्केदार्यः^५ । पशुविक्रेता पादिकं
 रूपं दद्यात्^६ । वर्षाशरद्धेमन्तानुभयतः कालं दुह्युः^७ । शिशिरवस-
 न्तग्रीष्मानेककालम्^८ । द्वितीयकालदोग्धुरकुष्ठच्छेदो दण्डः^९ ।
 दोहकालमतिक्रामतस्तत्फलहानं दण्डः^{१०} । एतेन नस्यदम्ययुग-
 विङ्गनवर्तनकाला व्याख्याताः^{११} ।

क्षीरद्रोणे गवां घृतप्रस्थः^{१२} । पञ्चभागाधिको महिषीणाम्^{१३} ।
 द्विभागाधिको ऽजावीनाम्^{१४} । मन्थो वा सर्वेषां प्रमाणम्^{१५} । भूमितृ-
 णोदकविशेषाद्धि क्षीरघृतवृद्धिर्भवति^{१६} । यूथवृषं वृषेणावपातयतः
 पूर्वः साहसदण्डः^{१७} । घातयत उत्तमं^{१८} । वर्णावरोधेन दशतीरक्षा^{१९} ।
 उपनिवेशदिग्विभागे गोप्रचारान्बलान्वयतां वा गवां रक्षासा-
 ध्याच्च^{२०} । अजादीनां षाणमासिकीमूर्णां ग्राहयेत्^{२१} । सेनाश्वखरोष्ट्र-
 वराहव्रजा व्याख्याताः^{२२} । बलीवर्दानां नस्याश्वभद्रगतिवाहिनां
 यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणं तुला घाणपिण्याकस्य दशाढकं
 कणकुण्डकस्य पञ्चपलिकं मुखलवणं तैलकुडुम्बो नस्यं प्रस्थः पानं
 मांसतुला दध्नश्चाढकं यवद्रोणं माषाणां वा पुलाकः क्षीरद्रोण-
 मर्धाढकं वा सुरायाः स्नेहप्रस्थः चारदशफलं शृङ्गिवेरपलं च प्रति-
 पानम्^{२३} । पादोनमश्वतरगोखराणां द्विगुणं महिषोष्ट्राणां कर्मकर-
 बलीवर्दानां पायनार्थानां च^{२४} । धेनूनां कर्मकालतः फलतश्च
 विधादानम्^{२५} । सर्वेषां तृणोदकप्रकाम्यमिति गोमण्डलं व्याख्या-
 तम्^{२६} ।

पञ्चर्षभं खराश्वानामजावीनां दशर्षभम् ।

शत्यं गोमहिषोष्ट्राणां यूथं कुर्याच्चतुर्वर्षम् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे गोभ्यक्ष एकोनत्रिंशो ऽध्यायः ॥ २६ ॥

आदितः पञ्चाशुः ॥ ५० ॥

४७. प्रक. अध्याध्यक्षः.

अध्याध्यक्षः पण्यगारिकं क्रयोपागतमाहवलब्धमाजातं साहाय्यकागतकं पणस्थितं यावत्कालिकं वार्षपयग्रं कुलवयो-
वर्णचिह्नवर्गागमैर्लेखयेत् । अप्रशस्तन्यङ्गन्याधितांश्चावेदयेत् ।
कोशकोष्ठागाराभ्यां च गृहीत्वा मासलाममश्ववाहश्चिन्तयेत् ।
अश्वविभवेनायतामश्वायामीं द्विगुणविस्तारां चतुर्द्वारोपावर्तन-
मध्यां सप्रग्रीवां प्रद्वारासनफलकयुक्तां वानरमयूरपृषतनकुलचको-
रशुकशारिकाभिराकीर्णां शालां निवेशयेत् । अश्वायामचतुरश्र
श्लक्ष्णफलकास्तारं सखादनकोष्ठकं समूत्रपुरीषोत्सर्गमेकैकशः
प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा स्थानं निवेशयेत् । शालावशेन वा दिग्वि-
भागं कल्पयेत् । बडवावृषकिशोराणामेकान्तेषु । बडवायाः प्रजा-
तायास्त्रिरात्रं घृतप्रस्थः पानम् । अत ऊर्ध्वं सक्तप्रस्थः स्नेहभैषज्य-
प्रतिपानं दशरात्रम् । ततः पुलाको यवसमार्तवश्चाहारः । दश-
रात्रादूर्ध्वं किंशोरस्य घृतचतुर्भागः सक्तकुडुम्बः । चीरप्रस्थश्चाहार
आपणमासादिति^२ । ततः परं मासोत्तरमर्धघृद्विर्यवप्रस्थ आत्रि-
वर्षात्^३ । द्रोण आचतुर्वर्षादिति^४ । अत ऊर्ध्वं चतुर्वर्षः पञ्चवर्षो वा
कर्मण्यः पूर्णप्रमाणः । द्वात्रिंशदङ्गुलं मुखमुत्तमाश्वस्य पञ्चमुखा-
न्यायामो विंशत्यङ्गुला जङ्घा चतुर्जङ्घा उत्सेर्धः^५ । त्र्यङ्गुलावरं मध्यमा-
वरयोः^६ । शताङ्गुलः परिणर्हः । पञ्चभागावरं मध्यमावरयोः^७ ।
उत्तमाश्वस्य द्विद्रोणं शालित्रीहियवप्रियङ्गुणामर्धशुष्कमर्धसिद्धं वा
मुद्गमाषाणां वा पुलाकैः । स्नेहप्रस्थश्च पञ्चपलः लवणस्य मांसं
पञ्चाशत्पलिकं रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः पिण्डक्लेदनार्थः स्नानः
पञ्चपलिकः सुरायाः प्रस्थः पयसो वा द्विगुणः प्रतिपानम् ।
दीर्घपथभारक्रान्तानां च खादनार्थं स्नेहप्रस्थोऽनुवासनं कुडुम्बो
नस्यकर्मणः यवसस्यार्धभारस्तृणस्य द्विगुणः षडरत्तिः परिक्षेपः
पुञ्जीलग्राहो वै । प्रादावरमेतन्मध्यमावरयोः^८ । उत्तमसमो रथ्यो

वृषश्च मध्यर्मेः । मध्यमसमश्चावर्तः । पादहीनं वडवानां पारशमानां च । अतो ऽर्धं किशोराणां च । इति विधायोर्मेः । विधायपाचक-
 स्रत्रग्राहकचिकित्सकाः प्रतिस्वादभार्जैः । युद्धव्याधिजराकर्मक्षीणाः
 पिण्डगोचरिकाः स्युरसमरप्रयोज्याः । पौरजानपदानामर्थेन वृषा
 वडवास्वायोज्याः । प्रयोग्यानामुत्तमाः काम्बोजकसैन्धवारदृजवा-
 नायुर्जाः । मध्यमा बाह्वीकपापेयकसौवीरकतैतल्लैः । शेषाः प्रत्य-
 वरैः । तेषां तीक्ष्णभद्रमन्दवशेन सांनाह्यमौपवाह्यकं वा कर्म
 प्रयोजयेत् । चतुरश्रं कर्माश्वस्य सांनाह्यम् । वल्गनो नीचैर्गतो
 लङ्घनो धोरणो नारोष्ट्रश्चौपवाह्यः । तत्रोपवेणुको वर्धमानको
 यमक आलीढप्लुतः वृथादृस्त्रिवचाली च वल्गनैः । स एव
 शिरःकर्णविशुद्धो नीचैर्गतः षोडशमार्गो वै । प्रकीर्णकः प्रकी-
 र्णोत्तरो निषण्णः पार्श्वानुवृत्त ऊर्मिमार्गः शरभक्रीडितः शर-
 भप्लुतः त्रितालो बाह्यानुवृत्तः पञ्चपाणिः सिंहायतः स्वाधूतः
 क्लिष्टः श्लाघितो बृंहितः पुष्पाभिकीर्णश्चेति नीचैर्गतमार्गाः ।
 कपिप्लुतो भेकप्लुत एकप्लुत एकपादप्लुतः कोकिलसंचार्युरस्यो
 बकचारी च लङ्घनैः । काङ्को वारिकाङ्को मायूरो ऽर्धमायूरो नाकुलो
 ऽर्धनाकुलो वाराहो ऽर्धवाराहश्चेति धोरणैः । संज्ञाप्रतिकारो
 नारोष्ट्र इति । षण्णव द्वादशेति योजनान्यध्वा रथ्यानां पञ्च-
 योजनान्यध्वाष्टमानि दशेति पृष्ठवाह्यानामश्वानामध्वौ । विक्रमो
 भद्राश्वासो भारवाह्य इति मार्गाः । विक्रमो वल्गितमुपकण्ठ-
 मुपजवो जवश्च धारैः । तेषां बन्धनोपकरणं योग्याचार्याः प्रति-
 दिशेयुः । सांग्रामिकं रथाश्वालंकारं च सूतैः । अश्वानां
 चिकित्सकाः शरीरहासवृद्धिप्रतीकारमृतुविभक्तं चाहारम् ।

स्रत्रग्राहकाश्चबन्धकयावसिकविधायपाचकस्थानपालकेशकार-
 जाङ्गलीविदश्च स्वकर्मभिरश्वानाराधयेयुः । कर्मातिक्रमे चैषां दिव-
 सवेतनच्छेदनं कुर्यात् । नीराजनोपरुद्धं वाहयताश्चिकित्सकोपरुद्धं
 वा द्वादशपणो दण्डैः । क्रियाभैषज्यसङ्गेन व्याधिवृद्धौ प्रतीकास्-

द्विगुणो दण्डः । तदपराधेन वैलोम्ये पञ्चमूल्या दण्डः । तेन गोमण्डलं खरोष्ट्रमहिषमजाविकं च व्याख्यातम् ।

द्विरहः स्नानमश्वानां गन्धमान्यं च दापयेत् ।

कृष्णसंधिषु भूतेज्याः शुक्लेषु स्वास्तिवाचनम् ॥

नीराजनामाश्रयुजे कारयेन्नवमे ऽहनि ।

यात्रादाववसाने वा व्याधौ वा शान्तिके रतैः ॥

हस्त्यध्वक्षः द्वितीये ऽधिकरणे अश्वध्वक्षः त्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३० ॥

आदित एकपञ्चाशः ॥ ५१ ॥

४८. प्रक. हस्त्यध्वक्षः.

हस्त्यध्वक्षो हस्तिवनरक्षां दम्यकर्मशान्तानां हस्तिहस्तिनी-
कलभानां शालास्थानशय्याकर्मविधायवसप्रमाणं कर्मस्वायोगं
बन्धनोपकरणं सांग्रामिकमलंकारं चिकित्सकानीकस्थौषकस्थया-
युक्वर्गं चानुतिष्ठेत् । हस्त्यायामद्विगुणोत्सेधविष्कम्भायामां
हस्तिनीस्थानाधिकां सत्रग्रीवां कुमारीसंग्रहां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखीं
वा शालां निवेशयेत् । हस्त्यायामचतुरश्रश्चक्षुषालानस्तम्भ-
फलकान्तरकं मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं निवेशयेत् । स्थानसमशय्या-
मर्धापाश्रयां दुर्गे सांनाहोपवाह्यानां बहिर्दम्यव्यालानाम् ।
प्रथमसप्तमावष्टमभागावहः स्नानकालौ तदनन्तरं विधायः
पूर्वाह्णे व्यायामकालः पश्चाहः प्रतिपानकालः । रात्रिभागौ द्वौ
स्वप्नकालौ त्रिभागः संवेशनौत्थानिकः ग्रीष्मे ग्रहणकालः ।
विंशतिवर्षो ग्राह्यः । बिको मूढो मत्कुणो व्याधितो गर्भिणी
धेनुका हस्तिनी चाग्राह्याः । सप्तारत्निरुत्सेधो नवायामो दश
परिणहः । प्रमाणतश्चत्वारिंशद्वर्षो भवत्युत्तमः । त्रिंशद्वर्षो
मध्यमः । पञ्चविंशतिवर्षो ऽवरः । तयोः पादावरो विधाविधिः^{१३} ।
अरत्नौ तण्डुलद्रोहोऽर्धाढकं तैलस्य सर्पिषस्त्रयः प्रस्थाः दशपलं
लवणस्य मांसं पञ्चाशत्पलिकं रसस्याढकं द्विगुणं वा दध्नः

पिण्डक्रेदनार्थं क्षारं दशपलिकं मद्यस्य आढकं द्विगुणं वा पयसः
प्रतिपानं गात्रावसेकस्तैलप्रस्थः शिरसो ऽष्टभागः प्रादीपिकश्च
यवसस्य द्वौ भारौ सपादौ शष्पस्य शुष्कस्यैर्धतृतीयो भारः
कडङ्करस्याभिर्यमैः । सप्तरत्निना तुल्यभोजनो ऽष्टारत्निरत्य-
रालं । यथाहस्तमवशेषः षडरत्निः पञ्चारत्निश्च । क्षीरयावसिको
बिकः क्रीडार्थं ग्राह्यः । संजातलोहिता प्रतिच्छन्ना संलिप्तपक्षा
समकक्ष्याप्यतिकीर्णमांसा समतन्पतला जातद्रोणिकेति शोभाः ।

शोभावशेन व्यायामं भद्रं मन्दं च कारयेत् ।

मृगसंकीर्णलिङ्गं च कर्मस्वतुवशेन वीं ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे हस्त्यध्यक्ष एकत्रिंशो ऽध्यायः ॥३१॥

आदितो द्विप्रचारः ॥५२॥

हस्त्यध्यक्षे हस्तिप्रचारः.

कर्मस्कन्धाः चत्वारो दम्यः सांनह्यं औपवाह्यो व्यालश्च ।
तत्र दम्यः पञ्चविधः । स्कन्धगतः स्तम्भगतो वारिगतो ऽवपा-
तगतो यूथगतश्चेति । तस्योपविचारो बिककर्म । सांनह्यः सप्त-
क्रियापथः । उपस्थानं संवर्तनं संयानं वधावधो हस्तियुद्धं नाग-
रायणं सांग्रामिकं च । तस्योपविचारः कक्ष्याकर्म ग्रैवेयकर्म
यूथकर्म च । औपवाह्यो ऽष्टविधः । आचरणः कुञ्जरौपवाह्यः
धोरण आधानगतिको यष्टुयपवाह्यस्तोत्रोपवाह्यः शुद्धोपवाह्यो
मार्गायुकश्चेति । तस्योपविचारः शारदकर्म हीनकर्म नारोष्ट्रकर्म
च । व्याल एकक्रियापथः । तस्योपविचार आयम्यैकरक्षः
कर्मशङ्कितो ऽवरुद्धो विषमः प्रभिन्नः प्रभिन्नविनिश्चयो मदहेतु-
विनिश्चयश्च । क्रियाविषमो व्यालः । शुद्धः सुव्रतो विषमः सर्व-
दोषप्रदुष्टश्च । तेषां बन्धनोपकरणमनीकस्थप्रमाणमालानग्रैवेयक-
क्ष्यापारायणपरिच्छेपोत्तरादिकं बन्धनम् । अङ्गुशवेणुयन्त्रादिक-
मुपकरणम् । वैजयन्तीक्षुरप्रमालास्तरणकुथादिकं भूषणम् । वर्म-

तोमरशरावापयन्त्रादिकः सांग्रामिकालंकारैः । चिकित्सकानी-
कस्थारोहकाधोरणहस्तिपकौपचारिकविधापाचकयावसिकपादपा-
शिककुटीरक्षकौपशायिकादिरौपस्थायिकवर्गः^{१८} । चिकित्सककु-
टीरक्षविधापाचकाः प्रस्थौदनं स्नेहप्रसृतिं चारलवणयोश्च द्विपलिकं
हरेयुः । दशपलं मांसस्यान्यत्र चिकित्सकेभ्यः । पथि व्याधिकर्म-
मदंजराभितप्तानां चिकित्सकाः प्रतिकुर्युः^{१९} । स्थानस्याशुद्धिर्यव-
सस्याग्रहणं स्थले शायनमभागे घातः परारोहणमकाले यानम-
भूमावतीर्थे ऽवतारणं तरुषण्ड इत्यत्ययस्थानानि^{२०} । तमेषां
भक्तवेतनादाददीतं ।

तिस्रो नीराजनाः कार्याश्चातुर्मास्यर्तुसंधिषु ।

भूतानां कृष्णसंधीज्याः सेनान्यः शुक्लसंधिषु ॥

दन्तमूलपरीणाहद्विगुणं प्रोत्स्य कल्पयेत् ।

अब्दे द्वयर्धे नदीज्ञानां पञ्चाब्दे पर्वतौकसाम् ॥

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे हस्तिप्रचारो द्वात्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३२ ॥

आदितः त्रिपञ्चाशः ॥ ५३ ॥

४६—५१ प्रक. रथाध्यक्षः पत्न्यध्यक्षः सेनापतिप्रचारः.

अश्वाध्यक्षेण रथाध्यक्षो व्याख्यातः । स रथकर्मान्तान्कार-
येत् । दशपुरुषो द्वादशान्तरो रथः । तस्मादेकान्तरावरा आष-
डन्तरादिति सप्तरथः । देवरथपुण्यरथसांग्रामिकपारियाणिकपर-
पुराभियानिकवैनयिकांश्च रथान्कारयेत् । इष्वस्त्रप्रहरणावरणोप-
करणकल्पनाः सारथिरथिकरथ्यानां च कर्मस्वायोगं विधातुं ।
आकर्मभ्यश्च भक्तवेतनं भूतानामभूतानां च योग्यारक्षानुष्ठानमर्थ-
मानकर्म च । एतेन पत्न्यध्यक्षो व्याख्यातः । स मौलभृतश्रेणि-
मित्राभिप्राटवीचलानां सारफल्गुतां विधातुं । निम्नस्थलप्रकाश-
कृत्स्नकाकाशदिबारात्रियुद्धन्यायामं च विधातुं । आयोगमयोगं
च कर्मेष्टुं । तदेव सेनापतिः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविनीतो हस्त्य-

श्वरथचर्यासंपुष्टश्चतुरङ्गस्य बलस्यानुष्ठानाधिष्ठानं विद्यार्तं । स्वभूमिं
युद्धकालं प्रत्यनीकमभिन्नभेदनं भिन्नसंधानं संहतभेदनं भिन्नवधं
दुर्गवधं यात्राकालं च पश्येत्^३ ।

तूर्यध्वजपताकाभिर्व्यूहसंज्ञाः प्रकल्पयेत् ।

स्थाने याने प्रहरणे सैन्यानां विनये रतैः ॥

इत्यथ्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे रथाध्यक्षः पद्मध्यक्षः सेनापतिप्रचारश्च त्रयस्त्रिंशो

ऽध्यायः ॥३३॥ आदितः चतुष्पञ्चाशः ॥४४॥

५२-५३ प्रक. मुद्राध्यक्षः विवीताध्यक्षः.

मुद्राध्यक्षो मुद्रां माषकेण दद्यात् । समुद्रो जनपदं प्रवेष्टुं
निष्क्रमितुं वा लभेत् । द्वादशपणममुद्रो जानपदो दद्यात् ।
कूटमुद्रायां पूर्वः साहसदण्डः । तिरोजनपदस्योत्तमैः । विवीता-
ध्यक्षो मुद्रां पश्येत् । भयान्तरेषु च विवीतं स्थापयेत् । चोरव्या-
लभयान्निग्नारण्यानि शोधयेत् । अनुदके कूपसेतुबन्धोत्सान्स्था-
पयेत्पुष्पफलवाटांश्च । लुब्धकश्चगाणिनः परिव्रजेयुररण्यानि^{१०} ।
तस्करामित्राभ्यागमे शङ्खदुन्दुभिः शब्दमग्राह्याः कुर्युः^{११} । शैलवृ-
क्षविरूढा वा शीघ्रवाहना वामित्राटवीसंचारं च राज्ञो गृहकपो-
तैर्मुद्रायुक्तेर्हारयेयुः । धूमाग्निपरंपरया वा^{१२} ।

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तिनीं चोररक्षणम् ।

सार्थातिवाह्यं गोरक्ष्यं व्यवहारं च कारयेत्^{१३} ॥

इत्यथ्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे मुद्राध्यक्षो विवीताध्यक्षः चतुस्त्रिंशो ऽध्यायः ॥३४॥

आदितः पञ्चपञ्चाशः ॥५५॥

५४-५५ प्रक. समाहर्तृप्रचारः गृहपतिवैदेहकतापसव्यज्जनाः

प्रणिधयः.

समाहर्ता चतुर्धा जनपदं विभज्य ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठविभा-
गेन ग्रामाग्रं परिहारकमायुधीयं धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिकर-
प्रतिकरमिदमेतावदिति निबन्धयेत् । तत्प्रदिष्टः पञ्चग्रामी

दशग्रामीं वा गोपश्चिन्तयेत् । सीमावरोधेन ग्रामाग्रं कृष्टाकृष्टस्थ-
लकेदारारामपण्डवाटवनवास्तुचैत्यदेवगृहसेतुबन्धश्मशानसंज्ञप्र-
पाण्यस्थानविबीतपथिसंख्यानेन क्षेत्राग्रं तेन सीमां क्षेत्राणां च
मर्यादारण्यपथिप्रमाणसंप्रदानविक्रयानुग्रहपरिहारनिबन्धान्कारयेत् ।
गृहाणां च करदाकरदसंख्यानेन । तेषु चैतावच्चातुर्वर्ण्यमेतावन्तः
कर्षकगोरक्षकवैदेहककारुर्कर्मकरदासाश्चैतावच्च द्विपदचतुष्पदमिदं
चैष हिरण्यविष्टिशुल्कदण्डः समुत्तिष्ठतीति^१ । कुलानां च स्त्री-
पुरुषाणां बालवृद्धकर्मचरित्राजीवव्ययपरिमाणं विधातुं । एवं च
जनपदचतुर्भागं स्थानिकः चिन्तयेत् । गोपस्थानिकस्थानेषु
प्रदेष्टारः कार्यकरणं बलिप्रग्रहं च कुर्युः^२ । समाहर्तृप्रदिष्टाश्च गृह-
पतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु प्रणिहितास्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्रं
विद्युः । मानसंजाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरिहाराभ्यां गृहाणि
वर्णकर्मभ्यां कुलानि च^३ । तेषां जंघाग्रमायव्ययौ च विद्युः ।
प्रस्थितागतानां च प्रवासावासकारणमनर्थ्यानां च स्त्रीपुरुषाणां
चारप्रचारं च विद्युः । एवं वैदेहकव्यञ्जनाः स्वभूमिजानां राज-
पण्यानां खनिसेतुवनकर्मान्तक्षेत्रजानां परिमाणमर्थं च विद्युः ।
परभूमिजातानां वारिस्थलपथोपयातानां सारफल्गुपण्यानां कर्मसु
च शुल्कवर्तन्यातिवाहिकगुल्मतरदेयभागभङ्गपण्यागारप्रमाणं
विद्युः । एवं समाहर्तृप्रदिष्टास्तापसव्यञ्जनाः कर्षकगोरक्षकवैदेह-
कानामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः । पुराणचोरव्यञ्जनाश्वा-
न्तेवासिनश्चैत्यचतुष्पथशून्यपदोदपाननदीनिपानतीर्थावतनाश्व-
मारण्यशैलवनगहनेषु स्तेनामित्रप्रवीरपुरुषाणां च प्रवेशनस्थान-
गमनप्रयोजनान्युपलभेरन्^४ ।

समाहर्ता जनपदं चिन्तयेदेवमुत्थितः ।

चिन्तयेद्युश्च संस्थास्त्वाः संस्थाश्चान्याः स्वयोनयैः ।

इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकारो समाहर्तृप्रचारो गृहपतिवैदेहकतापसव्य-

ञ्जनमण्डपस्थ पञ्चविंशो ऽध्यायः ॥३५॥

आदितः षट्पञ्चाशः ॥३६॥

५६ प्रक. नागरकप्रणिधिः.

समाहर्तृवन्नागरको नगरं चिन्तयेत् । दशकुलीं गोपो विंश
 तिकुलीं चत्वारिंशत्कुलीं वा । स तस्यां स्त्रीपुरुषाणां जातिगोत्र-
 नामकर्मभिः जंघाग्रमायव्ययौ च विद्यात् । एवं दुर्गचतुर्भागं
 स्थानिकश्चिन्तयेत् । धर्मावसथिनः पाषण्डिपथिकानावेद्य वास-
 येयुः । स्वप्रत्ययांश्च तपस्विनः श्रोत्रियांश्च । कारुशिन्पिनः
 स्वकर्मस्थानेषु स्वजनं वासयेयुः । वैदेहकाश्चान्योन्यं स्वकर्मस्थानेषु
 पण्यानामदेशकालविक्रेतारमस्वकरणं च निवेदयेयुः । शौण्डि-
 कपाक्कमांसिकौदनिकरूपाजीवाः परिज्ञातमावासयेयुः । अतिव्य-
 यकर्तारमत्याहितकर्माणं च निवेदयेयुः । चिकित्सकः प्रच्छन्न-
 व्रणप्रतीकारकारयितारमपथ्यकारिणं च गृहस्वामी च निवेद्य
 गोपस्थानिकयोर्मुच्येतान्यथा तुल्यदोषः स्यात् । प्रस्थितागतौ च
 निवेदयेत् । अन्यथा रात्रिदोषं भजेत् । क्षेमरात्रिषु त्रिपणं दद्यात् ।
 पथिकोत्पथिकाश्च बहिरन्तश्च नगरस्य देवगृहपुण्यस्थानवनरम-
 शानेषु सत्रणमनिष्टोपकरणमुद्गाण्टीकृतमाविममतिस्वप्नमध्वक्का-
 न्तमपूर्वं वा गृह्णीयुः । एवमभ्यन्तरे शन्यनिवेशावेशनशौण्डि-
 कौदनिकपाक्कमांसिकघृतपाषण्डावासेषु विचयं कुर्युः^{१६} ।

अग्निप्रतिकारं च ग्रीष्मे^{१७} । मध्यमयोरह्णश्चतुर्भागयोरष्टभागो
 ऽग्निदण्डः । बहिरग्निश्रयणं वा कुर्युः^{१८} । पादः पञ्चघटीनां
 कुम्भद्रोणीनिश्रेणीपरशुशूर्पाकुशकचग्रहणीद्वतीनां चाकरणे^{१९} ।
 तृणकटच्छन्नान्यपनयेत् । अग्निजीविन एकस्थान् वासयेत् । स्व-
 गृहप्रद्वारेषु गृहस्वामिनो वसेयुः । असंपातिनो रात्रौ रथ्यासु
 कटव्रजाः सहस्रं तिष्ठेयुः । चतुष्पथद्वारे राजपरिग्रहेषु च । प्रदी-
 प्तमनभिधावतो गृहस्वामिनो द्वादशपणो दण्डः । षट्पणो विक्र-
 यिणः । प्रमादादीप्तेषु चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । प्रादीपिको
 ऽग्निवा बध्यः । पांसुन्यासे रथ्यायामष्टभागो दण्डः । पङ्कोद-
 कसंनिरोधे पादः । राजमार्गे द्विगुणः । पुण्यस्थानोदकस्थान-

देवगृहराजपरिग्रहेषु पणोत्तरा विष्टादण्डौः । मूत्रेष्वर्धदण्डौः ।
 भैषज्यव्याधिभयनिमित्तमदण्ड्यौः । मार्जारश्चनकुलसर्पप्रेतानां
 नगरस्थान्तकृतसर्गे त्रिपणो दण्डः । स्त्रोष्ट्राश्चतराश्चपशुप्रेतानां
 षट्पण्यैः । मनुष्यप्रेतानां पञ्चाशत्पण्यैः । मार्गविपर्यासे शवद्वारा-
 दन्यतः शवनिर्णयने पूर्वः साहसदण्डः । द्वाःस्थानां द्विशतम् ।
 श्मशानादन्यत्र न्यासे दहने च द्वादशपणो दण्डः । विषयणा-
 लिकमुभयतोरान्नं यामतूर्यम् । तूर्यशब्दे राज्ञो गृहाभ्याशे सपा-
 दपण्यमक्षयतालनम् । प्रथमपश्चिमयामिकं मध्यमयामिकं द्विगुणं
 बहिश्चतुर्गुणम् । शङ्कनीये देशे लिङ्गं पूर्वापदाने च गृहीतमनु-
 युञ्जीते । राजपरिग्रहोपगमने नगररक्षारोहणे च मध्यमः
 साहसदण्डः । स्रुतिकाचिकित्सकप्रेतप्रदीपयाननागरकर्तूर्यप्रेक्षा-
 श्रिनिमित्तं मुद्राभिश्चाग्राह्यौः । चाररात्रिषु प्रच्छन्नविपरीतवेषाः
 प्रव्रजिता दण्डशस्त्रहस्ताश्च मनुष्या दोषतो दण्ड्यौः । रक्षिणाम-
 वार्यं वारयतां वार्यं चानारयतामक्षयद्विगुणो दण्डः । स्त्रियं
 दासीमभिमेह्यतां पूर्वः साहसदण्डः । अदासीं मध्यमः । कृता-
 वरोधामुत्तमः । कुलस्त्रियं वधः । चेतनाचेतनिकं रात्रिदोषम-
 शंसतो नागरकस्य दोषानुरूपो दण्डः । प्रमादस्थाने च । नित्य-
 मुदकस्थानमार्गभ्रमच्छन्नपथवप्रप्राकाररक्षावेक्षणं नष्टप्रस्मृताप-
 सृतानां च रक्षकम् । बन्धनागारे च बालवृद्धव्याधितानाथानां
 च जातनक्षत्रपौर्णमासीषु विसर्गः । पुण्यशीलाः समयानुबद्धा
 वा दोषनिष्कृत्य दण्ड्यः ।

दिक्से पञ्चरात्रे वा बन्धनस्थान् विशोधतेत् ।

कर्मणा कायदण्डेन हिरण्यानुग्रहेण वा ।

अपूर्वदेशाधिगमे युवराजाभिषेचने ।

पुत्रजन्मानि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ६० ॥

अध्यक्षप्रचारे द्वितीये ऽधिकरणे नागरकप्रणिधिः षट्त्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आदितः सप्तपञ्चाशः ॥ ५७ ॥

प्राक्ता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अध्यक्षप्रचारो द्वितीयमधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

३. अधि. धर्मस्थीयम्.

५७—५८. प्रक. व्यवहारस्थापना विवादपदनिर्णयः.

धर्मस्थास्त्रयस्त्रयो ऽमात्या जनपदसंधिसंग्रहद्रोणमुखस्थानी-
येषु व्यावहारिकानर्थान्कुर्युः । तिरोहितान्तरगारनकारण्योपध्यु-
पह्वरकृतांश्च व्यवहारान्प्रतिषेधयेयुः । कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साह-
सदण्डैः । श्रोतृणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डाः । श्रद्धेयानां तु द्रव्यव्य-
पनयैः । परोक्षेणाधिकर्णग्रहणमवक्तव्यकरा वा तिरोहिताः सि-
द्धयेयुः । दायनिक्षेपोपनिधिविवाहयुक्ताः स्त्रीणामनिष्कासिनीनां
व्याधितानां चामूढसंज्ञानामन्तरगारकृताः सिद्धयेयुः । साहसा-
नुप्रवेशकलहविवाहराजनियोगयुक्ताः पूर्वरात्रव्यवहारिणां च
रात्रिकृताः सिद्धयेयुः । सार्धव्रजाश्रमव्याधचाराणां मध्येष्वरण्य-
चराणामरण्यकृताः सिद्धयेयुः । गूढाजीविषु चोपधिकृताः सि-
द्धयेयुः । मिथः समवाये चोपह्वरकृताः सिद्धयेयुः । अतोऽन्यथा
न सिद्धयेयुः । अपाश्रयवद्भिश्च कृताः पितृमतां पुत्रेण पित्रा
पुत्रवता निष्कुलेन भ्रात्रा कनिष्ठेनाविभक्तांशेन पतिमत्या पुत्र-
वत्या च स्त्रिया दासाहितकाभ्यामप्राप्तातीतव्यवहाराभ्यामभिश-
स्तप्रव्रजितव्यङ्गव्यसनिभिश्चान्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्यः । तत्रापि
क्रुद्धेनार्तेन मत्तेनोन्मत्तेनापगृहीतेन वा कृता व्यवहारा न सि-
द्धयेयुः । कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग्यथोक्ता दण्डाः । स्वे स्वे तु वर्गे
देशे काले च स्वरणकृताः संपूर्णचाराः शुद्धदेशा दृष्टरूपलक्ष-
णप्रमाणगुणाः सर्वव्यवहाराः सिद्धयेयुः । पश्चिमं त्वेषां करण-
मादेशाधिवर्जं श्रद्धेयम् । इति व्यवहारस्थापनी । सवत्सरमृतं
मासं पक्षं दिवसं करणमधिकरणमृगं वेदकावेदकयोः कृतसम-
र्थावस्थयोर्देशग्रामजातिगोत्रनामकर्माणि चाभिलिख्य वादिप्रति-
वादिप्रश्नानर्थानुपूर्व्यान्निवेशयेत् । निविष्टांश्चावेक्षेत् । निबद्धं
पादमुत्सृज्यान्यं पादं संक्रामति^{३१} । पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभि-

संघत्ते^{२२} । परवाक्यमनभिग्राह्यमभिग्राह्यावतिष्ठते^{२३} । प्रतिज्ञाय
 देशं निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति^{२४} । हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति^{२५} ।
 निर्दिष्टोद्देशादन्यं देशमुपस्थापयति^{२६} । उपस्थिते देशे ऽर्थवचनं
 नैवमित्यपव्ययते^{२७} । साक्षिभिरवधृतं नेच्छति^{२८} । असंभाष्ये देशे
 साक्षिभिर्मिथः संभाषते^{२९} । इति परोक्तहेतवः । परोक्तदण्डः पञ्चबन्धः ।
 स्वयंवादिदण्डो दशबन्धः । पुरुषभृतिरष्टाङ्गः । पथि भक्तमर्थ-
 विशेषतः । तदुभयं नियम्यो दद्यात् । अभियुक्तो न प्रत्यभियुज्जी-
 तैः । अन्यत्र कलहसाहससार्थसमवायेभ्यः । न चाभियुक्ते ऽभियोगो
 ऽस्ति^{३०} । अभियोक्ता चेत्प्रत्युक्तस्तदहरेव न प्रतिब्रयात्परोक्तः स्यात् ।
 कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियोक्ता नाभियुक्तः । तस्मात्प्रतिब्रुवतस्त्रिरात्रं
 सप्तरात्रमिति^{३१} । अत ऊर्ध्वं त्रिपणावरार्घ्यं द्वादशपणपरं दण्डं
 कुर्यात् । त्रिपक्षादूर्ध्वमप्रतिब्रुवतः परोक्तदण्डं कृत्वा यान्यस्य
 द्रव्याणि स्युस्ततोऽभियोक्तारं प्रतिपादयेदन्यत्र प्रत्युपकरणेभ्यः ।
 तदेव निष्पततोऽभियुक्तस्य कुर्यात् । अभियोक्तुर्निष्पातसमकालः
 परोक्त भावः । प्रेतस्य व्यसनिनो वा साक्षिवचनमसारमाभियोक्तारं
 दण्डयित्वा कर्म कारयेत् । अधिवासकामं प्रवेशयेत् । रक्षोघ्नर-
 क्षितं वा कर्मणा प्रतिपादयेत् । अन्यत्र ब्राह्मणादिति^{३२} ।

चतुर्वर्णाश्रमस्यायं लोकस्याचाररक्षणात् ।

नश्यतां सर्वधर्माणां राजा धर्मप्रवर्तकः ॥

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

चरित्रं संग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥

राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।

अरक्षितुर्वा चेत्तुर्वा मिथ्यादण्डमतो ऽन्यथा ॥

दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।

राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतेः ॥

अनुशासद्वि धर्मेण व्यवहारेण संस्थया ।
 न्यायेन च चतुर्थेन चतुरन्तां महीं जयेत्^{५६} ॥
 संस्थया धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम् ।
 यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत्^{५७} ॥
 शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मन्यायेन केनचित् ।
 न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात्तत्र पाठो हि नश्यति^{५८} ॥
 दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः ।
 अनुयोगार्जवं हेतुः शपथश्चार्थसाधकैः^{५९} ॥
 पूर्वोत्तरार्थव्याघाते साक्षिवक्त्रव्यकारणे ।
 चारहस्ताच्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयैः^{६०} ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे विवादपदनिबन्धः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितो ऽष्टपञ्चाशः ॥ ५८ ॥

५६. प्रक. विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प
 आधिवेदनिकम् ॥

विवाहपूर्वो व्यवहारः । कन्यादानं कन्यामलंकृत्य ब्राह्मो
 विवाहः । सहधर्मचर्या प्राजापत्यः । गोमिथुनादानादार्षः^१ ।
 अन्तर्वेद्यामृत्विजे दानाद्वैवः^२ । मिथःसमवायाद्दानधर्वः^३ । शुल्का-
 दानादासुरैः । प्रसङ्गादानाद्राक्षसैः । सुप्तमत्तादानात्पैशाचैः ।
 पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्वे धर्म्याः^४ । मातापितृप्रमाणाः शेषाः ।
 तौ हि शुल्कहरौ दुहितुः । अन्यतरामावे ऽन्यतरो वा^५ ।
 अद्वितीयं शुल्कं स्त्री हरेत् । सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम्^६ ।
 वृत्तिराबध्यं वा स्त्रीधनम्^७ । परद्विसाहस्रा स्याप्या वृत्तिः^८ । आ-
 वध्यानियमः । तदात्मपुत्रस्तुषाभर्मणि प्रवासाप्रतिविधाने च
 धार्म्या भोक्तुमदोषः । प्रतिरोधकव्याधिदुर्मिच्चमयप्रतीकारे
 धर्मकार्ये च पत्युः । संभूय वा दंपत्योर्मिथुनं प्रजातयोस्त्रिवर्षोप-
 श्रुत्^९ च धर्मिष्ठेषु विवाहेषु नानुयुज्यते । गान्धर्वासुरोपश्रुत्

सष्टद्विकमुभयं दाप्येते । राक्षसपैशाचोपशुक्रं स्तेयं दद्यात् । इति
 विवाहधर्मः^{२४} । मृते भर्तरि धर्मकामा तदानीमेवास्याप्याभरणं
 शुल्कशेषं च लभेत् । लब्ध्वा वाविन्दमाना सष्टद्विकमुभयं
 दाप्येत् । कुटुम्बकामा तु श्वशुरपतिदत्तं निवेशकाले लभेत् ।
 निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यार्भेः । श्वशुरप्रातिलोम्येन
 वा निविष्टा श्वशुरपतिदत्तं जीयेत् । ज्ञातिहस्तादिभृष्टाया
 ज्ञातयो यथागृहीतं दद्युः । न्यायोपगतायाः प्रतिपत्ता स्त्रीधनं
 गोपायेत् । पतिदायं विन्दमाना जीयेत् । धर्मकामा भुञ्जीते ।
 पुत्रवती विन्दमाना स्त्रीधनं जीयेत् । तच्च स्त्रीधनं पुत्रा हरेयुः ।
 पुत्रभरणार्थं वा विन्दमाना पुत्रार्थं स्फातीकुर्यात् । बहुपुरुष-
 प्रजानां पुत्राणां यथापितृदत्तं स्त्रीधनमवस्थापयेत् । कामकार-
 णीयमपि स्त्रीधनं विन्दमाना पुत्रसंस्थं कुर्यात् । अपुत्रा पतिशयनं
 पालयन्ती गुरुसमीपे स्त्रीधनमायुःक्षयाद्भुञ्जीते । आपदर्थं हि
 स्त्रीधनम् । ऊर्ध्वं दायादं गच्छेत् । जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा
 दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेरन् । अपुत्राया दुहितरैः । तदभावे
 भर्ता^{२५} । शुल्कमन्वाधेयमन्यद्वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः । इति
 स्त्रीधनकर्ण्यः । वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां बन्ध्यां चाकां-
 चेत । दश निन्दुं द्वादश कन्याप्रसविनीम् । ततः पुत्रार्थी
 द्वितीयां विन्देत् । तस्यातिक्रमे शुल्कं स्त्रीधनमर्धं चाधिवेदनिकं
 दद्यात् । चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डम् । शुल्कस्त्रीधनमशुल्कस्त्री-
 धनः स्यात्तत्रमाणमाधिवेदनिकमनुरूपां च वृत्तिं दत्त्वा बह्वीरपि
 विन्देत् । पुत्रार्था हि स्त्रियैः । तीर्थसमवाये चासां यथाविवाहं
 पूर्वोढां जीवत्पुत्रां वा पूर्वं गच्छेत् । तीर्थगूहनागमने षण्णवति-
 र्दण्डः । पुत्रवती धर्मकामा बन्ध्यां निन्दुं नीरजस्कां वा नाकामा-
 मयेयात् । न चाकामः पुरुषः कुष्ठिनीमुन्मत्तां वा गच्छेत् । स्त्री तु
 पुत्रार्थमेवंभूतं वोपगच्छेत् ।

नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितो राजकिन्विधी ।

प्राण्यामिहन्ता पतितस्त्याज्यः क्लीबो ऽपि वा पतिः^{५२} ॥

इति भर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते विवाहधर्मः

स्त्रीधनकल्प आधिवेदनिकं द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदित एकोनषष्टितमो ऽध्यायः ॥५६॥

५६ प्रक. विवाहसंयुक्ते शुभ्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातिचारोप-
कारव्यवहारप्रतिषेधाश्च.

द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यवहारा भवति^१ । षोडशवर्षः पुमान् ।
अत ऊर्ध्वमशुश्रूषायां द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः पुंसो द्विगुणः ।
भर्मण्यायामनिर्दिष्टकालायां प्रासाच्छादनं वाधिकं यथापुरुष-
परिवापं सविशेषं दद्यात् । निर्दिष्टकालायां तदेव संख्याय बन्धं
च दद्यात् । शुल्कस्त्रीधनाधिवेदनिकानामनादाने च^२ । अशुर-
कुलप्रविष्टायां विमक्तायां वा नाभियोज्यः पतिः^३ । इति भर्म^४ ।
नग्रे विनग्रे न्यङ्गे ऽपितृके ऽमातृक इत्यनिर्देशेन विनयग्राहणम् ।
वेणुदलरज्जुहस्तानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः । तस्यातिक्रमे
वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डौः । तदेव स्त्रिया भर्तरि प्रसिद्धा-
यामदोषाया मीर्ष्याया बाह्यविहारेषु द्वारेष्वत्ययो यथानिर्दिष्टः ।
इति पारुष्यम्^५ । भर्तारं द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना
तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय भर्तारमन्यया सह शयानमनु-
शयीत । भिक्षुक्यन्वाधिज्ञातिकुलानामन्यतमे वा भर्ता द्विषत्स्त्रि-
यमेकामनुशयीत^६ । दुष्टलिङ्गे मैथुनापहारे सवर्णापसर्पोपगमे वा
मिथ्यावादी द्वादशपणं दद्यात् । अमोच्या भर्तुरकामस्य द्विषती
भार्या^७ । भार्यायाश्च भर्ता^८ । परस्परं द्वेषान्मोक्षः । स्त्रीविप्र-
काराद्वा पुरुषेन्मोक्षमिच्छेद्यथागृहीतमस्यै दद्यात् । पुरुषविप्र-
काराद्वा स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेत्तस्यास्यै यथागृहीतं दद्यात् । अमोक्षो
धर्मविवाहानामिति^९ । प्रतिषिद्धा स्त्री दर्पमद्यक्रीडायां त्रिपणं
दण्डं दद्यात् । दिवा स्त्रीप्रेक्षाविहारममने षट्पणो दण्डः ।

पुरुषप्रेक्षाविहारगमने द्वादशपर्णैः । रात्रौ द्विगुणैः । सुप्तमत्ता-
प्रव्रजने भर्तुरदाने च द्वारस्य द्वादशपर्णैः । रात्रौ निष्कसने
द्विगुणैः । स्त्रीपुंसयोरमैथुनार्थेनाङ्गविचेष्टायां रट्टोऽश्लीलसंभाषायां
वा चतुर्विंशतिपर्णः स्त्रिया दण्डैः । पुंसो द्विगुणैः । केशनीवी-
दन्तनखावलम्बनेषु पूर्वः साहसदण्डैः । पुंसो द्विगुणैः । शङ्कित-
स्थाने संभाषायां च पणस्थाने शिफादण्डैः । स्त्रीणां ग्राममध्ये
चण्डालः पञ्चान्तरं पञ्चशिफा दद्यात् । पणिकं वा प्रहारं मोक्ष-
येत् । इत्यतिचारैः । प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपकारे
क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपर्णो दण्डैः । स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंश-
तिपर्णैः । हिरण्यसुवर्णयोश्चतुष्पञ्चाशत्पर्णः स्त्रिया दण्डैः । पुंसो
द्विगुणैः । त एवागम्ययोरर्धदण्डौ । तथा प्रतिषिद्धपुरुषव्यवहा-
रेषु च । इति प्रतिषेधैः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामात्मापक्रमणेन च ।

स्त्रीधनानीतशुल्कानामस्वाम्यं जायते स्त्रियोः ॥

इति धर्मस्थाये तृतीये ऽअधिच्छरणे विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मपारब्धद्वेपाति चारा

उपकारव्यवहारप्रतिषेधाश्च तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः षष्ठितमः ॥ ६० ॥

५६. प्रक. विवाहसंयुक्तं निष्पतनं पथ्यनुसरणं

ह्रस्वप्रवासः दीर्घप्रवासश्च.

पतिकुलाभिष्पातितायाः स्त्रियाः षट्पर्णो दण्डो ऽन्यत्र विप्र-
कारार्तं । प्रतिषिद्धायां द्वादशपर्णैः । प्रतिवेशगृहातिगतायाः
षट्पर्णैः । प्रातिवेशिकमिक्षुकवैदेहकानामवकाशमिक्षापण्यादाने
द्वादशपर्णो दण्डैः । प्रतिषिद्धानां पूर्वः साहसदण्डैः । परगृहा-
तिगतायां चतुर्विंशतिपर्णैः । परभार्यावकाशदाने शत्यो दण्डो
ऽन्यत्र षट्पर्णैः । वारणाज्ञानमोर्निर्दोषः पतिविप्रकारार्तं । पतिज्ञा-
तिसुखावस्थग्रामिकाबाधिभिक्तुकीज्ञातिकुलानामन्यतमं पुरुषं गन्तु-
मदौ इत्याचार्याः । सपुरुषं वा ज्ञातिकुलं कुतो हि साध्वाजन-

स्य क्लृप्तं सुखमेतदवबोद्धुमिति कौटिल्यः । प्रेतव्याधिव्यसनग-
 र्भनिमित्तमप्रतिषिद्धमेव ज्ञातिकुलगमनम् । तन्निमित्तं वारयतो
 द्वादशपणो दण्डः । तत्रापि गूहमाना स्त्रीधनं जीयेत । ज्ञातयो
 वा छादयन्तः शुल्कशेषम् । इति निष्पतनम् । पतिकुलाभिष्पत्य
 ग्रामान्तरगमने द्वादशपणो दण्डः स्थाप्याभरणलोपश्च । गम्येन
 वा पुंसा सहप्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः सर्वधर्मलोपश्चान्यत्र भर्मदा-
 नतीर्थगमनाभ्याम् । पुंसः पूर्वः साहसदण्डः । तुल्यश्रेयसोः
 पापीयसोः मध्यमः । बन्धुरदण्डयः । प्रतिषेधे ऽर्धदण्डः । पथि
 व्यन्तरे गूढदेशाभिगमने मैथुनार्थेन शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां वा
 पथ्यनुसारेण संग्रहणं विद्यते । तालापचारचारणमत्स्यबन्धकलु-
 ष्धकगोपालकशौण्डिकानामन्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां पथ्यनुस-
 रणमदोषः । प्रतिषिद्धे वा नयतः पुंसः स्त्रियो वा गच्छन्त्यास्त
 एवार्धदण्डाः । इति पथ्यनुसरणम् । हस्मप्रवासिनां शूद्रवैश्य-
 क्षत्रियब्राह्मणानां भार्याः संवत्सरोत्तरं कालमाकाञ्चेन्नप्रजा-
 ताः संवत्सराधिकं प्रजातः । प्रतिविहिता द्विगुणं कालम् । अप्र-
 तिविहिताः सुखावस्था विभृयुः परं चत्वारि वर्षाण्यष्टौ वा ज्ञात-
 यैः । ततो यथादत्तमादाय प्रमुञ्च्युः । ब्राह्मणमधीयानं दशवर्षा-
 ण्यप्रजाता द्वादश प्रजाता राजपुरुषमायुः क्षयादाकाञ्चेत ।
 सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत् । कुटुम्बार्द्धिलोपे वा सुखावस्थै
 विमुक्ता यथेष्टं विन्देत् । जीवितार्थमापन्नता वा धर्मविवाहात्कुमारी
 परिगृहीतारमनाख्याय प्रोषितं श्रयमाणं सप्ततीर्थान्याकाञ्चेत् ।
 संवत्सरं श्रयमाणमाख्यायै । प्रोषितमश्रयमाणं पञ्चतीर्थान्याका-
 ञ्चेत् । दश श्रयमाणम् । एकदेशदत्तशुल्कं त्रीणि तीर्थान्यश्रयमाणम् ।
 श्रयमाणं सप्ततीर्थान्याकाञ्चेत् । दत्तशुल्कं पञ्चतीर्थान्यश्रय-
 माणम् । दश श्रयमाणम् । ततः परं धर्मस्थैर्विसृष्टा यथेष्टं विन्देत् ।
 तीर्थोपरोधो हि धर्मवध इति कौटिल्यः । दीर्घप्रवासिनः प्रव-

जितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्ततीर्थान्याकाङ्क्षते । संवत्सरं प्रजातो ।
ततः पतिसोदर्यं गच्छेत् । बहुषु प्रत्यासन्नं धार्मिकं भर्मसमर्थं
कनिष्ठमभार्यं वा । तदभावेऽप्यसोदर्यं सपिण्डं कुल्यं वासन्नम् ।
एतेषां एष एव कर्मः ।

एतानुत्क्रम्य दायादान्वेदेन जातकर्मणि ।

जारस्त्रीदातृवेत्तारः संप्राप्ताः संग्रहात्ययम् ॥

इति धर्मस्थायिने तृतीयेऽधिकरणे विवाहसंयुक्ते निष्पतनं पथ्यनुसरणं हस्वप्रवासः

दीर्घप्रवासश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ विवाहसंयुक्तं समाप्तम् ॥

आदित एकषष्टिनम् ॥ ६१ ॥

६० प्रक. दायाविभागे दायक्रमः

अनीश्वराः पितृमन्तः स्थितपितृमातृकाः पुत्राः । तेषामूर्ध्वं पितृतो
दायाविभागः पितृद्रव्याणां स्वयमार्जितमविभज्यमन्यत्र पितृद्र-
व्यादुत्थितेभ्यः । पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा
चतुर्थादित्यंशभाजः । तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति । विच्छि-
न्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन् । अपितृद्रव्या विभक्तपितृद्रव्या वा
सहजीवन्तः पुनर्विभजेरन् । यतश्चोत्तिष्ठेत स द्वांशं लभेत । द्रव्य-
मपुत्रस्य सोदर्या भ्रातरः सहजीविनो वा हरेयुः कन्याश्च रिक्थम् ।
पुत्रवतः पुत्राः दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः । तदभावे
पिता धरमार्थः । पित्रभावे भ्रातरो भ्रातृपुत्रार्थः । अपितृका
बहवोऽपि च भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च पितुरेकमंशं हरेयुः । सोदर्या-
णामनेकपितृकाणां पितृतो दायाविभागः पितृभ्रातृपुत्राणां पूर्वं
विद्यमाने नापरमवलम्बन्ते^{१३} । ज्येष्ठे च कनिष्ठमर्धग्राहिणम् ।
जीवद्विभामे पिता नैकं विशेषयेत् । न चैकमकारणाभिर्विभजेत् ।
पितुरसत्यर्थे ज्येष्ठाः कनिष्ठाननुगृहीयुरन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः ।
शास्त्रव्यवहाराणां विभार्मः । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं
मातृबन्धुषु ग्रामबन्धुषु वा स्थापयेयुर्व्यवहारप्रापणात्प्रोषितस्य

वीं । संनिविष्टसममसंनिविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दर्शुः । कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् । अणुरिक्थयोः समो विभागः । उदपात्राण्यपि निष्किंचना विभजेरन्नित्याचार्याः^{२३} । छलमेतदिति कौटिल्यैः । सतोऽर्थस्य विभागो नासत एतावानर्थः सामान्यस्तस्यैतावान्प्रत्यंश इत्यनुभाष्य ब्रुवन्साक्षिषु विभागं कारयेत्^{२४} । दुर्विभक्तमन्योन्यापहतमन्तर्हितमविज्ञातोत्पन्नं वा पुनर्विभजेरन्^{२५} । अदायादकं राजा हरेत्स्त्रीवृत्तिप्रेतकदर्यवर्जमन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात्^{२६} । तत्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत्^{२७} । पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशः । जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च^{२८} । सति भार्यार्थे तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत्^{२९} । ग्रासाच्छादनमितरे पतितवर्जाः^{३०} ।

तेषां च कृतदाराणां लुप्ते प्रजनने सति ।

सृजेयुः बान्धवाः पुत्रांस्तेषामंशान् प्रकल्पयेत्^{३१} ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे दायविभागे दायक्रमः पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितो द्विषष्टितमः ॥६२॥

६० प्रक. अंशविभागः.

एकस्त्रीपुत्राणां ज्येष्ठांशः । ब्राह्मणानामजाः क्षत्रियाणामश्वा वैश्यानां गावः शूद्राणामवयः । काणलङ्गास्तेषां मध्यमांशः । भिक्षवर्णाः कनिष्ठांशः । चतुष्पदाभावे रत्नवर्जानां दशानां भागं द्रव्याणामेकं ज्येष्ठो हरेत्^३ । प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवति^४ । इत्यौशनसो विभागः । पितुः परिवापाद्यानमाभरणं च ज्येष्ठांशः । शयनासनं मुक्तकांसं च मध्यमांशः । कृष्णं धान्यायसंगृहपरिवापो गोशकटं च कनिष्ठांशः । शेषाणां द्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा समो विभागः । आदायादा भगिन्यः मातुः परिवापाद्भुक्तकांसाभरणमागिन्यैः । मानुषहीनो ज्येष्ठस्तृतीयमंशं ज्येष्ठांशांश्चमेत्^५ । चतुर्थमन्यायवृत्तिः^६ । निवृत्तधर्मकार्यो वा क्रामाचारः सर्व

जीयेत^{११} । तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्यातौ^{१२} । तयोर्मानुषोपेतो ज्ये-
ष्ठांशादर्थं लभेत^{१३} । नानास्त्रीपुत्राणां तु संस्कृतासंस्कृतयोः कन्या-
कृतक्रियाभावे चैकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा पूर्वजन्मना ज्येष्ठमार्गः^{१४} ।
सूतमागधव्रात्यरथकाराणामैश्वर्यतो विभागः शेषास्तमुपजीवेयुः^{१५} ।
अनीश्वराः समविभागा इति^{१६} । चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्र-
श्चतुरोऽशान्दरेत^{१७} । क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्^{१८} । वैश्यापुत्री द्वावंशौ^{१९} ।
एकं शूद्रापुत्रं^{२०} । तेन त्रिवर्णद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्ययोर्व्या-
ख्यातैः । ब्राह्मणस्थानन्तरापुत्रस्तुल्यांशः क्षत्रियवैश्ययोर्धार्शः ।
तुल्यांशो वा मानुषोपेतैः । तुल्यातुल्ययोरेकपुत्रः सर्वं हरेत्^{२१} ।
बन्धूंश्च बिभृयात्^{२२} । ब्राह्मणानां तु पारशवस्तृतीयमंशं लभेत^{२३} ।
द्वावंशौ सपिण्डः कुल्यो वासन्नः स्वधादानहेतोः^{२४} । तदभावे पितु-
राचार्योऽन्तेवासी वा ।

क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतम् ।

मातृबन्धुः सगोत्रो वा तस्मै तत्प्रादिशेद्धनम्^{२५} ॥

इति धर्मस्थाये तृतीये ऽधिकरणे दायविभागोऽश्वविभागः

षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥ आदितस्त्रिषष्टितमः ॥ ६३ ॥

६०. प्रक. पुत्रविभागः.

परपरिग्रहे बीजमुत्सृष्टं क्षेत्रिण इत्याचार्याः^१ । माता भस्मा
यस्य रेतस्तस्मापत्यमित्यपरे^२ । विद्यमानमुभयमिति कौटिल्यैः ।
स्वयंजातः कृतक्रियायामौरसः । तेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः । स-
गोत्रेणान्यगोत्रेण वा नियुक्तेन क्षेत्रजातः क्षेत्रजः पुत्रः । जन-
यितुरसत्यन्यासिन्पुत्रे स एव द्विपितृको द्विगोत्रो वा द्वयोरपि
स्वधारिक्यभागभवति^३ । तत्सधर्मा बन्धूनां गृहे गूढजातस्तु
गूढजैः । बन्धुनोत्सृष्टो ऽपविद्धः संस्कर्तुः पुत्रः । कन्यागर्भः
कानीनः । सगर्भोद्वायाः सहोदः^४ । पुनर्भूतायाः पौनर्भवः ।
स्वयंजातः पितृबन्धूनां च दायार्द्धः । परजातः संस्कर्तुरेव न

बन्धूनाम् । तत्सधर्मा मातापितृभ्यामद्भिर्मुक्तो दत्तः । स्वयं
 बन्धुभिर्वा पुत्रभावोपगत उपगतः । पुत्रत्वेनाङ्गीकृतः कृतकः ।
 परिकीर्तः क्रीत इति ^{१८} । औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहरीः ।
 असवर्णा ग्रासाच्छादनभागिनः । ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः
 सवर्णा एकान्तरा असवर्णाः ^{१९} । ब्राह्मणस्य वैश्यायामम्बष्ठः ।
 शूद्रायां निषादः पारशवो वा ^{२०} । क्षत्रियस्य शूद्रायामुग्रः । शूद्र एष
 वैश्यस्य । मन्त्राणामु चैषामचरितव्रतेभ्यो जाता वार्त्याः । इत्य-
 नुलोमोः । शूद्रादायोगवच्चतुश्चण्डालोः । वैश्यान्मागधवैदेहको ^{२१} ।
 क्षत्रियात्सूतः । पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद्विशेषः ।
 त एते प्रतिलोमाः स्वधर्मातिक्रमाद्राज्ञः संभवन्ति ^{२२} । उग्रान्वैषाद्यां
 कुक्कुटः ^{२३} । विपर्यये पुल्कसः ^{२४} । वैदेहिकायामम्बष्ठाद्वैशः ^{२५} । विपर्यये
 कुशीलवः ^{२६} । क्षत्रायामुग्राच्छ्वपाक इत्येते चान्तरालाः । कर्मणा
 वैश्यो रथकारः ^{२७} । तेषां स्वयोनौ विवाहः ^{२८} । पूर्वापरगामित्वं
 वृत्तानुवृत्तं च स्वधर्मं स्थापयेत् । शूद्रसंधर्माणो वा । अन्यत्र
 चण्डालेभ्यः । केवलमेवं वर्तमानः स्वर्गमाप्नोति राजा नरक-
 मन्यथो ^{२९} । सर्वेषामन्तरालानां समो विभागः ।

देशस्य जात्या संधस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।

उचितस्तस्य तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये अधिकरणे दायविभागं पुत्रविभागः सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

दायविभागः समाप्तः । आदितश्चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥

६१ प्रक. गृहवास्तुकम्.

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादाः । गृहं क्षेत्रमारामः सेतुबन्ध-
 स्तटाकमाधारो वा वास्तुः । कर्णकीलायससंबन्धोऽनुगृहं सेतुः ।
 श्वासेतुभोगं वेश्म कारयेत् । अभूतं वा परकुड्यादविक्रम्य ।
 द्वावरत्नी त्रिपदी वा देशबन्धं कारयेत् । अवस्करभ्रममुदपानं
 पानगृहोचितमन्यत्र स्त्रितिकाकूपादानिर्दशाहादिति । तस्यातिक्रमे

पूर्वः साहसदण्डैः। तेनेघ्रनावघातनकृतं कल्याणकृत्येष्वचामोदक-
मार्गाश्च व्याख्याताः। त्रिपदीप्रतिक्रान्तमध्यर्धमरत्निं वा प्रवेश्य
गाढप्रसृतमुदकमार्गं प्रस्रवणं प्रघातं वा कारयेत्^१। तस्यातिक्रमे
चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डैः। एकपदीं प्रतिक्रान्तमरत्निं वा चक्रि-
चतुष्पदस्थानमग्निष्ठमुदञ्जरस्थानं रोचनीं कुङ्कुनीं वा कारयेत्^२।
तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डैः। सर्ववास्तुकयोः प्राक्षिप्त-
कयोर्वा शालयोः किङ्कुरन्तरिका त्रिपदी वा^३। तयोश्चतुरङ्गुलं
नीत्रान्तरं समारूढकं वा^४। किङ्कुमात्रमाणिद्वारमन्तरिकायां
खण्डफुल्लार्थमसंपातं कारयेत्^५। प्रकाशार्थमल्पमूर्ध्वं वातायनं
कारयेत्^६। तदवसिते वेशमनि च्छादयेत्^७। संभूष वा गृहस्वामिनो
यथेष्टं कारयेद्युरनिष्टं वारयेयुः। वानलव्याधोर्ध्वमाहार्यभोगकट-
प्रच्छन्नमवमर्शभित्तिं वा कारयेद्वर्षावाधामयात्^८। तस्यातिक्रमे
पूर्वः साहसदण्डैः। प्रतिलोमद्वारवातायनवाधायाम् च^९। अन्यत्र
राजमार्गरथ्याभ्यैः^{१०}। स्नातसोपानप्रणालीनिश्रेयवस्करभागैर्ब-
हिर्वाधायाम् भोगनिग्रहे च परकुड्यमुदकेनोपपन्नतो द्वादशपणो
दण्डैः। मूत्रपुरीषोपघाते द्विगुणैः^{११}। प्रणालीमोक्षो वर्षति^{१२}।
अन्यथा द्वादशपणो दण्डैः। प्रतिषिद्धस्य च वसतो निरस्यतश्चा-
वक्रयणम्^{१३}। अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणमिध्याभोगेभ्यैः^{१४}।
स्वयमभिप्रस्थितो वर्षावक्रयशेषं दद्यात्^{१५}। सामान्ये वेशमनि साहा-
य्यमप्रयच्छतः सामान्यमुपरुन्धतो भोगनिग्रहे द्वादशपणो
दण्डैः^{१६}। विनाशयतस्तद्विगुणैः^{१७}।

कोष्ठकाङ्गवर्जानामग्निङ्कुनशालयोः।

विष्टतानां च सर्वेषां सामान्ये भोग इष्यते^{३३}॥

इति धर्मस्थायीये तृतीये ऽधिकरणे वास्तुके गृहवास्तुकमष्टमो ऽध्यायः ॥८॥

आदितः पञ्चषष्ठिरध्यायः ॥६५॥

६१. प्रक. वास्तुविक्रयः ॥

ज्ञातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान्क्रेतुमभ्याभवेयुः ।
 ततो ऽन्ये बाह्याः सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या गृहप्रतिष्ठुस्ते वेश्म
 श्रावयेयुः । सामन्तग्रामवृद्धेषु क्षेत्रमारामं सेतुबन्धं तटाकमाधारं
 वा मर्यादासु यथासेतुभोगमनेनार्धेण कः क्रेता इति त्रिराषु-
 षितवीतमव्याहतं क्रेता क्रेतुं लभेत् । स्पर्धितयोर्वा मूल्यवर्धने
 मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् । विक्रयप्रतिक्रोष्टा शुल्कं
 दद्यात् । अस्वामिप्रतिक्रोशे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सप्तरात्रा-
 दूर्ध्वमनभिसरतः प्रतिक्रष्टो विक्रीणीत । प्रतिक्रष्टातिक्रमे
 वास्तुनि द्विशतो दण्डः । अन्यत्र चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
 इति वास्तुविक्रयः । सीमविवादं ग्रामयोरुभयोः सामन्ताः पञ्च-
 ग्रामी दशग्रामी वा सेतुभिः स्थावरैः कृत्रिमैर्वा कुर्यात् । कर्षक-
 गोपालवृद्धकाः पूर्वभुक्तिका वा बाह्याः सेतूनामनभिज्ञा बहव
 एको वा निर्दिश्य सीमसेतून्विपरीतवेषाः सीमानं नयेयुः ।
 उद्दिष्टानां सेतूनामदर्शने सहस्रं दण्डः । तदेव नीते सीमापहा-
 रिणां सेतुच्छिदां च कुर्यात् । प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा
 यथोपकारं विभजेत् । क्षेत्रविवादं सामन्तग्रामवृद्धाः कुर्युः^{१६} ।
 तेषां द्वैधीभावे यतो बहवः शुचयो ऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः ।
 मध्यं वा गृहीयुः । तदुभयं परोक्षं वास्तु राजा हरेत् । प्रनष्टस्वा-
 मिकं च यथोपकारं वा विभजेत् । प्रसह्यादाने वास्तुनि स्तेय-
 दण्डः । कारणादाने प्रयासमाजीवं च परिसंख्याय बन्धं दद्यात् ।
 मर्यादापहरणे पूर्वः साहसदण्डः । मर्यादाभेदे चतुर्विंशतिपणः ।
 तेन तपोवनविवीतमहापथश्मशानदेवकुलयजनपुण्यस्थानविवादा
 व्याख्यातौ । इति मर्यादास्थापनम् । सर्व एव विवादाः सामन्त-
 प्रत्ययौ । विवितस्थलकेदारषण्डखलवेश्मवाहनकोष्ठानां पूर्व पूर्व-
 माबाधं सहेत् । ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जाः स्थलप्र-

देशा आधारपरिवाहकेदारोपभोगैः परक्षेत्रकृष्टबीजहिंसायां
 यथोपघातं मूल्यं ददुः । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिंसायां
 हिंसाद्विगुणो दण्डः । पश्चाद्विष्टमधरतटाकं नोपरितटाकस्य
 केदारमुदकेनास्त्रावयेत् । उपरिनिविष्टं नाधरतटाकस्य पूरास्त्रावं
 कारयेत् । अन्यत्र त्रिवर्षोपरतकर्मणः । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहस-
 दण्डः । तटाकवामनं च । पञ्चवर्षोपरतकर्मणः सेतुबन्धस्य
 स्वाम्यं लुप्येतान्यत्रापदम्यः । तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने
 पाञ्चवर्षिकः परिहारः । भग्नेत्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः । समुपारू-
 ढानां त्रैवर्षिकः । स्थलस्य द्वैवर्षिकः स्वात्माधाने विक्रये च ।
 वातप्रावृत्तिमनीदिनबन्धायतनतटाककेदारारामषण्डवपानां सस्य-
 पर्णभागोत्तरिकमन्येभ्यो वा यथोपकारं ददुः । प्रक्रयावक्रयाधि-
 भागभोगानिसुष्टोपमोक्कारश्चैषां प्रतिकुर्युः । अप्रतीकारे हीन-
 द्विगुणो दण्डः ॥

सेतुभ्यो मुञ्चतस्तोयमपारे षट्पणो दमः ।

पारे वा तोयमन्येषां प्रमादेनोपरुन्धर्तः ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे वास्तुके वास्तुविक्रयः सीमाविवादः क्षेत्रविवादः

मर्यादास्थापनं बाधाबाधिकं नवमो ऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः षट्षष्ठितमो ऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६१—६२. विवीतक्षेत्रपथहिंसा संमयस्यानपाकर्म च ॥

कर्मोदकमार्गमुचितं रुन्धतः कुर्वतो ऽनुचितं वा पूर्वः साहस-
 दण्डः । सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि च परभूमौ निवेश-
 यतः पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं वा नयतो नाययतो वा
 मध्यमः साहसदण्डः श्रोतृणामुत्तमैः । अन्यत्र भग्नेत्सृष्टात् ।
 स्वाम्यमावे ग्रामाः पुण्यशीलां वा प्रतिकुर्युः । पथिप्रमाणं दुर्ग-
 निवेशे व्याख्यातम् । जुद्रपशुमनुष्यपथं रुन्धतो द्वादशपणो
 दण्डः । महापशुपथं चतुर्विंशतिपणं । हस्तिक्षेत्रपथं चतुष्पञ्चा-

शतपर्णः । सेतुवनपथं षट्छतैः । श्मशानग्रामपथं द्विशतैः ।
 द्रोणमुखपथं पञ्चशतैः । स्थानीयराष्ट्रविवीतपथं साहस्रैः । अति-
 कर्षणे चैषां दण्डचतुर्था दण्डौः । कर्षणे पूर्वोक्ताः । क्षेत्रिक-
 स्याद्विपतः क्षेत्रमुपवासस्य वा त्यजतो बीजकाले द्वादशपणो
 दण्डैः । अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः । करदाः करदेष्वा-
 धानं विक्रयं वा कुर्युः^{१०} । ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयिकेषु । अन्यथा
 पूर्वः साहसदण्डैः । करदस्य वाऽकरदग्रामं प्रविशतैः । करदं
 तु प्रविशतः सर्वद्रव्येषु प्राकाम्यं स्यात् । अन्यत्रागारात् । तद-
 प्यस्यै दद्यात् । अनादेयमकृषतो ऽन्यः पञ्चवर्षाण्युपभुज्यप्रया-
 सनिष्क्रयेण दद्यात् । अकरदाः परत्र वसन्तो भोगमुपजीवेयुः ।
 ग्रामार्थेन ग्रामिकं व्रजन्तमुपवासाः पर्यायेणानुगच्छेयुरननुग-
 च्छन्तः पणार्धपणिकं योजनं दद्यात् ।

ग्रामिकस्य ग्रामादस्तेनपारदारिकं निरस्यश्चतुर्विंशतिपणो
 दण्डैः । ग्रामस्योत्तमैः । निरस्तस्य प्रवेशो ह्यधिगमेन व्याख्यातैः ।
 स्तम्भैः समन्ततो ग्रामाद्द्विःशतापकृष्टमुपशालं कारयेत् । पशुप्रचा-
 रार्थं विवीतमालवनेनोपजीवेयुः । विवीतं भक्षयित्वावसृतानामुष्ट-
 महिषाणां पादिकं रूपं गृह्णीयुः । गवाश्चखराणां चार्धपादिकम् ।
 क्षुद्रपशूनां षोडश भागिकम् । भक्षयित्वा निषण्णानामेत एव
 द्विगुणा दण्डौः । परिवसतां चतुर्गुणौः । ग्रामदेववृषा वा
 अनिर्दशाहा वा धेनुरुक्षाणो गोवृषाश्चादण्डौः । सस्यभक्षणे
 सस्योपघातं निष्पत्तितः परिसंख्याय द्विगुणं दापयेत् । स्वामि-
 नश्चानिवेद्य चारयतो द्वादशपणो दण्डैः । प्रमुञ्चतश्चतुर्विंशति-
 पर्णः । पालिनामर्धदण्डौः । तदेव षण्डभक्षणे कुर्यात् । वाटभेदे
 द्विगुणैः । वेश्मखलवलयगतानां च धान्यानां भक्षणे हिंसाप्र-
 तीकारं कुर्यात् । अभयवनमृगाः परिगृहीता भक्षयन्तः स्वामिनो
 निवेद्य यथावध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्यौः । पशवो रश्मिप्रतोदाभ्यां
 वारयितव्यौः । तेषामन्यथा हिंसायां दण्डपारुष्यदण्डौः ।

प्रार्थयमाना दृष्टापराधा वा सर्वोपायैर्नियन्तव्यौः । इति क्षेत्रपथ-
हिंसा । कर्षकस्य ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतो ग्राम एवात्ययं हरेत् ।
कर्माकरणे कर्मवेतनद्विगुणं हिरण्यदानं प्रत्यंशद्विगुणं भक्ष्यपे-
यदाने च प्रवहणेषु द्विगुणमंशं दद्यात् । प्रेक्षायामनंशदः स्वस्व-
जनो न प्रेक्षेत् । प्रह्वन्नश्रवणेक्षणे च सर्वहिते च कर्मणि निग्रहेण
द्विगुणमंशं दद्यात् । सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम् । अकरणे
द्वादशपणो दण्डः । तं चेत्संभूय वा हन्युः पृथगेषामपराधद्वि-
गुणो दण्डः । उपहनृषु विशिष्टः ब्राह्मणतश्चैषां ज्येष्ठं नियम्येत् ।
प्रवहणेषु चैषां ब्राह्मणा नाकामाः कुर्युः^{५८} । अंशं च लभेरन् । तेन
देशजातिकलसंधानां समयस्यानपाकर्म व्याख्यातम् ।

५८। जा देशहितान्सेतून्कुर्वतां पथि संक्रमात् ।

ग्रामशोभाश्च राक्षाश्च तेषां प्रियहितं चरेत् ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे वास्तुके विवर्तक्षेत्रपथहिंसा दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वास्तुक समाप्तम्

समयस्यानपाकर्म च । आदिनःसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६३. ऋणादानम्

सपादपणा धर्म्या मासवृद्धिः पणशतस्य । पञ्चपणा व्या-
वहारिकी^२ । दशपणा कान्तारकाणाम् । विंशतिपणा सामुद्रा-
णाम् । ततः परं कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृ-
णामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः । राजन्ययोगक्षेमवहे .तु धनिकधारणि-
कयोश्चरित्रमपेक्षेत् । धान्यवृद्धिः सस्यनिष्पत्तावुषार्धावरं मूल्य-
कृता वर्धेत् । प्रक्षेपवृद्धिरुदयादर्धे संनिधानसम्भा वार्षिकी देया ।
चिरप्रवासस्तम्मप्रविष्टो वा मूल्यद्विगुणं दद्यात् । अकृत्वा वृद्धिं
साधयतो वर्धयतो वा मूल्यं वा वृद्धिमारोप्य श्रावयतो बन्धचतु-
र्गुणो दण्डः । तुच्छचतुरश्रावणायामभूतचतुर्गुणः । तस्य त्रिमा-
गमादाता दद्यात् । शेषं प्रदाती । दीर्घसत्तव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं

बालमसारं वा नर्णमनुवर्धेत् । मुख्यमानमृणमप्रतिगृह्यतो द्वाद-
 शपणो दण्डः । कारणापदेशेन निवृत्तं नृद्विक्रमन्यत्र तिष्ठेत् ।
 दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यमन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसन्निवो-
 पितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः । प्रेतस्य पुत्राः कुसीदं दधुः ।
 दायादा वा रिक्थहराः सहग्राहिणः प्रतिभुवो वा । न प्रातिभाव्य-
 मन्यदसारं बालप्रातिभाव्यम् । असंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा
 दायादा वा स्विथं हरमाणा दधुः । जीवितविवाहभूमिप्रातिभा-
 व्यमसंख्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा वा वहेयुः । नानर्णसमवाये
 तु नैकं द्वौ युगपदभिवदेयातामन्यत्र प्रतिष्ठमानात् । तत्रापि गृही-
 तानुपूर्व्या राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपादयेत् । दम्पत्योः पिता-
 पुत्रयोः भ्रातृणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृणमसाध्यम् । अग्रा-
 ह्याः कर्मकालेषु कर्षका राजपुरुषाश्च । स्त्री चाप्रतिश्राविणी पति-
 कृतमृणमन्यत्र गोपालकार्द्वसीतिकेभ्यः । पतिस्तु ग्राह्यः । स्त्रीकृ-
 तमृणमप्रतिविधाय प्रोषित इति संप्रतिपत्तावुत्तमैः । असंप्रति-
 पत्तौ तु साक्षिणः प्रमाणम् । प्रात्ययिकाः शुचयो ऽनुमता वा
 ज्यवरा अर्थ्याः^{३२} । पञ्चानुमतौ वा द्वौ^{३३} । ऋणं प्रति न त्वेवैकैः ।
 प्रतिषिद्धाः स्यालसहायाबद्धधनिकंधारणिकवैरिन्यङ्गधृतदण्डौ ।
 पूर्वं चाव्यवहार्याः^{३४} । राजश्रोत्रियग्रामभृतकुष्ठिव्रणिनः पतित-
 चण्डालकुत्सितकर्माणो ऽन्धबधिरमूकाहंवादिनः स्त्रीराजपुरुषा-
 श्रान्यत्र स्ववर्गेभ्यः । पारुष्यस्तेयसंग्रहणेषु तु वैरिस्यालसहाय-
 वर्जाः^{३५} । रहस्यव्यवहारेष्वेका स्त्री पुरुष ऋणश्रोता उपद्रष्टा वा
 साक्षी स्याद्राजतापसवर्जम् । स्वामिनो भृत्यानामृत्विगाचार्याः
 शिष्याणां मातापितरौ पुत्राणां चानिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः ।
 तेषामितरे वा । परस्परामियोगे चैषामुत्तमैः । परोक्षा दशबन्धं
 दधुरवीराः पञ्चबन्धम् । इति साक्ष्यधिकारैः । ब्राह्मणोदकुम्भा-
 भिसकाशे साक्षिणः परिगृहीयात् । तत्र ब्राह्मणं त्रयात्सत्यं

ब्रहीति^{१५} । राजन्यं वैश्यं वा मा तवेष्टापूर्तफलं कपालहस्तः
 शत्रुबलं भिक्षवार्थी गच्छेरिति^{१६} । शूद्रं जन्ममरणान्तरे यद्दः
 पुण्यफलं तद्राजानं गच्छेत् । राज्ञश्च किञ्चिदं युष्मार्त्तं । अन्य-
 थावादे दण्डश्चानुबन्धः । पश्चादपि ज्ञायेत यथादृष्टभृतम् ।
 एकमन्त्राः सत्यमवहरतेत्यनवहरतां सप्तरात्रादूर्ध्वं द्वादशपण्यो
 दण्डः । त्रिपक्षादूर्ध्वमभियोगं दद्युः । साक्षिभेदे यतो बहवः
 शुचयो ऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः । मध्यं वा गृहीयुः ।
 तद्वा द्रव्यं राजा हरेत् । साक्षिणश्चेदभियोगादूनं त्रयुरतिरिक्त-
 स्यामभियोगा बन्धं दद्यात् । अतिरिक्तं वा त्रयुस्ततिरिक्तं राजा
 हरेत् । बालिस्यादभियोगार्त्तं दुःश्रुतं दुर्लिखितं प्रेताभिनिवेशं वा
 समीक्ष्य साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । साक्षिबालिश्येष्वेव पृथगनुपयोगे
 देशकालकार्याणां पूर्वमध्यमोत्तमा दण्डा इत्यौशनसाः । कूट-
 साक्षिणो यमर्थमभूतं वा नाशयेयु स्तद्दशगुणं दण्डं दद्युरिति
 मानवाः । बालिस्याद्वा विसंवादयतां चित्रो घात इति
 बार्हस्पत्याः । नेहति कौटिल्यः । ध्रुवं हि साक्षिभिः श्रोतव्यम् ।
 अष्टृण्वतां चतुर्विंशतिपण्यो दण्डः । ततो ऽर्धमनुवाणानाम् ।

देशकालाविदूरस्थानसाक्षिणः प्रतिपादयेत् ।

दूरस्थानप्रसारान्वा स्वामिवाक्येन साधयेत् ।

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे ऋणादानं एकादशो ऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितो ऽष्टषष्ठितमः ॥ ६८ ॥

६४ प्रक. औपनिधिकम्.

उपनिधिर्ज्ञेयः व्याख्यातः । परचक्राटविकाभ्यां दुर्गराष्ट्र-
 विलोपे वा प्रतिरोधकैर्वा ग्रामसार्थव्रजविलोपे चक्रयुक्ते नाशे वा
 ग्रायमध्याग्न्युदकाबाधे वा किञ्चिदमोक्षयमाणे कुप्यमनिर्हार्यवर्ज-
 मेकदेशमुक्तद्रव्ये वा ज्वालावेगोपरुद्धे वा नावि निमग्न्यायां
 मुषितार्था स्वयमुपरुद्धो नोपनिधिमभ्याभवेत् । उपनिधिभोक्ता

देशकालानुरूपं भोगवेतनं दद्यात् । द्वादशपणं च दण्डम् ।
 उपभोगनिमित्तं नष्टं वान्ध्याभवेच्चतुर्विंशतिपणञ्च दण्डः ।
 अन्यथा वा निष्पतने । प्रेतं व्यसनगतं वा नोपनिधिमभ्या-
 मवेत् । आधानविक्रयापव्ययनेषु चास्य चतुर्गुणपञ्चबन्धो
 दण्डः । परिवर्तने निष्पतने वा मूल्यसमः । तेन आधिप्रणाशो-
 पभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याताः । नाधिः सोपकारः सीदेञ्च
 चास्य मूल्यं वर्धेत । निरुपकारः सीदेन्मूल्यं चास्य वर्धेत ।
 उपस्थितस्याग्निमग्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः । प्रयोजकासंनि-
 धाने वा ग्रामवृद्धेषु स्थापयित्वा निष्क्रयमाधिं प्रतिपद्येत । निवृत्त-
 वृद्धिको वाधिस्तत्कालकृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत । अनाशविनाश-
 करणाधिष्ठितो वा धारणकसंनिधाने वा विनाशभयादुद्धतार्थं
 धर्मस्थानुज्ञातो विक्रीणीर्त्त । आधिपालप्रत्ययो वै । स्थावरस्तु
 प्रयासभोग्यः फलभोग्यो वा प्रचेपवृद्धिमूल्यं शुद्धमाजीवं मूल्य-
 चयेणोपनयेत् । अनिसृष्टोपभोक्ता मूल्यशुद्धमाजीवं बन्धं च
 दद्यात् । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । एतेनादेशो ऽन्वाधिश्च
 व्याख्यातौ । सार्थेनान्वाधिहस्तो वा प्रदिष्टां भूमिमप्राप्तश्चोरैर्भगो-
 त्सृष्टो वा नान्वाधिमभ्यामवेत् । अन्तरे वा मृतस्य दायादो ऽपि
 नाभ्यामवेत् । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । याचितकमवक्रीतकं
 वा यथाविधं गृह्णीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः । अेषोपनिपाताभ्यां
 देशकालोपरोधि दत्तं नष्टं विनष्टं वानाभ्यामवेयुः । शेषमुप-
 निधिना व्याख्यातम् । वैय्यावृत्यविक्रयस्तु । वैय्यावृत्यकरा
 यथादेशकालं विक्रीणानाः परयं यथाजातमूल्यमुदयं च दद्वैः ।
 शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् । देशकालातिपातने वा परिहीणं
 संप्रदानकालिकेनार्धेण मूल्यमुदयं च दद्वैः । यथासंभाषितं वा
 विक्रीणानां नोदयमधिगच्छेयुः । मूल्यमेव दद्वैः । अर्धपतने
 वा परिहीणं यथापरिहीणमूल्यमूनं दद्वैः । सान्यवहारिकेषु वा

प्रात्ययिकेष्वराजवाच्येषु श्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं वा मूढ्य-
मपि न दध्यैः । देशकालान्तरितानां तु पणयानां द्यव्ययशुद्धं-
मूढ्यमुदयं च दध्यैः । पण्यसमवायानां च प्रत्यंशम् । शेषमुप-
निधिना व्याख्यातम् । एतेन वैय्यावृत्त्यविक्रयो व्याख्यातैः ।
निक्षेपशोपनिधिना । तमन्येन निक्षिप्तमन्यस्यार्पयतो हीयेत' ।
निक्षेपापहारे पूर्वापदानं निक्षेप्ताश्च प्रमाणम् । अशुच्ये हि
कारवैः । नैषां करणपूर्वो निक्षेपधर्मः । करणहीनं निक्षेपमपव्य-
यमानं गूढाभिहित्यस्तान्साक्षिणो निक्षेप्ता रहस्यप्रणिपातेन
प्रज्ञापयेत् । वनान्ते वा मध्यप्रवहणे विश्वासेन रहसि बृद्धो व्या-
धितो वैदेहकः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्याप-
गच्छेत् । तस्य प्रतिदेशेन पुत्रो आता वाभिगम्य निक्षेपं याचेत् ।
दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । प्रव्रज्याभिमुखो
वा श्रद्धेयः कश्चित्कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्य प्रतिष्ठेत् ।
ततः कालान्तरागतो याचेत् । दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं
स्तेयदण्डं च दद्यात् । कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनम् ।
बलिशुजातीयो वा रात्रौ राजदायिकाक्षणाभीतः सारमस्य-
हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । स एनं बन्धुना अगारगतो याचेत् ।
दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । अभिज्ञानेन
चास्य गृहे जनमुभयं याचेत् । अन्यतरादाने यथोक्तं पुरस्तात् ।
द्रव्यभोगानामागमं चास्यानुयुज्जीत् । तस्य चार्थस्य व्यवहारो-
पलिङ्गनमभियोक्तुश्चार्थसामर्थ्यम् । एतेन मिथः समवायो
व्याख्यातः ।

तस्मात्साक्षिमदच्छन्नं कुर्यात्सम्यग्निभाषितम् ।

स्वे परे वा जने कार्यं देशकालाग्रवर्णितः ॥

इति धर्मस्थाये तृतीयेऽधिकरणे शोपनिधिकं द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

आदित पुनोन्ससतिः ॥६६॥

६५ प्रक. दासकल्पः

उदरदासवर्जमार्यप्राणमप्राप्तव्यवहारं शुद्रं विक्रयाधानं
नयतः स्वजनस्य द्वादशपणो दण्डः । वैश्यं त्रिगुणं । क्षत्रियं
त्रिगुणं । ब्राह्मणं चतुर्गुणं । परजनस्य पूर्वमध्यमोत्तमवधा-
दण्डाः क्रेतृश्रोतृणां च । म्लेच्छानामदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं
वा । न त्वेवार्यस्य दासभावं । अथ वार्यमाधाय कुलबन्धनत-
र्याणामापदि निष्क्रयं चाधिगम्य बालं साहाय्यदातारं वा पूर्वं
निष्क्रीणीरन् । सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेत् । द्विरन्येनाहि-
तकं । सकृदुभौ परविषयाभिमुखौ । विचापहारिणो वा दास-
स्यार्यभावमपहरतो ऽर्धदण्डः । निष्पतितप्रेतव्यसनिनामाधाता
मूल्यं भजेत् । प्रेतविण्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमाहितस्य नमस्तापनं
दण्डप्रेषणमतिक्रमणं च स्त्रीणां मूल्यनाशकर्म । धात्रीपरिचा-
रिकार्धसीतिकोपचारिकाणां च मोक्षकर्म । सिद्धमुपचारकस्या-
भिप्रजातस्यापक्रमणम् । धात्रीमाहितिकां वाकामां स्ववशाम-
धिगच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । परवशां मध्यमः । कन्यामाहि-
तकां वा स्वयमन्येन वा दूषयतः मूल्यनाशः शुल्कं तद्विगुणश्च
दण्डः । आत्मविक्रयिणः प्रजामार्यं विद्यात् । आत्माधिगतं
स्वामिकर्माविरुद्धं लभेत पित्र्यं च दायम् । मूल्येन चार्यत्वं
गच्छेत् । तेनोदरदासाहितकौ व्याख्यातौ । प्रक्षेपानुरूपश्चा-
स्य निष्कर्यः । दण्डप्रणीतः कर्मणा दण्डमुपनयेत् । आर्यप्राणो
ध्वजाहतः कर्मकालानुरूपेण मूल्यार्धेन वा विमुच्येत् । गृहेजात-
दायामतलन्धक्रीतानामन्यतमं दासमूनाष्टवर्षं विबन्धुमकामं
नीचे कर्मणि विदेशे दासीं वा सगर्भामप्रतिविहितगर्भमर्भण्यां
विक्रयाधानं नयतः पूर्वः साहसदण्डः क्रेतृश्रोतृणां च । दास-
मनुरूपेण निष्क्रेयेणार्यमकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः । संरोधश्चा-
कारणात् । दासद्रव्यस्य ज्ञोतया दायदाः । तेषामभावे स्वामी ।

स्वामिनोऽस्यां दास्यां जातं समातृकमदासं विधातुं । गृष्टा
चेत्कुटुम्बार्थचिन्तनी माता भ्राता भगिनी चास्या अदासाः स्युः ।
दासं दासीं वा निष्क्रीय पुनर्विक्रयाधानं नयतो द्वादशपणो
दण्डः । अन्यत्र स्वयंवादिभ्यः । इति दासकल्पः । कर्मकरस्य
कर्मसंबन्धमासञ्जा विधेः । यथासंभाषितं वेतनं लभेत् । कर्मका
लानुरूपमसंभाषितवेतनैः । कर्षकः सस्यानां गोपालकः
सर्पिषां वेदेहकः पण्यानामात्मना व्यवहृतानां दशभागमसंभा-
षितवेतनो लभेत् । संभाषितवेतनस्तु यथासंभाषितम् । कारुशि-
न्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपरिचारकादिराशाकारिकवर्गस्तु
यथान्यस्तद्विधः कुर्याद्यथा वा कुशलाः कल्पयेयुस्तथा
वेतनं लभेत् । साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । साक्षिणामभावे यतः
कर्म ततोऽनुयुज्जीतं । वेतनादाने दशबन्धो दण्डः षट्पणो
वा । अपव्ययमाने द्वादशपणो दण्डः पञ्चबन्धो वा । नदीवेग-
ज्वालास्तेनव्यालोपरुद्धः सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेनार्तस्त्रातारमाहूय
निस्तीर्णः कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात् । तेन सवन्नार्तदानानुशया
व्याख्यातौः ।

लभेत पुंश्वली भोगं संगमस्योपलिङ्गनात् ।

अतिधाञ्जा तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकारः

प्रबोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ आदितः सप्ततिरध्यायः ॥ ७० ॥

६६. प्रक. कर्मकरकल्पः सम्भूय समुत्थानम्.

गृहीत्वा वेतनं कर्माकुर्वतो भृतकस्य द्वादशपणो दण्डः ।
संरोधश्चाकरणात् । अशक्तः कुत्सिते कर्मणि व्याधौ व्यसने वानु-
शये लभेत् । परेण वा कारयितुम् । तस्य व्ययं कर्मणा लभेत् ।
मर्ता वा कारयितुं नान्यस्त्वया कारयितव्यो मया वा नान्यस्य
कर्तव्यमित्यविरोधे मर्तुरकारयतो भृतकस्याकुर्वतो वा द्वादशपणो

दण्डः । कर्मनिष्ठापने भर्तुरन्यत्र गृहीतवेतनो नासकामः कुर्यात् ।
 उपास्थितमकारयतः कृतमेव विद्यादित्याचार्याः । नेति कौटिल्यः ।
 कृतस्य वेतनं नाकृतस्यास्ति । स चेदल्पमपि कारयित्वा न कार-
 येत्कृतमेवास्य विधात् । देशकालातिपातनेन कर्मणामन्यथाकरणे
 वा नासकामः कृतमनुमन्येत । संभाषितादधिकक्रियायां प्रयासं
 मोघं कुर्यात् । तेन संघभृता व्याख्यातौ । तेषामाधिः सप्तरात्र
 मासीत् । ततो ऽन्यमुपस्थापयेत् । कर्मनिष्पाकं च । न चानि-
 वेद्य भर्तुः संघः किञ्चित्परिहरेदपनयेद्वा । तस्यातिक्रमे चर्तुर्वि-
 शतिपणो दण्डः । संघेन परिहृतस्यार्धदण्डः । इति भृतकाधि-
 कारः । संघभृताः संभूयसमुत्थातारो वा यथासंभाषितं वेतनं
 समं वा विभजेरन् । कर्षकवैदेहका वा सस्यपण्यारम्भपर्यवसा-
 नान्तरे सन्नस्य यथाकृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं दध्युः । पुरुषोपस्थाने
 समग्रमंशं दध्युः । संसिद्धे तूद्धतपण्ये सन्नस्य तदानीमेव प्रत्यंशं
 दध्युः । सामान्या हि पथि सिद्धिश्चासिद्धिश्च । प्रक्रान्ते तु कर्मणि
 स्वस्थस्यापक्रमतो द्वादशपणो दण्डः । न च प्राकाम्यमपक्र-
 मणे । चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेद्दद्यात्प्रत्यंशमभयं
 च । पुनः स्तेये प्रवासनमन्यत्र गमनं च । महापराधे तु दूष्यव-
 दाचरेत् । याजकाः स्वप्रचारद्रव्यवर्जं यथासंभाषितं वेतनं समं
 वा विभजेरन् । अग्निष्टोमादिषु च क्रतुषु दीक्षणादूर्ध्वं याजकः
 सन्नः पञ्चममंशं लभेत् । सोमविक्रयादूर्ध्वं चतुर्थमंशम् । मध्य-
 मोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं द्वितीयमंशं लभेत् । मायादूर्ध्वमर्ध-
 मंशम् । सुत्ये प्रातः सवनादूर्ध्वं पादोनमंशम् । मध्यन्दिनात्स-
 वनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत् । नीता हि दाक्षिणा भवन्ति । बृह-
 स्पतिसवनवर्जं प्रतिसवनं हि दाक्षिण्यं दीयन्ते । तेनाहर्गणद-
 क्षिणा व्याख्यातौ । सन्नानामादशाहोरात्रान्छेषभृताः कर्म
 कुर्युः । अन्ये वा स्वप्रत्यर्थाः । कर्मण्यसमाप्ते तु यजमानः

सीदेत् । ऋत्विजः कर्म समापय्य दक्षिणां हरेभ्युः । असमाप्ते तु
कर्मणि याज्यं याजकं वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डैः ।

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगैः ॥

असत्प्रतिग्रहे युक्तः स्तेनः कुत्सितयाजकः ।

अदोषस्त्यक्तुमन्योन्यं कर्मसंकरनिश्चयात् ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे दासकर्मकरकल्पे भृत्याधिकारः

संभूयसमुत्थानं चतुर्दशो ऽध्यायः ॥१४॥

आदित एकसप्ततिः ॥७१॥

६७ प्रक. विक्रीतक्रीतानुशयः.

विक्रीय पण्यमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र
दोषोपनिपाताविषहेभ्यः । पण्यदोषो दोषैः । राजचोराग्न्युदक-
बाध उपनिपातैः । बहुगुणहीनमार्तकृतं वाविषह्यम् । वैदेहका-
नामेकरात्रमनुशयैः । कर्षकाणां त्रिरात्रम् । गोरक्षकाणां पञ्चरात्रम् ।
व्यामिश्राणामुत्तमाम्नां च वर्णानां विवृत्तिविक्रये सप्तरात्रम् ।
आतिपातिकानां पण्यानामन्यत्राविक्रेयमित्यविरोधेनानुशयो
देयैः । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः पण्यदशभागो वी ।
क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्यतो द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र दोषो-
पनिपाताविषहेभ्यः । समानधानुशयो विक्रेतुरनुशयेन । विवाहानां
तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणात्सिद्धमुपावर्तनम् । शूद्राणां
च प्रकर्मणैः । वृत्तपाणिग्रहणयोरपि दोषमौपशायिकं दृष्ट्वा सिद्ध-
मुपावर्तनम् । न त्वेवाभिप्रजातयोः^{१८} । कन्यादोषमौपशायिक-
मनाख्याय प्रयच्छतः कन्यां पण्यवर्तिदण्डः शुल्कस्त्रीधनप्रति-
दानं च । वरयितुर्वा वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विगुणैः ।
शुल्कस्त्रीधननाशश्च । द्विपदचतुष्पदानां तु कुष्ठव्याधितानाम-
शुचीनामुत्साहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने द्वादशपणो दण्डः ।

आत्रिषच्चादिति चतुष्पदानामुपावर्तनम् । आसंवत्सरादिति मनु-
ष्याणाम् । तावता हि कालेन शक्यं शौचाशौचौ ज्ञानुमिति ॥

दाता प्रतिगृहीता च स्यातां नोपहतौ यथा ।

दाने क्रये वानुशयं तथा कुर्युः सभासर्दः ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकारो विक्रीतक्रीतानुशयः पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

आदितो द्विसप्ततितमः ॥ ७२ ॥

६८-७० प्रक. दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रयः

स्वस्वामिसंबन्धः

दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम् । दत्तमप्यपहार्थमेकत्रा-
नुशये वर्तेत । सर्वस्वं पुत्रदारमात्मानं वा प्रदायानुशयिनः प्रय-
च्छेत् । धर्मदानमसाधुषु कर्मसु चौपघातिकेषु वार्थदानमनुपका-
रिष्पकारिषु वा कामदानमनर्हेषु च यथा च दाता प्रतिगृही-
ता च नोपहतौ स्यातां तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुः । दण्डम-
यादाक्रोशभयादनर्थमयाद्वा भयदानं प्रतिगृह्यतः स्तेयदण्डः
प्रयच्छतश्च । रोषदानं परहिंसायाम् । राज्ञामुपरि दर्पदानं च ।
तत्रोत्तमो दण्डः । प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं सौरिकं काम-
दानं च नाकामः पुत्रो दायादो वा रिक्थहरो दद्यात् । इति
दत्तस्यानपाकर्म ॥ अस्वामिविक्रयस्तु । नष्टापहतमासाद्य स्वामी
धर्मस्थेन ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ वा स्वयं गृहीत्वोपहरेत् ।
धर्मस्थश्च स्वामिनमनुयुञ्जीत कुतस्ते लब्धमिति ॥ स चेदाचार-
क्रमं दर्शयेत् न विक्रेतारं तस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येत । विक्रे-
ता चेद्दृश्यते मूल्यं स्तेयदण्डं च । स चेदपसारमधिगच्छेदपसरे-
दापसारक्षयादिति क्षये मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।
नाष्टिकं च स्वकरणं कृत्वा नष्टप्रत्याहृतं लभेत । स्वकरणाभावे
पञ्चबन्धो दण्डः । तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं स्यात् । नष्टापहतमनि-
वेद्योत्कर्षतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः । शुल्कस्थाने नष्टाप-
हतोत्पन्नं तिष्ठेत् । त्रिषच्चादूर्ध्वमनभिसारं राजा हरेत्स्वामी वा ।

स्वकरणेन पञ्चपणिकं द्विपदरूपस्य निष्क्रयं दद्यात् । चतुष्पणिकमे-
कसुरस्य द्विपणिकं गोमाहिषस्य पादिकं क्षुद्रपशूनां रत्नसारफल्गु-
कुप्यानां षष्ठकं शतं दद्यात् । परचक्राटवीभृतं तु प्रत्यानीय
राजा यथास्वं प्रयच्छेत् । चोरहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रय-
च्छेत् । प्रत्यानेतुमशक्तो वा स्वयंग्राहेणाहृतं प्रत्यानीय तन्निष्क्रयं
वा प्रयच्छेत् । परविषयाद्वा विक्रमेणानीतं यथाग्रदिष्टं राज्ञा
भुञ्जीतान्यत्रार्यप्राणेभ्यो देवब्राह्मणतपस्विद्रव्येभ्यश्च । इत्यस्वा-
मिविक्रयः ।

स्वस्वामिसंबन्धस्तु । भोगानुवृत्तिरुच्छिन्नदेशानां यथास्व-
द्रव्याणाम् । यत्स्वं द्रव्यमन्यैर्भुज्यमानं दशवर्षाण्युपेक्षेत हीये-
तास्तु । अन्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यसनिप्रोषितदेशत्यागराज्यवि-
अमेभ्यः । विंशतिवर्षोपेक्षितमनवसितं वास्तु नानुयुञ्जीत^{३३} ।
ज्ञातयः श्रोत्रियाः पाषण्डा वा राज्ञामसंनिधौ परवास्तुषु विव-
सन्तो न भोगेन हरेयुः । उपनिधिमार्धि निधिं निक्षेपं स्त्रियं
सीमानं राजश्रोत्रियद्रव्याणि चैव । आश्रमिणः पाषण्डा वा मह-
त्यवकाशे परस्परमबाधमाना वसेयुः । अन्पां बाधां सहेरन् ।
पूर्वागतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्रदाता निरस्येत । वानप्रस्थय-
तिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्या रिक्थभार्जैः ।
क्रमेण विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणाः दण्डास्तावती रात्रीः
क्षपणाभिषेकाग्निकार्यमहाकच्छवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्य-
सुवर्णाः पाषण्डाः साधवस्ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः ।
अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः
कार्याः^{३४} ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारात्राजा दण्डेन चारयेत् ।

धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्त्रारं हन्त्युपेक्षितः ॥

इति धर्मस्थीये तृतीयेऽधिकरणे अस्वामिविक्रयः स्वस्वामिसंबन्धः

बीडश्लोऽध्यायः ॥१६॥ आदितस्त्रिसप्ततिः ॥७३॥

७१ प्रक. साहसम्.

साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म^१ । निरन्वये स्वेयमपव्ययने च ।
 रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः ।
 मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराधमिति कौटिल्यैः । पुष्प-
 फलशकमूलकन्दपक्वान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां
 द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः । कालायसकाष्ठरज्जु-
 द्रव्यक्षुद्रपशुवाटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरो
 ऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां
 स्थूलद्रव्याणामष्टचत्वारिंशत्पणावरं पणवतिपरं पूर्वः साहस-
 दण्डः । महापशुमनुष्यचेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूल-
 कद्रव्याणां त्रिंशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।
 स्त्रियं पुरुषं वाभिषद्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्च-
 शतावरः सहस्रपर उत्तमः साहस दण्ड इत्यचार्याः । यः
 साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्विरण्यमुप-
 योज्यते तावदास्वामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एतावद्वि-
 रण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं
 दण्डं च दद्यादिति बार्हस्पत्याः । स चेत्कोपं मदं मोहं वापदि-
 शेद्यथोक्तवदण्डमेनं कुर्यादिति कौटिल्यैः ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतात्परे तु व्याजीं च विद्यात्पञ्चपणं शतम् ॥

प्रजानां दोषबाहुल्याद्राज्ञां वा भावदोषतः ।

रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्यानुप्रकृतिः स्मृता^१ ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे साहसं सप्तदशो ऽध्यायः ॥ ७॥

आदितश्चतुःसप्ततिः ॥ ७४ ॥

७२ प्रक. वाक्पारुष्यम्.

वाक्पारुष्यमुपधादः कुत्सनमभिभर्त्सनमिति^१ । शरीरप्रकृति-
 श्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिषणो

दण्डः । मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः । शोभनाचिमन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुतिनिन्दायां द्वादशपणो दण्डः । कुष्ठोन्माद-
 क्लैव्यादिभिः कुत्सायां च । सत्यमिध्यास्तुतिनिन्दासु द्वादश-
 पणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु । विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः ।
 परस्त्रीषु द्विगुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः । कुष्ठोन्माद-
 योश्चिकित्सकाः संनिकृष्टाः पुमांसश्च प्रमाणम् । क्लीबभावे स्त्रियो
 मूत्रफेनमप्सु विष्ठानिमज्जनं च । प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
 शूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वेणा-
 परस्य द्विपणाधरौ । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् । तेन श्रुतोप-
 वादो वाग्जीवनानां कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः प्राज्जूलक-
 गान्धारादीनां च जनपदोपवादा व्याख्यातौ । यः परमेवं त्वां
 करिष्यामीति करणेनाभिभर्त्सयेदकरणे यस्तस्य करणे दण्डस्ततो
 ऽर्धदण्डं दद्यात् । अशक्तः कोपं मदं मोहं वापदिशेद्द्वादशपणं
 दण्डं दद्यात् । जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्यं
 दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।

* आक्रोशाद्देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति २० ॥

इति धर्मस्थाये तृतीये ऽधिकरणे वाक्पारुष्य अष्टादशो ऽध्यायः ॥१८॥

आदितः पञ्चसप्ततिः ॥७५॥

७३ प्रक. दण्डपारुष्यम्.

दण्डपारुष्यं स्पर्शनमवगूर्णं प्रहतमिति । नाभेरधः कायं
 हस्तपङ्कजमसपांसुभिरिति स्पृशतस्त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेघ्यैः
 पादघ्नीवनिकाभ्यां च षट्पणः छर्दिमूत्रपुरीषादिभिर्द्वादशपणः ।
 नाभेरुपरि द्विगुणः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु । विशिष्टेषु
 द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डाः । परस्त्रीषु द्विगुणः । प्रमादमदमोहा-
 दिभिरर्धदण्डाः । पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु षट्पणोत्तरा

दण्डाः । पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहसदण्डः ।
 पातयित्वापक्रमतो ऽर्धदण्डः । शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभि-
 हन्यात्तदस्य च्छेदयेत् । अवगूर्णे निष्क्रयः स्पर्शोऽर्धदण्डः । तेन
 चण्डालाशुचयो व्याख्याताः । हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वाद-
 शपणपरो दण्डः । पादेन द्विगुणः । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण
 पूर्वः साहसदण्डः । भाणाबाधिकेन मध्यमः । काष्ठलोष्टपाषाण-
 लोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतु-
 विंशतिपणो दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः । अन्यत्र
 दुष्टशोणितात् । मृतकल्पमशोणितं मृतो हस्तपादपारंरिकं वा
 कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने
 व्रणविदारणे च । अन्यत्र दुष्टव्रणोभ्यः । सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्र-
 भेदने वा वाक्यचेष्टाभोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः ।
 समुत्थानव्ययश्च देशकालातिपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत् ।
 महाजनस्यैकं मृतो प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः । पर्युषितः कलहे
 ऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः । नास्त्यपकारिणो मोक्ष
 इति कौटिल्यैः । कलहे पूर्वागतो जयत्यक्षममाणो हि प्रधावती-
 त्याचार्याः । नेति कौटिल्यैः । पूर्वं पश्चाद्वाभिगतस्य साक्षिणः
 प्रमाणम् । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा । घाताभियोग-
 मप्रतिब्रवतस्तदहरेव पश्चात्कारैः । कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो
 दण्डः । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः । स्थूलकद्रव्य-
 हिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः । वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्ड-
 हिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः । परकुब्जमभिघातेन क्षोभयत-
 स्त्रिपणो दण्डः । छेदनभेदने षट्पणः प्रतीकारश्च । दुःखोत्पादनं
 द्रव्यमस्य वेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः । प्राणाबाधिकं
 पूर्वः साहसदण्डः । क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो
 द्विपणो वा दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः । महापशूनामेते-
 ष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः समुत्थानव्ययश्च । पुरोपवनवन-

स्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पर्णैः । बुद्रशाखा-
च्छेदने द्वादशपर्णैः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपर्णैः ।
स्कन्धवधे पूर्वः साहसदण्डैः । समुच्छिन्नौ मध्यमैः । पुष्पफल-
च्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डैः । पुण्यस्थानतपोवनरमशानद्रुमेषु च ।

सीमवृक्षेषु चैत्येषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे दण्डपारुष्यमेकोनविंशो ऽध्यायः ॥१६॥

आदितः षट्सप्ततिः ॥७६॥

७४-७५. प्रक. घृतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि.

घृताध्यक्षो घृतमेकमुखं कारयेत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादश-
पणो दण्डो गूढाजीविज्ञापनार्थम् । घृताभियोगे जेतुः पूर्वः साह-
सदण्डैः । पराजितस्य मध्यमैः । बालिशजातीयो द्वेष जेतुकामः
पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः । नेति कौटिल्यैः । पराजित-
श्चेद्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो
हि कितवाः कूटदेविर्नः । तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकण्यक्षाश्च
स्थापयेयुः । काकण्यक्षाणामन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः ।
कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डो जितप्रत्यादानमुपधास्तेयदण्डश्च ।
जितद्रव्यादध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत काकण्यक्षारलाशलाका-
वक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्याणामाधानं विक्रयं च कुर्यात् ।
अक्षभूमिहस्तदोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः । तेन समा-
हयो व्याख्यातैः । अन्यत्र विद्याशिन्पसमाह्वयादिति । प्रकीर्णकं
तु । याचितकावक्रीतकाहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने
यामच्छायासमुपवेशसंस्वित्तीनां वा देशकालातिपातने गुल्मत-
रदेयं ब्राह्मणं साध्वयतः प्रतिवेशानुप्रवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च
द्वादशपणो दण्डः । संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो आत्मार्या हस्तेन

लंघयतो रूपाजोवामन्योपरुद्धां गच्छतः परवक्तव्यं परं क्रीणा-
 नस्य समुद्रं गृहमुद्भिन्दतः सामन्तचत्वारिंशत्कुन्यावाधामाचर-
 तश्चाष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डैः । कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने विधवां
 छन्दवासिनीं प्रसह्यातिचरतश्चण्डालस्यार्या स्पृशतः प्रत्यासन्न-
 मापद्यनभिधावतो निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शाक्याजीव-
 कादीन्वृषलप्रव्रजितान्देवपितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डैः ।
 शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो युक्तकर्म चायुक्तस्य क्षुद्रपशुवृ-
 षाणां पुंस्त्वोपघातिनो दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साह-
 सहण्डैः । पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मर्तुलभाग्निनेययोः
 शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः स्वार्थमिप्रयातं ग्राम-
 मध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डैः । कान्तारे मध्यमैः । तन्नि-
 मित्तं श्रेष्यत उत्तमः सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डैः । पुरुषमबन्ध-
 नीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं
 बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डैः । पुरुषापराधविशेषेण दण्ड-
 विशेषः कार्यः^{३८} । तीर्थकरस्तपस्वी व्याधितः क्षुत्पिपासाध्वक्ला-
 न्तस्तिरोजानपदो दण्डखेदी निष्किञ्चनश्चानुग्राह्यः । देवब्राह्मण-
 तपस्विस्त्रीबालवृद्धव्याधितानामनाथानामनभिसरतां धर्मस्थाः
 कार्याणि कुर्युः^{३९} । न च देशकालभोगच्छलेनातिहरेयुः । पूज्या
 विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः ।

एवं कार्याणि धर्मस्थाः कुर्युरच्छलदर्शिनः ।

समाः सर्वेषु भावेषु विश्वास्या लोकसंप्रियाः ॥

इति धर्मस्थीये तृतीये ऽधिकरणे द्युतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि विंशो ऽध्यायः ॥ २० ॥

आदित्य सप्तसप्ततिरध्यायः ॥ ७७ ॥ एतावता कौटिलीयस्यार्धशास्त्रस्य धर्मस्थीयं

तृतीयमधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

४ अधि. कण्टकशोधनम्

७६ प्रक. कारुकरक्षणम्.

प्रदेशारस्त्रयस्त्रयो वामात्मः कण्टकशोधनं कुर्युः^१ । अर्ध्य-
 प्रतीकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्तारः स्ववित्तकारवः श्रेणीप्र-
 माणा निक्षेपं गृह्णीयुः । विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत^२ । निर्दिष्ट-
 देशकालकार्यं च कर्म कुर्युः^३ । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यापदेशं
 कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः^४ । अन्यत्र
 श्रेणोपनिपाताभ्याम् । नष्टं विनष्टं वाभ्याभवेयुः । कार्यस्यान्यथा-
 करणे वेतननाशस्तद्विगुणश्च दण्डः । तन्तुवाया दशैकादशिकं
 सूत्रं वर्धयेयुः । वृद्धिच्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः सूत्रमूल्यं वा न
 वेतनम् । क्षौमकौशेयानामध्यर्धगुणम् । पक्षोर्णाकम्बलतूलानां
 द्विगुणम् । मानहीने हीनापहीनं वेतनं तद्विगुणश्च दण्डः^५ ।
 तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने मूल्यद्विगुणम्^६ ।
 तेन द्विपटवानं व्याख्यातम् । ऊर्णातूलायाः पञ्चपलिको विहन-
 नच्छेदो रोमच्छेदश्च^७ । रजकाः काष्ठफलकशृङ्गशिलासु
 वस्त्राणि नेनिर्ज्युः । अन्यत्र नेनिजन्तो वस्त्रोपघातं षट्पणं च
 दण्डं दधुः^८ । मुद्रराङ्गादन्यद्वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं दधुः ।
 परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः^९ । परिवर्तने
 मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च^{१०} । मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौत-
 सूत्रवर्णं प्रमृष्टश्चेतं चैकरात्रोत्तरं दण्डं दधुः^{११} । पञ्चरात्रिकं तनुरागम्^{१२} ।
 षड्रात्रिकं नीलम्^{१३} । पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठांशकं गुरुपरिकर्मयत्नोपचार्य
 जात्यं वासः सप्तरात्रिकम्^{१४} । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।
 श्रद्धेया रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः । परथर्ध्यान् पणो
 वेतनम्^{१५} । मध्यमानामर्धपणैः । प्रत्यवराणां पादैः । स्थूलकानां
 माषद्विमाषकम्^{१६} । द्विगुणं रक्तकानाम्^{१७} । प्रथमनेजेने चतुर्भागः
 चयैः । द्वितीये पञ्चभागैः^{१८} । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । रजकैस्त-

न्तुवाया व्याख्याताः । सुवर्णकाराणामशुचिहस्ताद्रूप्यं सुवर्णमना-
 ख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डैः । विरूपं चतुर्विंशतिपणैः ।
 घोरहस्तादष्टचत्वारिंशत्पणैः । प्रच्छन्नविरूपं मूढ्यहीनक्रयेषु
 स्तेयदण्डैः । कृतभाणडोपधौ च । सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो
 दण्डैः । रूप्यधरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणैः । तेनोत्तरं व्या-
 ख्यातम् । वर्णोत्कर्षमपसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो
 दण्डैः । तयोरपचरणे रागस्थापहारं विधातुं । माषको वेतनं
 रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागैः । शिन्नाविशेषेण द्विगुणा
 वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । ताम्रवृत्तकंसवैकुण्ठकार-
 कूटकानां पञ्चकं शतं वेतनम् । ताम्रपिण्डो दशभागः चर्यः ।
 पलहीने हीनद्विगुणो दण्डैः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् । सीसत्रपुषि-
 ण्डो विंशतिभागः चर्यः । काकणी चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं
 व्याख्यातम् । रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः
 कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डैः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।
 कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्यतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डैः । कोशे
 प्रक्षिपतोवर्धः । अधरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ राजा
 रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डैः । खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं
 निवेत्ता लभेत् । द्वादशमंशं भृतकैः । शतसहस्राद्ध्वं राजगामी
 निधिः । ऊने षष्ठमंशं दद्यात् । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः
 शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत् । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डैः ।
 प्रच्छन्नादाने सहस्रम् । भिषजः प्राणान्नाधिकमनाख्यायोपक्रम-
 माणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डैः । कर्मापराधेन विपत्तौ
 मध्यमैः । मर्मवधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विधातुं । कुशीलवा
 वर्षारात्रमेकस्था वसेयुः । कामदानमतिमात्रमेकस्यातिपातं च
 वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशगुणो दण्डैः । कामं देशजाति-
 गोत्रचरणमैथुनावभासेन नर्मेयेयुः । कुशीलवैश्वारणा भिक्षुकाश्च
 व्याख्याताः । तेषामयःशूलेन यावतः पणानभिवेदयुस्तावन्तः

शिकाप्रहारा दण्डौः । शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवेतनं
शिन्पिनां कन्ययेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान्वाणिकारुकुशीलवान् ।

भिन्नुकान्कुहकांश्चान्यान्वारयेद्देशपीडनात् ॥

इति व.गटकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे कारकचरणं प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितोऽष्टसप्ततिरध्यायः ॥ ७८ ॥

७७ प्रक. वैदेहकरक्षणम्.

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशु-
द्धानामाधानं विक्रयं वा स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेष्टे-
त पौतवापचारात् । परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषैः ।
पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता । तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषैः । द्विकर्षहीनाति-
रिक्ते षट्पणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।
आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषैः । कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो
दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता । तुलामानविशेषा-
णामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् । तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां
क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डौः । गण्य-
पण्येष्वष्टभागं पण्यमून्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः । काष्ठलोहम-
ण्डिमयं रज्जुचर्ममृण्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्यमित्यजात्यं
विक्रयाधानं नयतो मून्याष्टगुणो दण्डः । सारभाण्डमित्यसार-
भाण्डं तज्जातमित्यतज्जातं राधायुक्तमुपधियुक्तं समुद्रपरिवर्तिमं
वा विक्रयाधानं नयतो हीनमून्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।
पण्यमून्यं द्विगुणो द्विपण्यमून्यं द्विशतैः । तेनार्धवृद्धौ दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता । कारुशिन्पिनां कर्मगणापकर्षमाजीदं विक्रयं क्रयो-
पघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डैः । वैदेहकानां वा संभूय
पण्यमारुन्धतामनर्धेण विक्रीणतां वा सहस्रं दण्डैः । तुलामानान्तरम-
र्धवर्णान्तरं वा धरकस्य मापकस्य वा पण्यमून्यादष्टभागं हस्तदोषे

णाचरतो द्विशतो दण्डैः । तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्या-
ता^{३१} । धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने
द्वादशपणो दण्डैः । यात्रिसृष्टमुपजीवेयुस्तदेषां दिवससंजातं
संख्याय वणिकस्थापयेत्^{३२} । क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमादायादन्य-
द्भवति^{३५} । तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः^{३६} । अन्यथा
निचितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात्^{३७} । तेन धान्यपण्यविक्रये व्यव-
हरेतानुग्रहेण प्रजानाम् । अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां
पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्^{३८} । परदेशीयानां दशकम् ।
ततः परमर्थं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयता पणशते पञ्चपणा-
द्विशतो दण्डैः । तेनार्धवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता^{३२} । संभूयक्रये
चैषामविक्रीतेनान्यं संभूयक्रयं दद्यात्^{३३} । पण्योपघाते चैषामनुग्रहं
कुर्यात्^{३५} । पण्यबाहुल्यात्पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्री-
णीत^{३५} । तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन्^{३६} । तानि दिवसवेतनेन
विक्रीणीरन्ननुग्रहेण प्रजानाम् । देशकालान्तरितानां तु पण्यानां ।

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च संख्याय स्थापयेदर्धमर्धवित्तं ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे वेदेहकरक्षणं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदित एकोनाशीतिः ॥ ७६ ॥

७८ प्रक. उपनिपातप्रतीकारः.

दैवान्यष्टौ महाभयानि^१ । अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मूषिका
व्यालाः सर्पा रक्षांसीति^२ । तेभ्यो जनपदं रक्षेत्^३ । ग्रीष्मे बहिर-
धिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः^४ । दशमूलीसंग्रहेणाधिष्ठितावा^५ । नागरिक-
प्रणिधावग्निस्रतिषेधो व्याख्यातः^६ । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे
च^७ । बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत्^८ । वर्षारा-
त्रमनूपग्रामा पूरवेलामुत्सृज्य वसेयुः^९ । काष्ठवेणुनावश्चापगृहीयुः^{१०} ।
उह्यमानमलाबुदतिस्रवगाण्डकावेणिकाभिस्तारयेयुः^{११} । अनभिस-

रतां द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र स्रवहीनेभ्यः । पर्वसु च नदीपू-
जाः कारयेत् । मायायोगविदो वेदविदो वा वर्षमभिचरेयुः । वर्षाव-
ग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमाहाकच्छपूजाः कारयेत् । व्याधिभ-
यमौषनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः^{१०} । औषधैश्चिकित्सकाः
शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः । तेन मरको व्याख्यातः ।
तीर्थाभिषेचनं महाकच्छवर्धनं गवां रमशानावदोहनं कबन्धदहनं
देवरात्रिं च कारयेत् । पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्धनीराजनं स्वदै-
वतपूजनं च कारयेत् । दुर्भिचे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं
कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण भक्तसंविभागं वा देशनिर्घर्प-
वा । मित्राणि वाप्यपाश्रयेत् । कर्शनं वमनं वा कुर्यात् । निष्प-
न्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् । समुद्रसरस्तटाकानि
वा संश्रयेत् । धान्यशाकमूलफलावापान्सेतुषु कुर्वीत । मृगपशु-
पक्षिव्यालमत्स्यारम्भान्वा । मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः^{३०} ।
तेषां ग्रहणहिंसायां द्वादशपणो दण्डः^{३१} । शुनामनिग्रहे च^{३२} ।
अन्यत्रारण्यचरेभ्यः । स्नुहिचीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेदुप-
निषद्योगयुक्तानि वा मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत^{३३} । शान्तिं वा सिद्धता-
पसाः कुर्युः^{३४} । पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत् । तेन शलभपक्षि-
क्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः । व्यालभये मदनरसयुक्तानि
पशुशवानि विसृजेत् । मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा । लुब्धकाः
श्वगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः । आवरणिनः शस्त्रपाणयो
व्यालानभिहन्त्युः । अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो
व्यालघातिनः^{३५} । पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपशुपक्षि-
संघग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः । सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्ग-
लीविदश्चरेयुः । संभूय वोपसर्पान्हन्त्युः । अथर्ववेदविदो वामि-
चरेयुः । पर्वसु नागपूजाः कारयेत् । तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा
व्याख्याताः । रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा

कर्माणि^{५३}कुर्युः । पर्वसु च वितादिछत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाञ्छागो-
पहारैश्चैत्यपूजाः कारयेत्^{५३} । चरुं वश्चरामीत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं
चरेयुः^{५३} । सर्वत्र चोपहतान्पितेवानुगृह्णीयात् ।

मायायोगविदस्तस्माद्विषये सिद्धतापसाः ।

वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापन्प्रतिकारिणः^{५४} ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे उपनिषातप्रतीकारस्तृतीयो ऽध्यायः ॥३॥

आदितो ऽशीतितमः ॥ ८० ॥

७९ प्रक. गूढाजीविनां रक्षा.

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम् । तस्य कण्टकशोधनं
वक्ष्यामः । समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारण-
कुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमू-
कवधिरजडान्धैवेदेहककारुशिन्पिकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपा-
क्रमांसिकौदनिकव्यञ्जनान्प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां
च शौचाशौचं विद्युः । यं चात्र गूढजीविनं विशङ्केत तं सत्ति-
सवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेशारं वा विश्वासापगतं सत्त्वी
ब्रूयात् । असौ मे बन्धुरभियुक्तः । तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियतामयं
चार्थः प्रतिगृह्यतामिति । स चेत्तथा कुर्यादुपदाग्राहक इति
प्रवास्येत । तेन प्रदेशारो व्याख्याताः । ग्रामकूटमध्यक्षं वा
सत्त्वी ब्रूयात् । असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यस्तस्यायमनर्थः^{१२} । तेनै-
नमाहारयस्वेति^{१३} । स चेत्तथा कुर्यादुत्कोचक इति प्रवास्येत ।
कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणो ऽभिज्ञातानर्थवैपुल्येनारभेत ।
ते चेत्तथा कुर्युः कूटसाक्षिणः इति प्रवास्थेर्न । तेन कूटश्रावण
कारका व्याख्याताः । यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा
संवन्नकारकं मन्येत तं सत्त्वी ब्रूयात् । अमुष्यभार्या स्त्रुषां दुहितरं
वा कामये^{१४} । सा मां प्रतिकामयताम् । अयं चार्थः प्रतिगृह्यता.

मिति^{२१} । स चेत्तथा कुर्यात्संवननकारक इति प्रवास्येते^{२२} । तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ^{२३} । यं वा रसस्य कर्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत तं सञ्जी ब्रूयात् । असौ मे शत्रुस्तस्थोपघातः क्रियतामयं चार्थः प्रतिगृह्यता मिति^{२४} । स चेत्तथा कुर्याद्रसद इति प्रवास्येते^{२५} । तेन मदनयोग- व्यवहारी व्याख्यातः । यं वा नानालोहचाराणामङ्गारभस्त्रासंदंश- मुष्टिकाधिकरणीबिम्बटङ्कमूषाणामभीक्ष्णं क्रेतारं मूषीभस्मधूमदि- ग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मारोपकरणसंवर्गं कूटरूपकारकं मन्येत तं सञ्जी शिष्यत्वेन संव्यवहारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरू- पकारक इति प्रवास्येते^{२६} । तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसायां गूढाजीवास्त्रयोदश ।

प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः ॥

इति करटकशोधने चतुर्थे ऽधिकारेण गूढाजीविनां स्त्वा चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥

आदित एकाशीतिः ॥ ८१ ॥

८० प्रक. सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्.

सत्प्रयोगादूर्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्संवनन- मन्त्रेण पारतन्पिकान् । तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान्यं ग्रामं कृतकाः स्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः । इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुमिति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोहं प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धान- मन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः । प्रस्वाप- नमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा राक्षसः शय्याभिर्माणवैः संचारेयुः । संवननमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः । उपल-

ब्धविद्याप्रभावाणां पुरश्चरणाद्यादिशेयुरभिज्ञानार्थम् । कृतलक्ष-
द्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः । अनुप्रविष्टान्वैकत्र ग्राहयेयुः ।
कृतलक्षद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः ।
गृहीतान्पूर्वापदानसहायाननुयुज्जीत^{१३} । पुराणचोरव्यञ्जना वा
चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुर्ग्राहयेयुश्च । गृहीतान्समाहर्ता
पौरजानपदानां दर्शयेत्^{१४} । चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजा^{१५} । तस्यो-
पदेशादिमे चोरा गृहीताः । भूयश्च ग्रहीष्यामि^{१६} । वारयितव्यो
वः स्वजनः पापाचार इति^{१७} । यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्र-
तोदादीनामपहर्तारं जानीयात्तमेषां प्रत्यादिशेत् । एष राज्ञः प्र-
भाव इति^{१८} । पुराणचोरगोपालकव्याधस्वर्गगणिनश्च वनचोराट-
विकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वे-
नानभियोजयेयुः । अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः । मदनरसयुक्तेन
वा पथ्यादनेनानुगृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान्प्रस्वपतः
प्रहव्येषु योगसुरामत्तान्वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान्समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन्नाष्ट्वासिषु^{१९} ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनं पञ्चमो

ऽध्यायः ॥ ५ ॥ आदितो द्व्यशीतिः ॥ ८२ ॥

८१ प्रक. शङ्करूपकर्माभिग्रहः

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्करूपकर्माभिग्रहः । क्षीणदायकुटुम्ब-
मल्पनिर्वेशं विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नदृष्टि-
कर्माणं मांससुरामद्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तमति-
व्ययकर्तारं पुंश्चलीघृतशौण्डिकेषु प्रसक्तमभीक्ष्णप्रवासिनमविज्ञा-
तस्थानगमनपण्यमेकोन्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सा-
मिषे वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतीकारयि-
तारमन्तर्गृहानित्यमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरिग्रहाणां परस्त्री-

द्रव्यवेश्मनामभीक्ष्णप्रष्टारं कुत्सितकर्मशास्त्रोपकरणसंसर्गं विरात्रे
 छन्नकुड्यच्छायासंचारिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रे-
 तारं जातवैराशयं हीनकर्मजातिं विगूहमानरूपं लिङ्गेन
 आलिङ्गिनं लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं स्वकर्मभिरपदिष्टं
 नागरिकं महामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वासोपवेशिनमा-
 विष्टं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्तं मनुष्यसंपातत्रासिनं हिंस्र-
 स्तेननिधनिक्षेपापहारप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतति शङ्का-
 भिग्रहः । रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु
 निवेदयेत् । तच्चेन्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः साचिव्यकरदौष-
 माप्नुयुः । अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न
 चानिवेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं वा
 कुर्युः । तच्चेन्निवेदितमासाद्येत रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत् ।
 कुतस्ते लब्धमिति । स चेद्ब्रूयाद्याद्यादवाप्तममुष्माल्लब्धं क्रीतं
 कारितमाधिप्रच्छन्नम् । अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तः ।
 अयमस्यार्थः प्रमाणं क्षणमूल्यं चेति तस्यैगमसमाधौ मुच्येत ।
 नाष्टिकश्चेत्तदेव प्रतिसंदध्यात् । यस्य पूर्वो दीर्घश्च परिभोगः
 शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात् । चतुष्पदद्विपदानामपि हि
 रूपलिङ्गसामान्यं भवति किमङ्ग पुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसृतानां
 कुप्याभरणभाण्डानामिति । स चेद्ब्रूयात् । याचितकमवक्रीत-
 कमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं वैय्यावृत्यकर्म वामुष्येति तस्यावसर-
 प्रतिसंधानेन मुच्येत । नैवमित्यपसारो वा ब्रूयात् । रूपाभि-
 गृहीतः परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणेमुपलिङ्गनं वा
 दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमा-
 नयेत् । उज्जितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्ग-
 नेन शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् । अन्यथा
 स्तेयदण्डं भजेत् । इति रूपाभिग्रहः । कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवे-

श्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेध-
मुत्तमागारस्य जालवातायननीप्रवेधमारोहणावतरणे च कुब्जस्य
वेधमुपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपणग्रहणोपायमुपदेशोपलभ्यमभ्य-
न्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणमभ्यन्तरकृतं विधातुं । विपर्यये
बाह्यकृतं उभयत उभयकृतम् । अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यस-
निनं क्रूरसहायं तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्य-
प्रसक्तां वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्राक्लान्त-
माविक्लान्तमाविग्रं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णमनवस्थितमतिप्रलापिन-
मुच्चारोहणसंरब्धगात्रं विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं जातकिर-
णसंरब्धहस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुग्नकेशनखं वा सम्य-
क्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्तपादं वा पांसुपिच्छि-
लेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमान्यमद्य-
गन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं परीक्षेत् । चोरं पारदारिकं वा
विधातुं ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः^{२६} ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे शङ्कारूपकर्माभिग्रहः षष्ठोऽअध्यायः ॥ ६ ॥

आवृत्तस्त्रयशीतिः ॥ ८३ ॥

८२. प्रक. आशुमृतकपरीक्षा.

तैलाभ्यक्रमाशुमृतकं परीक्षेत् । निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्ण-
कोष्ठत्वकं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यजनकण्ठं पीडननिरु-
द्धोच्छ्वासहतं विधातुं । तमेव संकुचितबाहुसक्थिमुद्धन्धहतं विधातुं ।
शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्धत्तनाभिमवरोपितं विधातुं ।
निस्तब्धगुदाक्षं संदष्टजिह्वार्धमातोदरमुदकहतं विधातुं । शोणि-
तानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठै रश्मिभिर्वा हतं विधातुं । संभग्न-

स्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् । श्यावपाणिपाददन्तनखं शि-
थिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्धमुखं विषहतं विद्यात् । तमेव
सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् । विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवातवि-
रिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् । अतो ऽन्यतेमेन कारणेन हतं
हत्वा वा दण्डभयादुद्धन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् । विषहतस्य
भोजनशेषं वयोभिः परीक्षेत् । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं
चित्चिटाद्यदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य
हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा तस्य परिचारकजनं वा दण्डपारु-
ष्यातिलब्धं मार्गेत^{१४} । दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनं दायनि-
वृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् । तदेव हतोद्धन्धस्य परीक्षेत् ।
स्वयमुद्धन्धस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत^{१५} । सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्य-
दोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसंस्थसमवायो वा विवादप-
दानामन्यतमद्वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः^{१६} । स्वयमा-
दिष्टपुरुषैर्वा चोरैरर्थनिमित्तं सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घात-
मासन्नेभ्यः परीक्षेत् । येनाहतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमि-
मानीतो वा तमनुयुञ्जीते^{१७} । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानैकै-
कशः पृच्छेत्^{१८} । केनायमिहानीतो हतो वा^{१९} । कः सशस्त्रः संगूह-
मान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्ट इति^{२०} । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयु-
ञ्जीते^{२१} ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।

वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः^{२२} ॥

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।

कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥

रज्जुशस्त्रीवैषर्वापि कामक्रोधवशेन यः ।

घातयेत्स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहितो ॥

रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।

न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥

बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात्प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।

तद्वति स चरेत्पश्चात्स्वजनाद्वा प्रमुच्यते^{३०} ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्तैश्चान्यो ऽपि समाचरन्^{३१} ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे आशुमृतकपरीक्षा सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितश्चतुरशीतिः ॥८३॥

१०५०२०५

८३. प्रक. वाक्यकर्मणुयोगः.

— मुषितसंनिधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणामभिशस्तस्य देशजातिगोत्रनामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत^३ । तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत्^३ । ततः पूर्वस्याहः प्रचारं रात्रौ निवासं चाग्रहणादित्यनुयुञ्जीत^३ । तस्यापसारप्रतिसंधाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः । त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात् । अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः । चोरं प्रच्छादयतश्च^३ । चोरेणाभिशस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः । शङ्कानिष्प्रमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैय्यावृत्यकराभिष्पादयेत्^३ । कर्मणश्च प्रदेशद्रव्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत्^३ । एतेषां कारणानामभिप्रसंधाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात्^३ । दृश्यते ह्यचोरो ऽपि चोरमार्गे यदृच्छर्यो^३ । संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टश्चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशमयादचोरश्चोरो ऽस्मीति ब्रवाणः । तस्मात्समाप्तकरणं नियमयेत्^३ । मन्दापराधं बालं बृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमात्मकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत्^३ । तुल्यशीलपुंश्वलीप्रापाविककथावकाशभोजनदातृभिरपसर्पयेत्^३ । एवमतिसंदध्यात्^३ । यथा वा निचेपापहारे व्याख्यातम् । आप्तदोषं कर्म कारयेत्^३ । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं स्तिकां वा मासावरग्रजा-

ताम् । स्त्रियास्त्वर्धकर्म वाक्यानुयोगो वै । ब्राह्मणस्य सस्त्रि-
परिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्चै । तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः
कारयितुश्च कर्मणा व्यापादनेन चै । व्यावहारिकं कर्मचतुष्कम् ।
षड्दण्डाः सप्त कशा द्वावुपरिनिबन्धावुदकनालिका चै । परं
पापकर्मणां नववेत्रलता द्वादशकं द्वावूरौ अष्टौ विंशतिर्नक्तमा-
ललता द्वात्रिंशत्तला द्वौ वृश्चिकबन्धावुल्लम्बने चले सूचीहस्तस्य
यवागूपीतस्यैकपर्वदहनमङ्गुल्याः स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः
शिशिररालौ बल्बजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं कर्म^{२८} । तस्योपकरणं
प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादागमयेत्^{२९} । दिवे-
सान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत्^{३०} । पूर्वकृतापदानं प्रतिज्ञाया अप-
हरन्तमेकदेशमदृष्टव्यं कर्मणा रूपेण वा गृहीतं राजकोशमप-
स्तृणन्तं कर्मवध्यं वा राजवचनात्समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म
कारयेत्^{३१} । सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभिंशस्ताङ्को
ललाटे स्याद्व्यवहारपतनाय^{३२} । स्तेये श्वा । मनुष्यवधे कबन्धैः ।
गुरुतल्पे भगवै^{३३} । सुरापाने मद्यध्वजैः ।

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्धृष्याङ्ककृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वै ॥

इति करटकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे वाक्यकर्मानुयोगः अष्टमो ऽध्यायः ॥८॥

आदितः पञ्चाशीतिः ॥८५॥

८४. प्रक. सर्वाधिकरणरक्षणम्.

समाहर्तृप्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षायामध्यक्षपुरुषाणां च निषमनं
कुर्युः^१ । खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्धवधः^२ ।
फल्लगुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्लगुद्रव्यमुष्करं वा पूर्वःसाहसदण्डः^३ ।
पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्य-
पहरतो द्वादशपणो दण्डः^४ । आद्रिपादमूल्यादिति चतुर्विंश-
तिपण्यः^५ । आत्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पण्यः^६ । आपण्यमूल्या-

दित्यष्टचत्वारिंशत्पणः । आद्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहस-
 दण्डः । आचतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः । आष्टपणमूल्या-
 दित्युत्तमः । आदशपणमूल्यादिति वधः । कोष्ठपण्यकुप्यायुधा-
 गारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डः ।
 कोशभाण्डागाराचशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डः ।
 चोराणामभिप्रधर्षणे चित्रो घात इति राजपरिग्रहेषु व्याख्या-
 तम् । बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि चेत्रखलवेशमाण्येभ्यः कुप्यभा-
 ण्डमुपस्करं वा माषमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो
 दण्डः । आद्विपादमूल्यादिति षट्पणः । गोमयभस्मना वा
 प्रलिप्यावधोषणम् । आत्रिपादमूल्यादिति नवपणः । गोमयभ-
 स्मना वा प्रलिप्यावधोषणम् । शरावमेखलया वा । आपण-
 मूल्यादिति द्वादशपणः । मुण्डनं प्रवाजनं वा । आद्विपणमूल्य-
 त्रिपादमूल्यादिति नवपणः । गोमयं भस्म वा प्रलिप्यावधोष-
 णम् । शरावमेखलया वा । आपणमूल्यादिति द्वादशपणः ।
 मुण्डनं प्रवाजनं वा । आद्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः ।
 मुण्डनमिष्टकाशकलेन प्रवाजनं वा^१ । आचतुष्पणमूल्यादिति
 षट्त्रिंशत्पणः । आपश्चपणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः । आद-
 शपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः । आविंशतिपणमूल्या-
 दिति द्विशतः । आत्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः । आचत्वा-
 र्शिंशत्पणमूल्यादिति सहस्रः । आपश्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।
 प्रसह्य दिवा रात्रौ घान्तर्याममेव हरतो ऽर्धमूल्येष्वेत एव द्विगुणा
 दण्डः । प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्ये-
 ष्वेत एव दण्डः । कुटुम्बाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्रा-
 कर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डः । यथापराधं वा । धर्मस्थ-
 श्चेद्विवदमानं पुरुषं तर्जयति भर्त्सयत्यपसारयत्यभिग्रसते वा

१ आत्रिपणमूल्यादिति चत्वारिंशत्पणः मुण्डनमिष्टकाशकलेन प्रवाजनं च । आचतुष्पण्य.

पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । वाक्पारुष्ये द्विगुणं । पृच्छयं न
 पृच्छत्यपृच्छयं पृच्छति पृष्ट्वा वा विसृजति शिञ्चयति सारयति
 पूर्वं ददाति वेति मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न
 पृच्छत्य देयं देशं पृच्छति कार्यमदेशेनातिवाहयति छलेनातिह-
 रंति कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति मार्गापन्नं वाक्यमुत्क्रम-
 यति मतिसाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति तारितानुशिष्टं कार्यं
 पुनरपि गृह्णाति उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । पुनरपराधे
 द्विगुणं स्थानाद्व्यपरोहणं च । लेखकश्चेदुक्तं न लिख-
 त्यनुक्तं लिखति दुरुक्तमुपलिखति सूक्तमुल्लिखत्यर्थोत्पत्तिं विकल्प-
 यतीति पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । यथापराधं वा । धर्मस्थः
 प्रदेष्टा वा हैरण्यमदण्ड्यं क्षिपति क्षेपद्विगुणमस्मै दण्डं कुर्यात् ।
 हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा शरीरदण्डं क्षिपति शारीरमेव दण्डं भजेत् ।
 निष्क्रयद्विगुणं वा । यं वा भूतमर्थं नाशयत्यभूतमर्थं करोति
 तदष्टगुणं दण्डं दद्यात् । धर्मस्थीयाचारकाभिसारयतो बन्धना-
 गाराच्छ्रय्यासनभोजनोच्चारसंचारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा
 दण्डाः कर्तुः कारयितुं । चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो
 वा मध्यमः साहसदण्डो ऽभियोगदानं च । बन्धनागारात्सर्वस्वं
 वधं । बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयतश्चतुर्वि-
 ंशतिपणो दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः । स्थानान्यत्वं गमय-
 तो ऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णवतिर्दण्डः । परिक्लेशयत उत्को-
 टयतो वा मध्यमः साहसदण्डः । म्रतः साहसः । परिगृहीतां
 दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधिचरतः पूर्वः साहसदण्डः ।
 चोरडामरिकभार्या मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । संरुद्धस्य
 वा तत्रैव घातः । तदेवाक्षयगृहीतायामार्यायां विद्यात् । दास्यां
 पूर्वः साहसदण्डः । चारकमभित्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्वा
 नर्धः । बन्धनागारात्सर्वस्वं वधं ।

एवमर्थचरान्पूर्वं राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धार्थं पौरजानपदान्दमैः^{६८} ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे सर्वाधिकरणरक्षणं नवमो ऽध्यायः ॥ ६८ ॥

आदितः षडशीतिः ॥ ८६ ॥

८५ प्रक. एकाङ्गवधनिष्कयः.

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमे ऽपराधे संदशच्छेदनं
चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा
दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । चतुर्थे
यथाकामी वधः । पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्च-
करस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । नासाग्रच्छेदनं
वा । चण्डालारण्यचराणामर्धदण्डाः । पाशजालकूटापपातेषु
बद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।
मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगप-
क्षिस्तेये हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः । कारुशिन्पिकुशीलवतप-
स्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । स्थूलकद्रव्यापहारे द्वि-
शतः । कृषिद्रव्यापहारे च । दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकार-
च्छिद्राद्वा निचेपं गृहीत्वापसरतः कन्धरावधो द्विशतो वा दण्डः ।
चक्रयुक्तं नावं क्षुद्रपशुं वापहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः ।
कूटकाकण्यक्षारालाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधश्चतुः-
शतो वा दण्डः । स्तेनपरिदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः
संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्वि-
गुणः । महापशुमेकं दासं दासीं वापहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्री-
णानस्य द्विपादवधः षट्छतो वा दण्डः । वर्णोत्तमानां गुरुणां
च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाधारोहणे चैकहस्तपादवधः
सप्तशतो वा दण्डः । शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृषतो
राजद्रिष्टमादिशतो दिनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा

दण्डः । चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा
लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमहरतः कूटव्यवहारिणो
विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः ।
मानुषमांसविक्रये वर्धः । देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुव-
र्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्धवधो वै ।

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवंम् ।

अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य वै ॥

उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि ।

राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितैः ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थेऽधिकरणे एकाङ्कवधनिष्कयो दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः सप्ताशीतिः ॥ ८७ ॥

८६ प्रक. शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः.

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तर्मृते शुद्ध-
वर्धः । पक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्य-
यर्थः । शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवर्धः । मोहेन द्वि-
शतैः । वधे वर्धः । प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन
मध्यमः । परिक्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः । प्रसभस्त्रीपुरुषघातका-
धीसारकनिग्राहकावधोषकावखन्दकोपवेधकान्यथि वेश्मप्ररोधका-
त्राजहस्त्यश्चरथानां हिंसकान्स्तेनान्वा शूलानारोहयेयुः । यश्चे-
नानन्दहेदपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत साहसमुत्तमं वै । हिंस-
स्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैयावृत्यकर्मसूतमो दण्डः ।
परिभाषणमविज्ञाने^{३४} । हिंसस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्स-
मन्त्रमाददीत^{३५} । राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं
दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् । ब्राह्मणं
तमपः प्रवेशयेत् । मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वा
त्वन्निदरः प्रादीपिकं घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः । अङ्ग-

भिरदने तदङ्गान्मोच्यैः । यदृच्छाघाते पुंसः पशुयूथाऽश्वस्तेषु च
 शुद्धवधैः । दशावरं च यूथं विधातुं । उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्त-
 त्रैवाप्सु निमज्जनम् । अनुदकमुत्तमः साहसदण्डैः । भग्नोत्सृष्टकं
 मध्यमैः । विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषभीमपः प्रवेशयेदगर्भि-
 णीम् । गर्भिणीं मासावरप्रजातां पतिगुरुप्रजाघातिकामग्निविषदां
 संधिच्छेदिकां वा गोभिः पाटयेत् । विवीतचेत्रखलवेभ्यश्च द्रव्यह-
 स्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत् । राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनि-
 ष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत् । प्रहर-
 णावरणस्तेनमनायुधीयमिषुभिर्घातयेत् । आयुधीयस्योत्तमैः ।
 मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् । जिह्वानासोपघाते संदंशवधैः ।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।

अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥

इति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प एकादशो

ऽध्यायः ॥ ११ ॥ आदितो ऽष्टाशीतिः ॥ ८८ ॥

८७. प्रक. कन्याप्रकर्म.

सवर्णामप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डैः ।
 मृतायां वधैः । प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमप्रदेशिनीवधो द्विशतो
 वा दण्डः पितृश्रापहीनं दद्यात् । न च प्राकाम्यमकामायां लभेत् ।
 सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डैः । स्त्रियास्त्वधदण्डैः । पर-
 शुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः शुल्कदानं च ।
 सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानः प्रकृत्य प्राकामी स्यात् ।
 न च पितुरपहीनं दद्यात् । ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रा-
 मतिः । त्रिवर्षप्रजातातर्वायास्तुल्यो गन्तुमदोषैः । ततः परमतु-
 ल्यो ऽप्यनलंकृतायाः । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत् । परमुद्दि-
 श्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डैः । न च प्राकाम्यमकामायां
 लभेत् । कन्यामन्यां दर्शयित्वान्यां प्रयच्छतः शतयो दण्डस्तु-

न्यायां । हीनायां द्विगुणैः । प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो
 दण्डैः । शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्यात् । अवस्थाषु तज्जातं
 पश्चात्कृता द्विगुणं दद्यात् । अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डैः ।
 मिथ्याभिर्शंसिनश्चैव । पुंसः शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । न च
 प्राकाम्यमकामायां लभेत । स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादश-
 पणदण्डं दद्यात् । प्रकर्त्री द्विगुणम् । अकामायाः शल्यो दण्ड
 आत्मरागार्थं शुल्कदानं चैव । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् ।
 नहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिर्शंसने च द्विगुणो दण्डः ।
 प्रसङ्ग कन्यामपहरतो द्विशतैः । ससुवर्णामुत्तमैः । बहूनां कन्या-
 पहारिणां पृथग्यथोक्ता दण्डौ । गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चा-
 शत्पणो दण्डः । शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणैः । दासस्य दास्या
 वा दुहितरमदासी प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः शुल्काबध्यदानं
 चैव । निष्क्रयानुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डो वस्त्राबध्य-
 दानं चैव । साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः । प्रोषितपतिका-
 मपचरन्ती पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृहीयात् । संगृहीता पति-
 माकांक्षेत् । पतिश्चेत्तमेतं विमृज्येतोभयम् । अत्रमायाः स्त्रियाः
 कर्णनासाच्छेदनं वधं जारश्च प्रप्नुयात् । जारं चोर इत्यभिहरतः
 पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणैः । केशाकेशिकं
 संग्रहणमपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां तज्जातेभ्यः स्त्रीवचनाद्वा ।
 परचक्राटवीहृतमोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभावो-
 त्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासंभाषितं समुपशुञ्जीत् ।
 जातिविशिष्टमकामामपत्यवर्ती निष्क्रयेण दद्यात् ।

चोरहस्ताब्जदीवेगाद्दुर्भिक्षादेशविभ्रमात् ।

निस्तारयित्वा कान्तारान्मृष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥

शुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः ।

न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥

न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।

ईदृशीं चानुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत् ॥

इति वरदण्डकरोधने चतुर्थे ऽधिकारो कन्याप्रकर्म द्वादशो ऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदित एकोनवतिः ॥ ८६ ॥

८८ प्रक. अतिचारदण्डः.

ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा ग्रासयत उत्तमो दण्डः । क्षत्रियं
मध्यमः । वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः । शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो
दण्डः । स्वयं ग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः । परगृहाभिगमने
दिवा पूर्वः साहसदण्डः । रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ वा सश-
स्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । भिक्षुकवैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बला-
दापदि चातिसनिकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्या अन्यत्र प्रतिषेधात् ।
स्ववेश्मनो ऽपि रात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः ।
परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च । ग्रामेष्वन्यतः
सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं
रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तरेषु वा मुषितं प्रवासितं
विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां चोररज्जुर्कः । तथाप्यगु-
प्तानां सीमावरोधेन विचयं दद्युः । असीमापराधे पञ्चग्रामी
दशग्रामी वा । दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्ध्वस्तम्भशस्त्रमन-
पाश्र्वयमप्रतिच्छन्नं श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां
दण्डपारुष्यं विद्यात् । वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदाना-
मदान्तसेवने वा काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु याने
हस्तिने च । संघट्टने चापेहीति प्रकोशन्नदण्ड्यः । हस्तिना
रोषितेन हतो द्रोणोनमद्यकुम्भं माल्यानुलेपनं दन्तप्रमार्जनं च
पटं दद्यात् । अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति
पादप्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः । शृङ्गिणा
दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रतिकुष्टस्य द्विगुणैः । शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डैः । देवपशुमृषभमुच्चायं गोकुमारीं वा बाहयतः पञ्चशतो दण्डैः । प्रवासयत उत्तमैः । लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च दण्डैः । प्रवासने चै । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः । छिन्ननस्यंभप्रयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं प्रत्यासरद्वा चक्रयुक्तं यातपशुमनुष्यसंबाधे वा हिंसायामदण्ड्यैः । अन्यथा यथोक्तं मानुषप्राणिहिंसायां दण्डमभ्याभवेत् । अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं चै । बाले यातरि यानस्थः स्वामी दण्ड्यैः । अस्वामिनि यानस्थः प्राप्तव्यवहारो वा यातौ । बालाधिष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् । कृत्याभिचाराभ्यां यत्परमापादयेत्तदापादयितव्यैः । कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारार्थिनां मर्तेरि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा हिंसायां मध्यमः साहसदण्डैः । मतापित्रोर्भगिनीं मातुलानीमाचार्याणीं स्नुषां दुहितरं भगिनीं वाधिचरतः लिङ्गच्छेदनं वधश्चै । सकामा तदेव लभेत् । दासपरिचारकाहितकभुक्ता चै । ब्राह्मण्यः मगुप्तायां क्षत्रियस्योत्तमैः । सर्वस्वं वैश्यस्यै । शूद्रः कटाग्निना दहोत् । सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकैः । श्वपाकीगमने कुतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेच्छ्वपाकत्वं वै । शूद्रश्वपाकस्यार्यागमने वधः स्त्रियाः कर्षणासाच्छेदनम् । प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डैः । सकामा तदेव लभेत् । रूपाजीवायाः प्रसङ्गोपमोगे द्वादशपणो दण्डैः । बहूनामेकामधिचरतां पृथक्चतुर्विंशतिपणो दण्डैः । स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डैः । पुरुषमधिमेहतश्चै ।

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतैः ॥

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणो ऽमसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।

शास्ता हि वरुणो राजा मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥

ऋति कण्टकशोधने चतुर्थे ऽधिकरणे अतिचारदण्डः त्रयोदशो ऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदितः नवतिः ॥ ६० ॥

पतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशोधनं

चतुर्थमधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

५. अधि. योगवृत्तम्.

८९. प्रक. दाण्डकर्मिकम्.

दुर्गराष्ट्रयोः कण्टकशोधनमुक्तम् । राजराज्ययोर्वक्ष्यामः ।
 राजानमवगृह्योपजीविनः शत्रुसाधारणा वा ये मुख्यास्तेषु गूढ-
 पुरुषप्रणिधिः कृत्यपक्षोपग्रहो वा सिद्धिर्यथोक्तं पुरस्तादपजापोप-
 सर्पो वा यथा च पारग्रामिके वक्ष्यामः । राज्योपघातिनस्तु
 वल्लभाः संहता वा ये मुख्याः प्रकाशमशक्याः प्रतिषेद्धुं दूष्या-
 स्तेषु धर्मरुचिरुपांशुदण्डं प्रयुञ्जीते । दूष्यमहामात्रभ्रातरमसत्कृतं
 सत्त्वी प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् । तं राजा दूष्यद्रव्योपभोगाति-
 सर्गेण दूष्ये विक्रमयेत् । शस्त्रेण रसेन वा विक्रान्तं तत्रैव घात-
 येद्भ्रातृघातको ऽयमिति । तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च
 व्याख्यातौ । दूष्यमहामात्रं वा सत्त्विप्रोत्साहितो भ्राता दायं
 याचेत् । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुष्णयानमन्यत्र वा वसन्तं
 तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् । हतो ऽयं दायकाम्बुक इति^१ । ततो हत-
 पक्षं परिगृह्येतरं निगृह्णीयात् । दूष्यसमीपस्था वा सत्त्विशो भ्रातरं
 दायं याचमानं घातेन परिभर्त्सयेत्^२ । तं रात्राविति समानर्थम् ।
 दूष्यमहामात्रयोर्वा यः पुत्रः पितुः पिता वा पुत्रस्य दारानधिच-
 रति भ्राता वा भ्रातुस्तयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वेण व्या-
 ख्यातः । दूष्यमहामात्रमपुत्रमात्मसंभावितं वा सत्त्वी राजपुत्रस्त्वं

शत्रुभयादिह न्यस्तो ऽसीत्युपजयेत्^१ । प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत्^२ । प्राप्तयौवराज्यकालं त्वां महामात्रभयाभ्यामिषिञ्चामीति^३ । तं सखी महामात्रवधे योजयेत्^४ । विक्रान्तं तत्रैव घातयेत्पितृघातकोऽयमिति^५ । भिक्षुकी वा दूष्यभार्या सावननकीभिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंदध्यात्^६ । इत्याद्यः प्रयोगः^७ । दूष्यमहामात्रमटवीं परग्रामं वा हन्तुं कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्तपालं वा स्थापयितुं नागरस्थानं वा कुपितमवगृहीतुं सार्थातिवाहं प्रत्यन्ते वा सप्रत्यादेयमादातुं फल्गुबलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्^८ । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युरभियोगे हत इति^९ । यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान्दर्शनायाह्वयेत्^{१०} । ते गूढशस्त्रैस्तीक्ष्णैः सह प्रविष्टा मध्यमकक्ष्यायामात्मविचयमन्तः प्रवेशनार्थं दर्धः^{११} । ततो दौवारिकाभिगृहीतास्तीक्ष्णा दूष्यप्रयुक्ताः स्म इति ब्रूयुः^{१२} । ते तदभिविख्याप्य दूष्यान्हन्युः^{१३} । तीक्ष्णस्थाने चान्ये वर्ध्याः^{१४} । बृहिविहारगतो वा दूष्यानासन्नावासान्पूजयेत्^{१५} । तेषां देवीव्यञ्जनम् वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्यतेति समानं पूर्वैर्ण^{१६} । दूष्यमहामात्रं वा सूदो भक्षकारो वा ते शोभन इति स्तवेन भक्षभोज्यं याचेत्^{१७} । बहिर्वा क्वचिदध्वगतः पानीयं तदुभयं रसेन योजयित्वा प्रतिस्वादेन तावेवोपयोजयेत्^{१८} । तदभिविख्याप्य रसदाविति घातयेत्^{१९} । अभिचारशीलं वा सिद्धव्यञ्जनो गोधाकूर्मकर्कटकूटानां लक्षण्यानामन्यतमप्रकाशनेन मनोरथानवाप्स्यसीति ग्राहयेत्^{२०} । प्रतिपन्नं कर्मणि रसेन लोहमुसलैर्वा घातयेत्कर्मव्यापदा हत इति^{२१} । चिकित्सकव्यञ्जनो वा दौरात्मिकमसाध्यं वा व्याधिं दूष्यस्य स्थापयित्वा भेषज्याहारयोगेषु रसेनातिसंदध्यात्^{२२} । सुदारालिकव्यञ्जना वा प्रणिहिता दूष्य रसेनातिसंदध्युः^{२३} । इत्युपनिषत्प्रतिषेधः^{२४} । उभयदूष्यप्रतिषेधस्तु । यत्र दूष्यः प्रतिषेद्धव्यस्तत्र दूष्यमेव फल्गुबलतीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत्^{२५} । गच्छामुष्मिन्दुर्मे राष्ट्रे वा

सैन्यमुत्थापयै । हिरण्यं वा । वल्लभाद्वा हिरण्यमाहारयै । वल्लभ-
 कन्यां वा प्रसह्यनयै । दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशस्त्रनिद्रव्य-
 हस्तिवनकर्मणामन्यतमद्वा कारयै । राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा ।
 यश्च त्वा प्रतिषेधयेन्न वा ते साहाय्यं दद्यात्स बन्धव्यः स्या-
 दिति^{५८} । तथैवेतरेषां प्रेषयेदमुष्याविनयः प्रतिषेद्धव्य इति^{५९} ।
 तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा विवदमानं तीक्ष्णाः
 शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्यैः ।
 पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवेशममर्यादासु
 द्रव्योपकरणसस्यवाहनहिंसासु प्रेक्षाकृत्योत्सवेषु वा संसृप्त्ये
 कैलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा ब्रूयुः ।
 एवं क्रियन्ते ये ऽमुना कलहायन्त इति^{६०} । तेन दोषेणेतरे
 नियन्तव्यैः । येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहास्तेषां क्षेत्र-
 खलवेशमान्यादीपयित्वा बन्धुसंबन्धिषु ब्राह्मणेषु वा तीक्ष्णाः
 शस्त्रं पातयित्वा तथैव ब्रूयुः । अमुना प्रयुक्ताः स इति^{६१} । तेन
 दोषेणेतरे नियन्तव्यैः । दुर्गराष्ट्रदूष्यान्वा सत्क्षिणः परस्परस्यावे-
 शनिकान्कारयेयुस्तत्र रसदा रसं दद्युस्तेन दोषेणेतरे नियन्तव्यैः ।
 भिक्षुकी वा दूष्यराष्ट्रमुख्यं दूष्यराष्ट्रमुख्यस्य भार्या स्नुषा दुहिता
 वा कामयत इत्युपजपेत् । प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने
 दर्शयेत् । असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्या स्नुषां दुहितरं
 वामिमन्यत इति^{६२} । तयोः कलहो रात्राविति समानम् । दूष्य-
 दण्डोपनतेषु तु युवराजः सेनापतिर्वा किञ्चिदुपकृत्यापक्रन्तो
 विक्रमेत् । ततो राजा दूष्यदण्डोपनतानेव प्रेषयेत्फल्गुबलतीक्ष्ण-
 युक्तान्निति समानाः सर्व एव योग्याः । तेषां च पुत्रेष्वनुक्षियत्सु
 यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत् । एवमस्य पुत्रपौत्राननुवर्तते
 राज्यमपास्तपुरुषदोषमिति^{६३} ।

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीं दण्डं प्रयोजयेत् ।

आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितैः ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे दण्डकर्मिकं प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥

आदिन एकनवतिः ॥६१॥

६०. प्रक. कोशाभिसंहरणम्.

कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः संगृह्णीयात् । जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वा देवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं तृतीयं चतुर्थं वा याचेत् । यथासारं मध्यमवरं वा दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशस्त्रनिद्रव्यहस्तिवनकर्मोपकारिणं प्रत्यस्तमल्पप्राणं वा न याचेत् । धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात् । चतुर्थमंशं धान्यानां बीजभक्तशुद्धं च हिरण्येन क्रीणीयात् । अरण्यजातं श्रोत्रियस्त्वं च परिहरेत् । तदप्यनुग्रहेण क्रीणीयात् । तस्याकरणे वा समाहर्तुपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः । अन्यत्र शाककटभक्तमुष्टिभ्याम् । देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा भिक्षुकग्रामभृतकार्थं च राशिमूलं परिहरेयुः । स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातो ऽष्टगुणः । परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः । स्ववर्गस्य बाह्यस्य तु वर्धः । चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तुललाद्याद्यौममवन्ककार्पासगौमकौशेयकौषेयगन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवन्लूराणां च गृह्णीयुः । दन्ताजिनस्वार्धम् । तदनिमृष्टं विक्रीणीनस्व पूर्वसाहसदण्डः । इति कर्षकेषु प्रणयः । सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालाश्चहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कर्षाः । सूत्रवस्त्राग्रवृत्तकंसगन्धमैषज्यशीघ्रुषण्याश्चत्वारिंशत्कर्षाः । धान्यरसलोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कर्षाः । काचव्यवहारिणो महाकारवश्च विंशतिकर्षाः । क्षुद्रकारवो वर्षकिपोषकाश्च दश-

करौः । काष्ठवेणुपाषाणमृद्गाण्डपक्वाभहरितपण्याः पञ्चकरौः ।
 कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्धं दद्युः । हिरण्यकरकर्मण्यानाहार-
 येयुः । न चैषां कंचिदपराधं परिहरेयुः । ते क्षपरिगृहीतमभि-
 नीय विक्रीणीरन् । इति व्यवहारिषु प्रणयैः । कुक्कुटसकरमर्धं
 दद्यात् । क्षुद्रपशवः षड्भागम् । गोमहिषाश्चतरखरोष्ट्राश्च दशभा-
 गम् । बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौवनाभिः कोशं
 संहरेयुः । इति योनिपोषकेषु प्रणयैः । सकृदेव न द्विः प्रयोज्यैः ।
 तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमपदिश्य पौरजानपदान्भिचेत् ।
 योगपुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः । एतेन प्रदेशेन राजा पौर-
 जानपदान्भिचेत् । कापाटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छतः कुत्सयेयुः ।
 सारतो वा हिरण्यमाढ्यान्याचेत् । यथोपकारं वा स्ववशा वा
 यदुपहरेयुः स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत् ।
 पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य
 दग्धहृदयस्य वा हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः । देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्र-
 देवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात् । तथैव चापहरेत् ।
 दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानमौपपादिकं वा रात्रावुत्थाप्य
 यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् । चैत्योपवनवृक्षेण वा देवता-
 भिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन ख्यापयेत् । मनुष्यकरं वा
 वृक्षे रक्षोभयं रूपयित्वा सिद्धव्यजनाः पौरजानपदानां हिरण्येन
 प्रतिकुर्युः । सुरङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्यो-
 पहारेण दर्शयेत् । नागप्रतिमायामन्तरिक्षद्रायां चैत्यच्छिद्रे
 वल्मीकच्छिद्रे वा सर्पदर्शनमाहारेण प्रतिबन्धसंज्ञं कृत्वा श्रद्धा-
 नानां दर्शयेत् । अश्रद्धानानामाचमनप्रोक्षणेपु रसमुपचाप्य
 देवतामिश्रापं ब्रूयात् । अभित्यक्तं वा दंशयित्वा योमदर्शनप्रती-
 कारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् । वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्या-
 न्तेवासी व्यवहरेत् । स यदा पण्यमून्धे निक्षेपप्रयोगैरुपचितः
 स्यात्तदैव रात्रौ मोषयेत् । एतेन रूपदर्शकः सुवर्षकारश्च व्या-

ख्यातौ^{१४} । वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रवहणनिमित्तं
याचितकमवक्रीतकं वा रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृहीयात्^{१५} । समाजे
वा सर्वपण्यसंदोहेन प्रभूतं हिरण्यसुवर्णमृणं गृहीयात्^{१६} । प्रति-
माण्डमून्यं च^{१७} । तदुभयं रात्रौ मोषयेत्^{१८} । साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्री-
भिर्दूष्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्मस्वभिगृह्य सर्वस्वान्याहरेयुः^{१९} ।
दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसं दधुः^{२०} ।
तेन दोषेणेत्तरे पर्यादातव्याः^{२१} । दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं
पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत्^{२२} । दासशब्देन वा
दूष्यमालम्बेत्^{२३} । भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्या-
शब्देन वा^{२४} । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रावुपशयानमन्यत्र वा वसन्तं
तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात्^{२५} । हतोऽयमित्थं कामुक इति^{२६} । तेन दोषेणेत्तरे
पर्यादातव्याः^{२७} । सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभ-
यित्वा ब्रूयात्^{२८} । अक्षयं हिरण्यं राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्या-
धिकरमभुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामीति^{२९} । प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने
रात्रौ प्रभूतसुरामांसगन्धमुपहारं कारयेत्^{३०} । एकरूपं चात्र हिरण्यं
पूर्वनिष्ठातं प्रेताङ्गं प्रेतशिशुर्वा यत्र निहितः स्यात्ततो हिरण्यमस्य
दर्शयेदत्यल्पमिति च ब्रूयात्^{३१} । प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः
कर्तव्य इति स्वयमेवैतेन हिरण्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं
क्रीणीहीति^{३२} । तेन हिरण्येनौपहारिककृते गृहेत्^{३३} । मातृव्यञ्ज-
नाया वा पुत्रो मे त्वया हत इत्यवकुपिता स्यात्^{३४} । संसिद्धमे-
वास्य रात्रियागं वनयागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा
विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः^{३५} । दूष्यस्य वा भृतकव्यञ्जनो वेतन-
हिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररूपयेत्^{३६} । कर्मकारव्यञ्जनो वा गृहे
कर्म कुर्वन्नास्तेन कूटरूपकारकोपकरणमपनिदध्यात्^{३७} । चिकित्स-
कव्यञ्जनो वा जदमगदापदेशेन प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्त्वी
प्रणिहितमभिषेकमाण्डममित्रशासनं च कापटिकमुखेन आचक्षीत
कारणं च ब्रूयात्^{३८} । एवं दूष्येऽप्यधार्मिकेषु च वर्तेत्^{३९} । नेतरेषु ।

यकं एकमिवारामात्फलं राज्ञोदवाप्नुयात् ।

आमच्छेदभयादामं वर्जयेत्कोपकारकम् ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे कोशाभिसंहरणं द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितो द्विनवतिः ॥ ६२ ॥

६१ प्रक. भृत्यभरणायम्.

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयवादेन स्थापयेत् । कार्य-
साधनसहेन वा भृत्यलाभेन शरीरमवेक्षेत् । न धर्मार्थौ पीडयेत् ।
• ऋत्विगाचार्यमन्त्रपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्मो
ऽष्टचत्वारिंशत्साहस्राः । एतावता भरणेनानास्वद्यत्वमकोपकं
चैषां भवति । दौवारिकान्तर्वेशिकप्रशमस्तुसमाहर्तुसंनिधातार-
श्चतुर्विंशतिसाहस्राः । एतावता कर्मण्या भवन्ति । कुमारकुमार-
मातृनायकाः पौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषद्वाष्टान्तपा-
लाश्च द्वादशसाहस्राः । स्वामिपरिवन्धवलसहायाद्येतावता भव-
न्ति । श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेशरक्षाष्टसाहस्राः ।
स्ववर्गानुकार्षिणो ह्येतावता भवन्ति । पत्न्यश्वरथहस्त्यध्वजा द्रव्य-
हस्तिवनपालाश्चतुःसाहस्राः । रथिकानीकचिकित्सकाश्च दमक-
वर्धकयो योनिपोषकाश्च द्विसाहस्राः । कार्तान्तिकनैमिचित्कमौह-
र्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहितपुरुषाः सर्वाध्यक्षाश्च साहस्राः ।
शिन्पवन्तः पादाताः संख्यायकलेखकादिवर्गः पञ्चशतीः ।
कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशतीः । द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः । काक-
शिन्पिनो विंशतिशतिकाः । चतुष्पदद्विपदपरिचारकपारिकर्मि-
कोपस्थायिकपालकविष्टिवन्धकाः षष्ठिवेतनाः । कार्ययुक्कारोहक-
माणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिन आचार्या विद्यावन्तश्च पूजावे-
तनानि यथाह लभेरन्यश्च शतावरं सहस्रपरमं । दशपणिको यो-
जने दूतः मध्यमः । दशोत्तरे द्विगुणवेतन आयोजनशतादिति ।
समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु राज्ञः

सारथिः साहस्रः । कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्य-
ञ्जनाः साहस्रौ । ग्रामभृतकसत्तितीक्ष्णरसदभिचुक्ष्यः पञ्चशतौ ।
चारसंचारिणोर्ध्वतृतीयशताः प्रयासवृद्धवेतना वै । शतवर्गस-
हस्रवर्गाणामध्यक्षा भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः^{१०} । अवि-
क्षेपो राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षोवेक्षणेषु च नित्यमुख्याः स्युरनेकमु-
ख्याश्च । कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्ध-
व्याधिताश्चैषामनुग्राह्यः । प्रेतव्याधितसूतिकाकृत्येषु चैषामर्थमा-
नकर्म कुर्यात् । अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात् । अल्पं च
हिरण्यम् । शून्यं वा निवेशयितुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात् ।
न ग्रामं ग्रामसजातव्यवहारस्थापनार्थम् । एतेन भृतानामभृतानां
च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात् । षष्ठिवेतनस्थाढकं
कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् । पत्त्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये
बहिः संधिदिवसवृजं शिल्पयोग्याः कुर्युः^{११} । तेषु राजा नित्य-
युक्तः स्यादभीक्ष्णं चैषां शिल्पदर्शनं कुर्यात् । कृतनरेन्द्राङ्गं
शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत् । अशस्त्राश्वरेयुरन्यत्र मुद्रानुज्ञा-
तात् । नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणानां च कुर्या-
त् । सार्थिकानां शस्त्रावरणमन्तपाला गृहीयुः समुद्रमवचारये-
युवः^{१२} । यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत् । ततो वैदेहकव्य-
ञ्जनाः सर्वपण्यान्यायुधीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि
दर्धः । एवं राजपण्ययोगविक्रयो वेतनप्रत्यादानं च भवति^{१३} ।
एवमवेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावाप्नोति^{१४} । इति भक्त-
वेतनविकल्पः ।

सत्तिश्चायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः ।

दण्डवृद्धाश्च जानीयुः शौचाशौचमतन्द्रिताः ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमेऽधिकरणे भृत्यभरणीयं तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितस्त्रिणवतिः ॥ ६३ ॥

६२ प्रक. अनुजीविवृत्तम्.

लोकयात्राविद्राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नं प्रियहितद्वारेष्वा-
भयेत । यं वा मन्येत यथाहमाभयेप्सुरेवमसौ विनयेप्सुरामि-
गामिकगुणयुक्त इति^१ । द्रव्यप्रकृतिहीनमप्येनमाभयेत^२ । न
त्वेवानात्मसंपन्नम् । अनात्मवान्हि नीतिशास्त्रद्वेषादानार्थ्यसंयो-
गाद्वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति^३ । आत्मवति लब्धावकाशः
शास्त्रानुयोगं दद्यात्^४ । अविसंवादाद्धि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति^५ ।
मतिकर्मसु पृष्टः तदात्वे चायत्यां च धर्मार्थसंयुक्तं समर्थं प्रवीण-
वदपरिषद्भीरुः कथयेत्^६ । ईप्सितः पणेत धर्मार्थानुयोगम् ।
अविशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डदारणं बलवत्संयोगे तदात्वे च
दण्डधारणमिति न कुर्याः^७ । पचं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्याः ।
संज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयमिति^८ । आदिष्टः
प्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत्^९ । उपविशेच्चप्रार्थितः संनिकृष्टः
विप्रकृष्टः परासनम् । विगृह्य कथनमसम्यमप्रत्यक्षमभ्रदेयमनृतं च
वाक्यमुच्चैरनर्मणि हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात्^{१०} । मिथः
कथनमन्येन जनवादे द्वन्द्वकथनं राज्ञो वेषमुद्धतकुहकानां च
रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनमेकाच्योष्ठनिर्भोगं भ्रुकुटीकर्म वाक्या-
पक्षेपणं च ब्रवति बलवत्संयुक्तविरोधं स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिः
सामन्तदूतैर्द्वेष्यपक्षावक्षिप्तानर्थ्यैश्च प्रतिसंसर्गमेकार्थचर्या संघातं
च वर्जयेत्^{११} ।

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।

परार्थदेशकाले च ब्रूयाद्धर्मार्थसंहितम् ॥

पृष्टः प्रियहितं ब्रूयाच्च ब्रूयादहितं प्रियम् ।

अप्रियं वा हितं ब्रूयाद्धृण्वतोऽनुमतो मिथः ॥

तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद्वेष्यादींश्च न वर्जयेत् ।

अप्रिया अपि दक्षाः स्युः तद्भावाद्ये बहिष्कृताः ॥

अनर्थाश्च प्रिया दुष्टाश्चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।
 अभिहास्येष्वभिहसेद्भोरहासांश्च वर्जयेत् ॥
 परात्संक्रामयेद्भोरं न च घोरं परे वदेत् ।
 तितित्तेतात्मनश्चैव क्षमावान्पृथिवीसर्मः ॥
 आत्मरक्षा हि सततं पूर्वं कार्या विजानता ।
 अप्राविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम् ॥
 एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।
 सपुत्रदारं राजा तु घातयेदधेयत वा ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे अनुजीविवृत्त चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥

आदितश्चतुर्णवति ॥६४॥

६३ प्रक. समयाचारिकम्.

नियुक्तः कर्मेसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत् । आभ्यन्तरं बाह्यं गुह्यं
 प्रकाश्यमात्ययिकमुपेक्षितव्यं वा कार्यमिदमेवमिति विशेषयेच्च ।
 मृगयाद्यतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चैवमनुवर्तेत । प्रशंसाभिरासन्नश्चास्य
 व्यसन्नोपघाते प्रयतेत । परोपजापातिसंधानोपाधिभ्यश्च रक्षेत् ।
 इङ्गिताकारौ चास्य लक्षयेत् । कामद्वेषहर्षदैव्यव्यवसायभयद्वन्द्व-
 विपर्यासमिङ्गिताकाराभ्यां हि मन्त्रसंवरणार्थमाचरति । प्रज्ञा-
 दर्शने प्रसीदति । वाक्यं प्रतिगृह्णाति । आसनं ददाति ।
 विविक्रो दर्शयते । शङ्कास्थाने नातिशङ्कते । कथायां रमते ।
 परिज्ञाप्येष्ववेक्षते । पथ्यमुक्तं सहते । स्मयमानो नियुङ्क्ते । हस्तेन
 स्पृशति । श्लाघ्ये नोपहसति । परोक्षं गुणं ब्रवीति । भक्ष्येषु
 सरति । सह विहारं याति । व्यसने ऽभ्यवपद्यते । तद्भक्ती-
 न्पूजयति । गुह्यमाचष्टे । मानं वर्धयति । अर्थं करोति ।
 अनर्थं प्रतिहन्ति । इति तुष्टज्ञानम् । एतदेव विपरीतमतुष्टम् ।
 भूयश्च वक्ष्यामः । संदर्शने कोपः । वाक्यस्याश्रवणप्रति-
 पेक्षः । आसन्नचञ्चुषोरदानम् । वर्णस्वरभेदः । एकाक्षिभ्रुकुट्यो-

घृणिर्भेदः । खेदश्चासखितानामस्थानोत्पत्तिः ॐ । परिमन्त्रणम् ।
 अकस्माद्भजनम् । वर्धनमन्यस्य । भूमिगात्रविलेखनम् । अन्य-
 स्योपतोदनम् । विद्यावर्णदेशकुन्सी । समदोषनिन्दो । प्रतिदोष-
 निन्दो । प्रतिलोमस्तवः । सुकृतानपेक्षणम् । दुष्कृतानुकीर्तनम् ।
 पृष्ठावधानम् । अतित्यागः । मिथ्याभिभाषणम् । राजदर्शिनां
 च तद्दृत्तान्यत्वम् । वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम् । अयमुच्चैः
 सिञ्चतीति कात्यायनः । प्रवव्राज क्रौञ्चो ऽपसव्यमिति कणिको
 भारद्वाजः । तृणमतिदीर्घं चारायणः । शीता शाटीति घोटमुखः ।
 हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्कः । रथाश्वं प्राशंसीदिति
 पिशुनः । प्रतिवरणे अर्थमानावक्षेपे च परित्याग इति पिशुनपुत्रः ।
 स्वामिशीलमात्मनश्च किन्विषमुपलभ्य वा प्रतिकुर्वीत मित्रमुप-
 कृष्टं वास्य गच्छेत् ।

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तारि चाचरेत् ।

ततो भर्तारि जीवे वा मृते वा पुनरावर्जेत् ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽधिकरणे समयाचारिकं पञ्चमो ऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः पञ्चनवतिः ॥ ६५ ॥

६४, ९५ प्रक. राज्यप्रतिसंधानमेकैश्वर्यं च.

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत । प्रागेव मरणाबाधभया-
 द्राज्ञः प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थापयेत् । देश-
 पीडापहममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयतीत्यपेदे-
 शेन राजव्यञ्जनमनुरूपवेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत् । मित्रामित्रदू-
 तानां च । तैश्च यथोचितां संभाषाममात्यमुखो गच्छेत् । दौवारि-
 कान्तर्वशिकमुखश्च यथोक्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयेत् । अपकारिषु
 च हेडं प्रसादं वा प्रकृतिकान्तं दर्शयेत् । प्रसादमेवोपकारिषु ।
 आप्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ कार-
 येत् । कुल्यकुमारमुख्यांश्चान्यापदेशेन । यश्च मुख्यः पञ्चवान्दु-

गर्हावीस्थो वा वैगुण्यं भजेत तमुपग्राहयेत् । बह्वाबाधां वा
 यात्रां प्रेषयेत् । मित्रकुलं वा । यस्माच्च सामन्तादाबाधां पश्ये-
 त्तमुत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानापदेशेनावग्राहयेत् ।
 स्वामित्रेण वा ततः संधिमदूष्यं कारयेत् । आटविकामित्रैर्वा वैरं
 ग्राहयेत् । तत्कुलीनमवरुद्धं वा भूम्येकदेशेनोपग्राहयेत् । कुन्यकु-
 मारमुख्योपग्रहं कृत्वा वा कुमारमभिषिक्तमेव दर्शयेत् । दाण्डध-
 र्मिकवद्वा राज्यकण्टकानुद्धृत्य राज्यं कारयेत् । यदि वा कश्चि-
 न्मुख्यः सामन्तादीनामन्यतमः कोपं भजेत तमेहि राजानं त्वा-
 करिष्यामीत्यावाहयित्वा घातयेत् । आपत्प्रतीकारेण वा साध-
 येत् । युवराजे वा क्रमेण राज्यभारमारोप्य राजव्यसनं ख्याप-
 येत् । परभूमौ राजव्यसने मित्रेणामित्रव्यञ्जनेन शत्रोः संधिम-
 वस्थाप्यापगच्छेत् । सामन्तादीनामन्यतमं वास्य दुर्गे स्थापयि-
 त्वापगच्छेत् । कुमारमभिषिच्य वा प्रतिव्यूहेत् । परेणाभियुक्तो वा
 यथोक्तमापत्प्रतीकारं कुर्यात् । एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति
 कौटिल्यैः । नैवमिति भारद्वाजैः । प्रप्रियमाणे वा राजन्यमात्यः
 कुन्यकुमारमुख्यान्परस्परं मुख्येषु वा विक्रामयेत् । विक्रान्तं
 प्रकृतिकोपेन घातयेत् । कुन्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा
 साधयित्वा स्वयं राज्यं गृहीयात् । राज्यकारणाद्धि पिता
 पुत्रान्पुत्राश्च पितरमभिद्रुहन्ति । किमङ्ग पुनरमात्यप्रकृतिर्लोक-
 प्रग्रहो राज्यस्य । तत्स्वयमुपस्थितं नावमन्येत । स्वयमारूढा हि
 स्त्री त्यज्यमानामिशपतीति लोकप्रवादः ।

कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्मचिकीर्षितः ॥

प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटिल्यैः ।
 राजपुत्रमात्मसंपन्नं राज्ये स्थापयेत् । संपन्नाभावे व्यसनिनं
 कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वा पुस्तकृत्य महामात्रान्संनि-

पात्य ब्रूयात् । अयं वो निक्षेपः । पितरमस्यावेक्षध्वं सत्त्वाभि-
जनमात्मनश्च । ध्वजमात्रो ऽयं भवन्त एव स्वामिनः । कथं वा
क्रियतामिति^{४३} । तथा ब्रूवाणं योगपुरुषा ब्रूयुः । को ऽन्यो
भवत्पुरोगादस्माद्राज्ञश्चातुर्वेद्यमर्हति पालयितुमिति^{४४} । तथेत्य-
मात्यः कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वाधिकुर्वीत । बन्धु-
संबन्धनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् । भक्तवेतनविशेषममा-
त्यानामायुधीयानां च कारयेत् । भूयश्चायं वृद्धः करिष्यतीति
ब्रूयात् । एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यानाभाषेत । यथाहं च मित्रामित्रपक्षम् ।
विनयकर्मणि च कुमारस्य प्रयतेत । कन्ययां समानजातीयाद-
पत्यमुत्पाद्य वाभिषिञ्चेत्^{४५} । मातुश्चित्तक्षोभभयात्कुन्यमल्पसत्त्वं
छात्रं च लक्ष्मणमुपनिदध्यात् । ऋतौ चैनां रक्षेत् । न चात्मार्थं
कश्चिदुत्कृष्टमुपभोगं कारयेत् । राजार्थं तु यानवाहनाभरणवस्त्र-
स्त्रीवेशमपरिवापान्कारयेत् ।

यौवने ऽस्य च याचेत विश्रमं चित्तकारणात् ।

परित्यजेदतुष्यन्तं तुष्यन्तं चानुपालयेत् ॥

निवेद्य पुत्ररक्षार्थं गूढसारपरिग्रहान् ।

अरण्यं दीर्घसत्त्वं वा सेवेतारुच्यतां गतैः ॥

मुख्यैरवगृहीतं वा राजानं तत्प्रियाश्रितः ।

इतिहासपुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित् ॥

सिद्धव्यञ्जनरूपो वा योगमास्थाय पार्थिवम् ।

लभेत लब्ध्वा दूष्येषु दाण्डकर्मिकमाचरेत् ॥

इति योगवृत्ते पञ्चमे ऽध्याकरणे राज्यप्रतिसंधानम्

एकैश्वर्यं षष्ठो ऽध्यायः ॥६॥

आदितः षण्णवतिः ॥६६॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य

योगवृत्तं पञ्चममधिकरणं समाप्तम् ॥५॥

६ अधि. मण्डलयोनिः.

१६ प्रक. प्रकृतिसंपदः.

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः । तत्र
स्वामिसंपत् । महाकुलीनो दैवबुद्धिः सत्त्वसंपन्नो वृद्धदर्शी
धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षो महोत्साहो
ऽदीर्घसूत्रः शक्यसामन्तो दृढबुद्धिरक्षुद्रपरिषत्को विनयकाम
इत्याभिगामिका गुणाः । शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोहा-
पोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः । शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं
चोत्साहगुणाः । वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवानुदग्रः स्ववग्रहः
कृतशिल्पोऽव्यसनो दण्डनाद्यपकारापकारयोर्दृष्टप्रतीकारी हीमा-
नापत्रप्रकृत्योर्विनियोक्ता दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्र-
धानः संधिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संबृतोऽदीना-
भिहास्यजिह्वभ्रकुटीक्ष्णः कामक्रोधलोभस्तम्भचापलोपतापपैशु-
न्यहीनः शुक्लसितोदग्राभिभाषी वृद्धोपदेशाचार इत्यात्मसंपत् ।
अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तान्मध्ये चान्ते च । स्थानवानात्मधारणः
परधारणश्चापदि स्वारक्षः स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः
पङ्कपापाणोपरविषमकण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीनः कान्तः सी-
ताखनिद्रव्यहस्तिवनवान्गव्यः पौरुषेयो गुप्तगोचरः पशुमानदे-
वमातृको वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सारचित्रबहुपण्यो दण्डकर-
सहः कर्मशीलकर्षको ऽबालिशस्वाम्यवरवर्णप्रायो भक्तशुचिप्र-
नुष्य इति जनपदसंपत् । दुर्गसंपदुक्ता पुरस्तात् । धर्माधिगतः
पूर्वैः स्वयं वा हेमरूप्यप्रायश्चित्तस्थूलरत्नहिरण्यो दीर्घमिष्या-
पदमनायति सहेतेति कोशसंपत् । पितृपैतामहो नित्यो वश्य-
स्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वविसंवादितः सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो
बहुबुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविधाविशारदः सहबुद्धिचयिकत्वादद्वैध्यः

क्षत्रप्राय इति दण्डसंपर्तं । पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं
महल्लघुसमुत्थमिति मित्रसंपर्तं । अराजबीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्को
विरक्तप्रकृतिरन्यायवृत्तिरयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो
यत्किञ्चनकार्यगतिरननुबन्धः क्लीबो नित्यापकारी चेत्यमित्र-
संपर्तं । एवंभूतो हि शत्रुः सुखःसमुच्छेत्तुं भवति^{१४} ।

अरिवर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।

उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसंपदः ॥

संपादयत्यसंपन्नाः प्रकृतीरात्मवान्नृपः ।

विवृद्धाश्चानुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्त्यनात्मवान् ॥

ततः स दुष्टप्रकृतिश्चातुरन्तोऽप्यनात्मवान् ।

हन्यते वा प्रकृतिभिर्याति वा द्विषतां वशम् ॥

आत्मवास्त्वल्पदेशोऽपि युक्तः प्रकृतिसंपदा ।

नयंज्ञः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते^{१५} ॥

इति मण्डलयोर्नौ षष्ठेऽधिकरणे प्रकृतिसंपदः प्रथमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः सप्तमः अतिः ॥ ६७ ॥

६७. प्रक. शमव्यायामिकम् ॥

शमव्यायामौ योगक्षेमयोर्योनिः । कर्मरम्भाणां योगा-
राधनो व्यायामः । कर्मफलोपभोगानां क्षेमाराधनः शमः ।
शमव्यायामयोर्योनिः पाङ्गुख्यम् । क्षयस्स्थानं वृद्धिरित्युदयोः ।
तस्य मानुषं नयापनयौ दैवमयानयौ^{१६} । दैवमानुषं हि कर्म
लोकं यापयति^{१७} । अदृष्टकारितं दैवम् । तस्मिन्निष्टेन फलेन
योगोऽयं । अनिष्टेनानयः । दृष्टकारितं मानुषम् । तस्मिन्यो-
गक्षेमनिष्पत्तिर्नयः । विपत्तिरपनयः । तच्चिन्त्यम् । अचिन्त्यं
दैवमिति^{१८} । राजात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं विजि-
मीर्षुः । तस्य समन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः^{१९} ।
तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः^{२०} । अरिसंपद्युक्तः सामन्तः

: । व्यसनी यातव्य अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो वोच्छेदनीयैः ।
 विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वै । इत्यरिविशेषैः । तस्मान्मित्र-
 मरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यते
 पुरस्तात्^{३३} । पश्चात्पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आ-
 क्रन्दासार इति^{३४} । भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः तुन्याभिजनः
 सहजैः । विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमैः । भूम्येकान्तरं प्रकृ-
 तिमित्रं मातापितृसंबद्धं सहजम् । धनजीवितहेतोराश्रितं कृत्रि-
 ममिति^{३५} । असिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रह-
 समर्थो निग्रहे चासंहतयोर्मध्यमैः । अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः
 प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासंहतानामरिविजिगीषुमध्यमानामनु-
 ग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानामुदासीनैः । इति प्रकृत्यैः ।
 विजिगीषुमित्रं मित्रमित्रं वास्य प्रकृतयस्तिस्त्रैः । ताः पञ्चभिर-
 मात्यजनपददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरैकैकशः संयुक्ता मण्डलमष्टा-
 दशकं भवति^{३६} । अनेन मण्डलपृथक् व्याख्यातमरिमध्यमोदा-
 सीनानाम् । एवं चतुर्मण्डलसङ्क्षेपैः । द्वादश राजप्रकृत्यैः ।
 षष्टिर्द्रव्यप्रकृत्यैः । संक्षेपेण द्विसप्ततिः^{३७} । तासां यथास्वं
 संपदः शक्तिः सिद्धिश्च । बलं शक्तिः^{३८} । सुखं सिद्धिः^{३९} । शक्ति-
 स्त्रिविधा । ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः^{४०} । कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः^{४१} ।
 विक्रमबलमुत्साहशक्तिः^{४२} । एवं सिद्धिस्त्रिविधैर्वै । मन्त्रशक्तिसा-
 ध्या मन्त्रसिद्धिः^{४३} । प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः^{४४} । उत्साह-
 शक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति^{४५} । ताभिरभ्युच्चितो ज्यायान्भव-
 ति^{४६} । अपचितो हीनैः । तुन्यशक्तिः समैः । तस्माच्छक्तिं सिद्धिं
 च घटेतात्मन्यावेशयितुम् । साधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्त-
 र्येण शौचवशेन वा दूष्यामित्राभ्यां नापक्रण्डं यतेत^{४७} । यदि वा
 पर्येते^{४८} । अमित्रो मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणैः प्रकृती-
 रूपहन्निवति^{४९} । सिद्धियुक्तो वा मृगयाघृतमद्यस्त्रीभिः प्रमादं
 गमिष्यति^{५०} । स विरक्तप्रकृतिरुपचीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे

भविष्यति^{५८} । विग्रहाभियुक्तो वा सर्वसंदोहेनैकस्थो दुर्गस्थो वा
स्थास्यति^{५९} । स संहितसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तः साध्यो मे भविष्य-
ति^{६०} । बलवान्वा राजा परतः शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्यमान-
मुच्छिन्नादिति बलवता प्रार्थितस्य मे विपन्नकर्मारम्भस्य वा
साहाय्यं दास्यति^{६१} । मध्यमलिप्सायां चेति^{६२} । एवमादिषु
कारणेष्वभिन्नस्यापि शक्तिं सिद्धिं चेच्छेत्^{६३} ॥

नेमिकान्तरात् राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।

नाभिमात्मानमायच्छेत्तेता प्रकृतिमण्डले^{६४} ॥

मध्ये ऽभ्युपहितः शत्रुर्नेतुर्मित्रस्य चोभयोः ।

उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते^{६५} ॥

इति मण्डलयोनौ षष्ठे ऽधिकरणे शमव्यायामिकं द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

यादितो ऽष्टनवतिः ॥ ६८ ॥

• पतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य मण्डलयोनिः

षष्ठमधिकरणं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

७ अधि. षाड्गुण्यम्.

६८—६९ प्रक. षाड्गुण्यसमुद्देशः

क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च.

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः । संधिविग्रहासनयान-
संश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यमित्याचार्याः । द्वैगुण्यमिति वात-
व्याधिः । संधिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं संपद्यत इति । षाड्-
गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटिल्यः । तत्र पणबन्धः संधिः ।
अपकारो विग्रहः । उपेक्षणमासनम् । अभ्युच्चयो यानम् ।
परार्पणं संश्रयः । संधिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति षड्गुणाः ।
परसाद्वीयमानः संदधीर्ते । अभ्युच्चयमानो विगृहीयात् । न
मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्नु इत्यासीत् । गुणातिशययुक्तो
यायात् । शक्तिहीनः संश्रयेत् । सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं

गच्छेत् । इति गुणावस्थापनम् । तेषां यस्मिन्वा गुणे स्थितः
 पश्येत् । इहस्थः शच्यामि दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशस्व-
 निद्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतानि कर्मा-
 ण्युपहन्तुमिति तमातिष्ठेत् । सा वृद्धिराशुतरा । मे वृद्धिर्भूय-
 स्तरा वृद्ध्युदयतरा वा भविष्यति विपरीता परस्येति ज्ञात्वा पर-
 वृद्धिमुपेक्षेत् । तुल्यकालफलोदयायां वा वृद्धौ संधिमुपेयात् । यस्मि-
 न्वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येन्नतरस्य तस्मिन्न तिष्ठेत् ।
 एष क्षयः । चिरतरेणाल्पतरं वृद्ध्युदयतरं वा क्षेप्ये विपरीतं
 पर इति ज्ञात्वा क्षयमुपेक्षेत् । तुल्यकालफलोदये वा क्षये
 संधिमुपेयात् । यस्मिन्वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिं क्षयं वा
 नाभिपश्येदेतत्स्थानम् । ह्रस्वतरं वृद्ध्युदयतरं वा स्थास्यामि
 विपरीतं पर इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत् । तुल्यकालफलोदये वा
 स्थाने संधिमुपेयादित्याचार्याः^{३१} । नैतद्विभाषितामिति कौटिल्यैः ।
 यदि वा पश्येत् । संधौ स्थितो महाफलैः स्वकर्मभिः
 परकर्माण्युपहनिष्यामि^{३३} । महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये
 परकर्माणि वा । संधिविश्वासेन वा योगोपनिषत्प्रणिधिभिः
 परकर्माण्युपहनिष्यामि^{३४} । सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फल-
 लाभभूयस्त्वेन स्वकर्मणा परकर्मयोगावहजनमाप्तावायिष्यामि^{३५} ।
 बलिनातिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति^{३६} ।
 येन वा विगृहीतो मया संधत्ते तेनास्य विग्रहं दीर्घं करिष्यामि^{३७} ।
 मया वा संहितस्य मद्द्वेषिणो जनपदं पीडयिष्यति^{३८} । परोपहतो
 वास्य जनपदो मामागमिष्यति^{३९} । ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि^{४०} ।
 विपन्नकर्मारम्भो वा विषमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत् । परतः
 प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताम्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि^{४१} ।
 शत्रुप्रतिबद्धं वा शत्रुणा संधिं कृत्वा मण्डलं मेत्स्यामि^{४२} । भिन्न-
 मवाप्स्यामि^{४३} । दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डललिप्सायां

विद्वेषं ग्राहयिष्यामि^{५६} । विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामीति संधिना
 वृद्धिमातिष्ठेत्^{५७} । यदि वा पश्येत्^{५८} । आयुधीयप्रायः श्रेणीप्रायो वा
 मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शच्चयति पराभियोगं
 प्रतिहन्तुमिति^{५९} । विषयान्ते दुर्गमविषयमपाश्रितो वा शच्चयामि
 परकर्माण्युपहन्तुमिति^{६०} । व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः
 संप्राप्तकर्मोपघातकाल इति^{६१} । विगृहीतस्यान्यतो वा शच्चयामि
 जनपदमपवाहयितुमिति विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत्^{६२} । यदि वा
 मन्येत्^{६३} । न मे शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुम्^{६४} । नाहं तस्य कर्मोप-
 घाती वा । व्यसनमस्य श्ववराहयोरिव कलहे वा । स्वर्कमानुष्ठा-
 नपरो वा वर्धिष्य इत्यासनेन वृद्धिमातिष्ठेत्^{६५} । यदि वा मन्येत्^{६६} ।
 यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः प्रतिविहितस्वकर्मारक्षणासीति
 यानेन वृद्धिमातिष्ठेत्^{६७} । यदि वा मन्येत्^{६८} । नास्मि शक्तः परकर्माण्यु-
 पहन्तुं स्वकर्मोपघातं वा त्रातुमिति बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठा-
 नेन क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं चाकाङ्क्षेत्^{६९} । यदि वा मन्येत्^{७०} ।
 संधिनैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि विग्रहेणैकतः परकर्माण्यु-
 पहनिष्यामीति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत्^{७१} ।

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।

पर्येषेत क्षयात्स्थानं स्थानाद्वृद्धिं च कर्मसु ॥

इति षाड्गुणये सप्तमे ऽधिकरेणे षाड्गुणयसमुद्देशः

क्षयस्थानवृद्धिनिश्रयश्च प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितो नवनवतिः ॥ ६६ ॥

१०० प्रक. संश्रयवृत्तिः.

संधिविग्रहयोस्तुन्यायां वृद्धौ संधिमुपेयात् । विग्रहे हि
 क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्ति । तेनासनयानयोरासनं व्या-
 ख्यातम् । द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत् । द्वैधीभूतो हि

स्वकर्मप्रधान आत्मन एवोपकरोति^१ । संश्रितस्तु परस्योपकरोति
 नात्मनः । यद्वलः सामन्तस्तद्विशिष्टबलमाश्रयेत्^२ । तद्विशिष्टबला-
 भावे तमेवाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टः
 प्रवर्तेत्^३ । महादोषो हि विशिष्टबलसमागमो राज्ञामन्यत्रारिवि-
 गृहीतार्त्^४ । अशक्यो दण्डोपनतवद्वर्तेत्^५ । यदा चास्य प्राणहरं
 व्याधिमन्तःकोपं शत्रुगृद्धिं मित्रव्यसनमुपस्थितं वा तन्निमित्त-
 मात्मनश्च वृद्धिं पश्येत्तदा संभाव्य व्याधिधर्मकार्यापदेशेनापया-
 यात्^६ । स्वविषयस्यो वा नोपगच्छेत्^७ । आसन्नो वास्य च्छिद्रेषु
 ग्रहेरेत्^८ । बलीयसोर्वा मध्यगतस्त्राणसमर्थमाश्रयेत्^९ । यस्य वान्तर्धिः^{१०}
 स्यात्^{११} । उभौ वा कपालसंश्रयस्तिष्ठेत्^{१२} । मूलहरमितरस्येतरमप-
 दिशेत्^{१३} । भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुञ्जीत्^{१४} । भिन्नयोरुपांशु-
 दण्डे^{१५} । पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नमयात्प्रतिकुर्वीत्^{१६} । दुर्गा-
 पाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत्^{१७} । संधिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत्^{१८} ।
 दूष्णमित्राटविकानुभयोरुपगृह्णीयात्^{१९} । एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरे-
 वान्यतरस्य व्यसने ग्रहेरेत्^{२०} । द्वाभ्यामुपहितो वा मण्डलापाश्र-
 यस्तिष्ठेत्^{२१} । मध्यममुदासीनं वा संश्रयेत्^{२२} । तेन सहैकमुपगृह्येतर-
 मुच्छिन्नादुभौ वा^{२३} । द्वाभ्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्त-
 त्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्तिमाश्रयेत्^{२४} । तुन्यानां वा यस्य
 प्रकृतयः मुख्येयुरेन यत्रस्थो वा शक्नुयादात्मानमुद्धर्तुं यत्र वा
 पूर्वपुरुषोचिता गतिरासन्नः संबन्धो वा मित्राणि भूयांसीति
 शक्तिमन्ति वा भवेयुः ।

प्रियो यस्य भवेद्यो वा प्रियो ऽस्य कतरस्तयोः ।

प्रियो यस्य स तं गच्छेदित्वाश्रयगतिः परां ॥

इति षाड्गुण्ये साम्ये ऽधिकरणे संश्रयवृत्तिः द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदितः शततमः ॥१००॥

१०१-२ प्र.क.] समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः हीनसंध्यध. १५६

१०१-२ प्र.क. समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेशः
हीनसंध्यध.

विजिगीषुः शक्त्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत। समज्यायोभ्यां
संधीयेत^१। हीनेन विगृहीयात्^२। विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना
पादयुद्धमिवाभ्युपैति^३। समेन चामं पात्रमामेनाहतमिवोभयतः
क्षयं करोति^४। कुम्भेनेवाशमा हीनेनैकान्तसिद्धिं मवाप्नोति^५।
ज्यायांश्चेन्न संधिमिच्छेदण्डोपनतवृत्तमावलीयसं वा योगमाति-
ष्ठेत्^६। समश्चेन्न संधिमिच्छेद्यावन्मात्रमपकुर्यात्तावन्मात्रमस्य प्रत्य-
प्रकुर्यात्^७। तेजो हि संधानकारणम्^८। नातप्तं लोहं लोहेन संधच्च
इति^९। हीनश्चेत्सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठत्संधिमुपेयात्^{१०}। आरण्यो ऽग्नि-
रिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति मण्डलस्य चानुग्राहो
भवति^{११}। संहितश्चेत्परप्रकृतयो लुब्धचीणापचारिताः प्रत्यादा-
नमयाद्वा नोपगच्छन्तीति पश्येद्धीनो ऽपि विगृहीयात्^{१२}। विगृ-
हीतश्चेत्परप्रकृतयो लुब्धचीणापचारिता विग्रहोद्विग्ना वा मा नोप-
गच्छन्तीति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत^{१३}। विग्रहोद्वेगं वां शमयेत्^{१४}।
व्यसनयौगपद्यपि गुरुव्यसनो ऽस्मि लघुव्यसनः परः सुखेन
प्रकृत्यव्यसनमात्मनो ऽभियुञ्जतीति पश्येज्ज्यायानपि संधीयेत^{१५}।
संधिविग्रहयोश्चेत्परकर्शनमात्मोपचयं वा नाभिपश्येज्ज्यायान-
प्यासीत^{१६}। परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत्पश्येद्धीनो ऽप्यभिषायात्^{१७}।
अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि संश्रयेत^{१८}। संधिनैकतो
विग्रहैकतश्चेत्कार्यसिद्धिं पश्येज्ज्यायानपि द्वैधीभूतस्तिष्ठेदिति^{१९}।
एवं समस्य षाड्गुण्योपयोगैः। तत्र तु प्रतिविशेषः।

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा बलवताबलः।

संधिनोपनेमत्तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः^{२३}॥

स्वयं संख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा।

उपस्थातव्यमित्येष संधिरात्माभिषो मर्तैः॥

सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
 पुरुषान्तरसंधिः स्यान्नात्मनैत्यात्मरक्षार्थः ॥
 एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।
 अदृष्टपुरुषः संधिदर्पेणमुख्यात्मरक्षार्थः ॥
 मुख्यस्त्रीबन्धनं कुर्यात्पूर्वयोः पश्चिमे त्वरिम् ।
 साधयेद्गृहमित्येते दण्डोपनतसंधयैः ॥
 कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।
 परिक्रयो भवेत्संधिः स एव च यथासुखम् ॥
 स्कन्धोपनेयो बहुधा ज्ञेयः संधिरुपग्रहः ।
 निरुद्धो देशकालाभ्यां अत्ययः स्यादुपग्रहः ॥
 विषह्य दानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
 सुवर्णसंधिर्विश्वासादेकीभावगतो भवेत् ॥
 विपरीतः कपालः स्यादत्यादानाभिभाषितः ।
 पूर्वयोः प्रणयेत्कुप्यं हस्त्यश्वं वागुरान्वितम् ॥
 तृतीये प्रणयेदर्थं कथयन्कर्मणां क्षयम् ।
 तिष्ठेच्चतुर्थ इत्येते कोशोपनतसंधयैः ॥
 भूम्येकदेशत्यागेन शेषप्रकृतिरक्षणम् ।
 आदिष्टसंधिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपधातिनैः ॥
 भूमीनामात्तसाराणां मूलवर्जं प्रणामनम् ।
 उच्छिन्नसंधिस्तत्रेष्टः परव्यसनकाङ्क्षिणैः ॥
 फलदानेन भूमीनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।
 फलातिमुक्तो भूमिम्यः संधिः स परिदूषणैः ॥
 कुर्यादवेक्षणं पूर्वं पश्चिमौ त्वावलीयसम् ।
 अन्दाय फलमित्येते देशोपनतसंधयैः ॥
 स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।
 आबलीयसिकाः कार्यासिद्धिधा हीनसंधयैः ॥

इति वाङ्मये सप्तमे अध्यायके समहीनज्वायसां शुभाभिनिवेशो
 हीनसंधयः तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदित एकयतः ॥ १०१ ॥

१०३-७ प्रक. विगृह्यासनं संघायासनं विगृह्यायानं
संघाययानं संभूयप्रयाणं च.

संधिविग्रहयोरुपसर्गं यानं च व्याख्यातम् । स्थानमासनमु-
पेक्षणं चेत्यासनपर्यायाः । विशेषस्तु । गुणैकदेशे स्थानम् ।
स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनम् । उपायानमप्रयोग उपेक्षणमिति । सं-
धानकामयोररिविजिगीष्वोरुपहन्तुमशक्तयोर्विगृह्यासनं संघाय वा ।
यदा वा पश्येत्स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्श-
यितुमुत्सह इति तदा कृतवाह्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत् । यदा
वा पश्येदुत्साहयुक्ता मे प्रकृतयः संहता विवृद्धाः स्वकर्मण्यव्या-
हताश्चरिष्यन्ति परस्य वा कर्माण्युपहनिष्यन्तीति तदा विगृह्या-
सीत् । यदा वा पश्येत्परस्यापचारिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्र-
स्तेनाटवीव्यथिता वा प्रकृतयः स्वयमुपजापेन वा मामेप्यन्तीति^{१०} ।
संपन्ना मे वार्ता विपन्ना परस्य तस्य प्रकृतयो दुर्भिन्नोपहता-
मामेप्यन्ति^{११} । विपन्ना मे वार्ता संपन्ना परस्य^{१२} । तं मे प्रकृतयो
न गमिष्यन्ति विगृह्य चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्या-
मि^{१३} । स्वपण्योपघातीनि वा परपण्यानि निवर्तयिष्या-
मि^{१४} । परवणिक्पथाद्वा सारवन्ति मममेप्यन्ति^{१५} । विगृही-
तेनेतरं दूष्यामित्राटवीनिग्रहं वा विगृहीतो न करिष्यति^{१६} ।
तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति^{१७} । मित्रं मे मित्रभाव्यप्रयातो बह्व-
न्पकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति^{१८} । गुणवतीमदेवां वा भूमिं
सर्वसंदोहेन वा मामनादृत्य प्रयातुकामः कथं न यायात् । इति परवृ-
द्धिप्रतिघातार्थं प्रतापार्थं च विगृह्यासीत् । तमेव हि प्रत्यावृत्तो
ग्रसत इत्याचार्याः^{१९} । नेति कौटिल्यैः । कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्य-
सनिर्नः । परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनम् । एवं परस्य यातव्यो
ऽस्मै साहाय्यमवनिष्टः प्रयच्छेत्^{२०} । तस्मात्सर्वसंदोहप्रकृतो विगृ-
ह्यासीत् । विगृह्यासनहेतु प्रातिलोभ्ये संघायासीत् । विगृह्यासन-
हेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसंदोहवर्जः विगृह्यायायात् । यदा वा पश्ये-

व्यसनी परः प्रकृतिव्यसनं वास्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यं स्वच-
क्रपीडिता विरक्ता वास्य प्रकृतयः कर्शिता निरुत्साहाः परस्प-
राद्वा भिन्नाः शक्या लोभयितुमग्न्युदकव्याधिमरकदुर्भिन्ननिमित्तं
क्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः पर इति तदा विगृह्य यायात्^{२२} ।
यदा वा पश्येन्मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृतिर्विपरीतप्र-
कृतिः परैः । पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च^{२३} । शच्यामि मित्रेणासारमाक्र-
न्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुमिति तदा विग्रह्य यायात्^{२४} ।
यदा वा फलमेकहार्थमल्पकालं पश्येत्तदा पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां
विगृह्य यायात्^{२५} । विपर्यये संधाय यायात्^{२६} । यदा वा पश्येन्न
शक्यमेकेन यातुमवश्यं च यातव्यमिति तदा समहीनज्यायोभिः
सामवायिकैः संभूय यायादेकत्र निर्दिष्टेनांशेनानेकत्रानिर्दिष्टे-
नांशेन^{२७} । तेषामसमवाये दण्डमन्यतममस्मान्निविष्टांशेन याचेत्^{२८} ।
संभूयाभिगमनेन वा निर्दिश्येत्^{२९} । ध्रुवे लाभे निर्दिष्टेनांशेनाध्रुवे
लाभांशेन^{३०} ।

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः ।

विलोपो वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा^{३१} ॥

इति षाड्गुण्ये सममे ऽधिकरेण विगृह्यासनं संधा यासनं विगृह्य यानं संधाय यानं
संभूय प्रयाणं चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितो द्विशतः ॥ १०२ ॥

१०८-१० प्रक. यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनां

सामवायिकविपरिमर्शश्च.

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेत्यमित्रमभियायात् ।
तत्सिद्धौ यातव्यम् । अमित्रसिद्धौ सहि यातव्यः साहाय्यं
दद्यान्नामित्रो यातव्यसिद्धौ^३ । गुरुव्यसनं यातव्यं लघुव्यसन-
ममित्रं वेति^४ । गुरुव्यसनं सौकर्यतो यायादित्याचार्याः^५ । नेति
कौटिल्यः । लघुव्यसनममित्रं यायात्^६ । लघ्वपि व्यसनमभि-

युक्तस्य कृच्छं भवति^१ । सत्यं गुर्वपि गुरुतरं भवति^२ । अनभियु-
 क्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो यातव्यमभि-
 सरेत्^३ । पार्श्विणं गृह्णीयात्^४ । यातव्ययौगपद्ये गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिं
 लघुव्यसनमन्यायवृत्तिं विरक्तप्रकृतिं वेति^५ । विरक्तप्रकृतिं या-
 यात्^६ । गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति^७ ।
 लघुव्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते^८ । विरक्ता बलवन्तमप्युच्छि-
 न्दन्ति^९ । तस्माद्विरक्तप्रकृतिमेव यायात्^{१०} । क्षीणलुब्धप्रकृतिमप-
 चरितप्रकृतिं वेति^{११} । क्षीणलुब्धप्रकृतिं यायात्^{१२} । क्षीणलुब्धा
 हि प्रकृतयः सुखेनोपजापं पीडौ वोपगच्छन्ति^{१३} । नापचरिताः
 प्रधानावग्रहसाध्याः इत्याचार्याः^{१४} । नेति कौटिल्यैः । क्षीण-
 लुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा भर्तृहिते तिष्ठन्ति^{१५} । उपजापं
 वा विसंवादयन्ति^{१६} । अनुरागे सार्वगुण्यमिति^{१७} । तस्मादपचरित-
 प्रकृतिमेव यायात्^{१८} । बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्ति-
 मिति^{१९} । बलवन्तमन्यायवृत्तिं यायात्^{२०} । बलवन्तमन्यायवृत्तिम-
 भियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति निष्पातयन्त्यमित्रं वास्य भजन्ते^{२१} ।
 दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णन्त्यनुनिष्पतन्ति वा ।

अवक्षेपेण हि सतामसतां प्रग्रहेण च ।

अभूतानां च हिंसानामधर्म्याणां प्रवर्तनैः^{२२} ॥

उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः ।

अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च^{२३} ॥

अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः ।

अप्रदानैश्च देयानामदेयानां च साधनैः^{२४} ॥

अदण्डनैश्च दण्ड्यानामदण्ड्यानां च दण्डनैः ।

अग्राह्याणामुपग्राहैर्ग्राह्याणां चानभिग्रहैः^{२५} ॥

अनर्थ्यानां च करणैरर्थ्यानां च विघातनैः ।

अरक्ष्यैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिमोषणैः ॥

पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
उपघातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः^{३८} ॥

विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणानृतेन च ।
कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च^{३९} ॥

राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन वा ।
प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते^{४०} ॥

क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम्^{४१} ॥

तस्मात्प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकाराणानि नोत्पादयेत् ।
उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत । क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृ-
तय इति^{४२} । क्षीणाः पीडनोच्छेदनभयात्सद्यः संधिं युद्धं निष्प-
तनं वा रोचयन्ते^{४३} । लुब्धा लोभेनासंतुष्टाः परोपजापं लिप्स-
न्ते^{४४} । विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते^{४५} । तासां हिरण्यधान्य-
क्षयः सर्वोपघाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च^{४६} । युग्यपुरुषक्षयो हिरण्यधा-
न्यसार्ध्यः । लोभ एकदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः ।
प्रतिहन्तुमादातुं वा विरागः प्रधानावग्रहसार्ध्यः । निष्प्रधाना-
हि प्रकृतयो भोग्या भवन्त्यनुपजाप्याश्चान्येषामनापत्सहास्तु
प्रकृतिमुखप्रग्रहैस्तु बहुधा भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च^{४७} । साम-
वायिकानामपि संधिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तौ संभूय
यायात्^{४८} । शक्तिमान्निह पार्श्विग्रहेण यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः ।
शुचिः सिद्धौ चासिद्धौ च यथास्थितकारीति^{४९} । तेषां ज्यायसैकेन
द्राभ्यां समाभ्यां वा संभूय यातव्यमिति । द्राभ्यां समाभ्यां
श्रेयः । ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति सम-यामतिसंधानाधिक्ये
वा । तौ हि सुखौ भेदयितुम् । दुष्टश्चैको द्राभ्यां नियन्तुं भेदो-
पग्रहं चोपगन्तुमिति^{५०} । समनैकेन द्राभ्यां हीनाभ्यां वेति^{५१} ।
द्राभ्यां हीनाभ्यां श्रेयः । तौ द्विद्विकार्यसाधकौ वरयौ च भवन्तः ।
कार्यसिद्धौ तु कृतार्था ज्यायसो गूढः सापदेशमपस्ववेत्^{५२} ।

अशुचेः शुचिवृत्तात् प्रतीचेताविसर्जनात् ।
 सत्रादपसरेद्यत्तः कलत्रमपनीय वा ॥
 समादपि हि लब्धार्थाद्विश्वस्तस्य भयं भवेत् ।
 ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समोऽपि परिकल्प्यते^{६४} ॥
 अभ्युच्चितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ।
 विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो व्रजेत्^{६५} ॥
 अनंशो वा ततो ऽस्याङ्के प्रगृह्य द्विगुणं हरेत् ।
 कृतार्थस्तु स्वयं नेतान्विसृजेत्सामवायिकार्त्नं ॥
 अपि जीयेत न जयेन्मण्डलैष्टत्था भवेत्^{६६} ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता दयलोमविरागहेतवः

प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्शः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितस्त्रिशतः ॥ १०३ ॥

१११—१२ प्रक. संहितप्रयाणिकम् परिपणि-
 तापरिपणितापसृतसंधयश्च.

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसंदध्यात्^१ । सामन्तं संहि-
 तप्रयाणे योजयेत्^२ । त्वमितो याहि^३ । अहमितो यास्यामि^४ ।
 समानो लाभ इति^५ । लाभसाम्ये संधिः^६ । वैषम्ये विक्रमः ।
 संधिः परिपणितश्चापरिपणितश्च^७ । त्वमेतं देशं याह्यहमिमं देशं
 यास्यामीति परिपणितदेशः^८ । त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्वाहमेता-
 वन्तं कालं चेष्टिष्य इति परिपणितकालः^९ । त्वमेतावत्कार्यं
 साधयाहमिदं कार्यं साधयिष्यामीति परिपणितार्थः^{१०} । यदि वा
 मन्येत शैलवननदीदुर्गमटवीव्यवहितं छिन्नं धान्यपुरुषवीवधा-
 सारमयवसेन्धनोदकमविज्ञातं प्रकृष्टमन्यभावेदेशीयं वा सैन्य-
 व्यायामानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति विपरीतमहमि-
 त्येतस्मिन्विशेषे परिपणितदेशं संधिमुपेयात्^{११} । यदि वा मन्येत
 प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायुष्यपक्षिणाहारोपभोगं सैन्यव्याया-

मानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं वा कालं परश्चे-
ष्टिष्यते विपरीतमहमित्येतस्मिन्विशेषे परिपणितकालं संधिमुपे-
यात्^३ । यदि वा मन्येत प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्षय-
व्ययमल्पमनर्थानुबन्धमकल्पमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रो-
पघातकं वा कार्यं परः साधयिष्यति विपरीतमहमित्येतस्मिन्वि-
शेषे परिपणितार्थं संधिमुपेयात् । एवं देशकालयोः कालकार्य-
योर्देशकार्ययोर्देशकालकार्याणां चावस्थापनात्सप्तविधः परिप-
णितः । तस्मिन्प्रागेवारभ्य प्रतिष्ठाप्य च स्वकर्माणि परकर्मसु
विक्रमेत^{३६} । व्यसनत्वावमानालस्ययुक्कमज्ञं वा शत्रुमतिसंधातु-
कामो देशकालकार्याणामनवस्थापनात्संहितौ स्व इति संधिविश्वा-
सेन परच्छिद्रमासाद्य प्रहरेदित्यपरिपणितः । तत्रैतद्भवति^{३८} ।

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे ।

ततो ऽन्यस्य हरेद्भूमिं छित्वा पक्षसमन्ततः ॥

संधेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च^{३९} ।
विक्रमस्य प्रकाशयुद्धं कूटयुद्धं तूष्णींयुद्धमिति संधिविक्रमौ^{४०} ।
अपूर्वस्य संधेः सानुबन्धैः सामादिभिः पश्येणं समहीनज्यायसां
च यथाबलमवस्थापनमकृतचिकीर्षा^{४१} । कृतस्य प्रियहिताभ्या-
मुभयतः परिपालनं यथासंभाषितस्य च निबन्धनस्यानुवर्तनं
रक्षणं च कथं परस्मान्न भिद्येत इति कृतश्लेषणम्^{४२} । परस्यापसंधे-
यतां दृष्ट्यातिसंधानेन स्थापयित्वा व्यतिक्रमः कृतविदूषणम्^{४३} ।
भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिसंधानमवशीर्णक्रिया^{४४} ।
तस्यां गतागतश्चतुर्विधः । कारणाद्गतागतो विपरीतः कारणाद्गतो
ऽकारणादागतो विपरीतश्चेति^{४५} । स्वामिनो दोषेण गतो गुणेना-
गतः परस्य गुणेन गतो दोषेणागत इति कारणाद्गतागतः
संधैर्यः । स्वदोषेण गतागतो गुणमुभयोः परित्यज्याकारणा-
द्गतागतश्चलबुद्धिरसंधैर्यः । स्वामिनो दोषेण गतः परस्मात्स्व-

दोषेणागत इति कारणाद्गतो ऽकारणादागतस्तर्कयितव्यैः ।
 परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः परस्योच्छेत्तारममित्रं मे
 ज्ञात्वा प्रतिघातभयादागतः परं वा मामुच्छेत्तुकामं परित्यज्या-
 नृशंस्यादागत इति ज्ञात्वा कल्याणबुद्धिं पूजयेदन्यथाबुद्धिमप-
 कृष्टं वासेयत्^{३७} । स्वदोषेण गतः परदोषेणागत इत्यकारणाद्गतः
 कारणादागतस्तर्कयितव्यैः । छिद्रं मे पूरयिष्यत्युचितो ऽयमस्य
 वासः परत्रास्य जनो न रमते^{३३} । मित्रं मे संहितः शत्रुभिर्वि-
 गृहीतो लुब्धकूरादाविग्रः शत्रुसंहिताद्वा परस्मादिति ज्ञात्वा
 यथाबुद्धध्वस्थापयितव्यैः । कृतप्रणाशः शक्तिहानिर्विद्यापण्य-
 त्वमाशानिर्वेदो देशलौक्यमविश्वासो बलवद्विग्रहो वा परित्याम-
 स्थानमित्याचार्याः^{३५} । भयमवृत्तिरमर्ष इति कौटिल्यैः । इहाप-
 कारी त्याज्यः परापकारी संधेयैः^{३६} । उभयापकारी तर्कयितव्य
 इति समानम् । असंधेयत्वेन त्ववश्यं संघातव्ये यतः प्रभावस्ततः
 प्रतिविदध्यात् ।

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःक्षयादिति ।
 वासेयदरिपक्षीयमवशीर्णक्रियाविधौ^{३०} ॥
 विक्रामयेद्भर्तरि वा सिद्धं वा दण्डचारिणम् ।
 कुर्यादमित्राटवीषु प्रत्यन्तेऽवान्यतः क्षिपेत्^{३१} ॥
 पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वाऽतेन संबृतम् ।
 तस्यैव दोषेणादूष्यं परसंधेयकारणात्^{३२} ॥
 अथ वा शमयेदेनमायत्यर्थमुपांशुना ।
 आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद्भतागतम्^{३३} ॥
 आदितो ऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।
 सर्पसंवासधर्भित्वान्नित्योद्वेगेन दूषितैः^{३४} ॥
 जायते स्रक्षबीजाशात्कपोतादिव शान्मलेः ।
 उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहैः^{३५} ॥

प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टे देशे काले च विक्रमः ।

विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम् ॥

एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।

योगगूढापजापार्थ तूष्णीयुद्धस्य लक्षणम् ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकारेण संहितप्रयाणिकं

परिपणितपरिपणितापसुताश्च संधयः षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितश्चतुःशतः ॥ १०४ ॥

—→*

११३ प्रक. द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः.

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमुपगृहीयात् । सामन्तं सामन्तेन संभूय यायात् । यदि वा मन्येत पार्ष्णिं मेन ग्रहीष्यति^१ । पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति^२ । यातव्यं नाभिसरिष्यति^३ । बलवद्वैगुण्यं मे भविष्यति^४ । वीवधासारौ मे प्रवर्तयिष्यति^५ । परस्य वारयिष्यति^६ । बह्वाबाधे मे पथि कण्टकान्मर्दयिष्यति^७ । दुर्गाटव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति^८ । यातव्यमविष्ये दोषे संधौ वा स्थापयिष्यति^९ । लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान्मे विश्वासयिष्यतीति^{१०} । द्वैधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतमाल्लिप्से^{११} । तेषां ज्यायसो ऽधिकेनांशेन समात्समेन हीनाद्वीनेनेति समसंधिः^{१२} । विपर्यये विषमसंधिः^{१३} । तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः^{१४} । व्यसनिनमपायस्थाने ऽसक्कमनर्थिनं वा ज्यायांसं हीनो बलसेमेन लाभेन पण्येत^{१५} । शितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत^{१६} । अन्यथा संदध्यात् । एवंभूतो हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं समाव्यार्थाभिसारी मूलपार्ष्णिग्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन पण्येत^{१७} । पणितः कन्याखबुद्धिमनुगृहीयादन्यथा विक्रमेत^{१८} । जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो वा ह्रस्वमध्वानं चातुकामः शत्रुमुद्धमेकान्तसिद्धं वा लाभमादातुकामो बलसमा-

द्वीनेने लाभेन पणेत पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत^{३३} ।
 अन्यथा संदध्यात्^{३३} । अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान्दुरारब्धकर्माणं
 भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो दूष्यदण्डं प्रवासयितुकामो दूष्य-
 दण्डमावाहयितुकामो वा पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथ-
 यितुकामः संधिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिहीनं लाभं प्रतिगृह्णी-
 यात्^{३३} । कल्याणबुद्धिना संभूयार्थं लिप्सेत^{३३} । अन्यथा विक्रमेत^{३३} ।
 एवं समः सममतिः संदध्यादनुगृह्णीयाद्वा^{३३} । परानीकस्य प्रत्यनीकं
 मित्राटवीनां वा शत्रोर्विभूमीनां देशिकमूलपाष्णित्राणार्थं वा
 समः समबलेन लाभेन पणेत^{३३} । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णी-
 यात्^{३३} । अन्यथा विक्रमेत^{३३} । जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकावरुद्धम-
 न्यतो लभमानो वा समः समबलाद्वीनेने लाभेन पणेत^{३३} । पणि-
 तस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत^{३३} । अन्यथा संदध्यात्^{३३} । एवंभूतो
 वा समः सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमाद्विशि-
 ष्टेन लाभेन पणेत^{३३} । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयात्^{३३} । अन्यथा
 विक्रमेत^{३३} । जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिइन्तुकामः स्वारब्धमेकान्त-
 सिद्धिं वास्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा ग्रहर्तुकामो यात-
 व्याहूयो लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत^{३३} ।
 भूयो वा याचितः स्वबलरक्षार्थं दुर्धर्मन्यदुर्गमासारमटवीं वा
 परदण्डेन मर्दितुकामः प्रकृष्टे ऽध्वनि काले वा परदण्डं क्षय-
 व्ययभ्यां योक्तुकामः परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः पर-
 दण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात्^{३३} । ज्यायांसं वा हीनं वा यात-
 व्यापदेशेन हस्ते कर्तुकामः परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकाम-
 स्त्यागं वा कृत्वा प्रत्यादातुकामो बलसमाद्विशिष्टेन लाभेन
 पणेत^{३३} । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत^{३३} । अन्यथा संदध्यात्^{३३} ।
 यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत^{३३} । दूष्यामित्राटवीदण्डं वासै दद्यात्^{३३} ।
 जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान्हीनं बलसमेन लाभेन पणेत^{३३} ।
 पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत^{३३} । अन्यथा संदध्यात्^{३३} । एवं-

भूतं वा हीनं ज्यायान्वलसमाद्धीनेन लाभेन पणेतं । पणितस्त-
स्यापकारसमर्थो विक्रमेतं । अन्यथा संदध्यातं ।

आदौ बुद्धयेत पणितः पणमानश्च कारणम् ।

ततो वितर्क्योभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेतं ।

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे संहितप्रयाणिकं द्वैधीभाविकाः संधिविक्रमाः

सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ आदितः पञ्चशतः ॥ १०५ ॥

११४—११५ प्रक. यातव्यवृत्तिः अनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च.

यातव्योऽभियास्यमानः संधिकारणमादातुकामो विहन्तु-
कामो वा सामवायिकानामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेत । प्रप-
णितः क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधांश्चास्य वर्ण-
येत । प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवाद-
येत । दुरारब्धकर्मणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः स्वास्वधां वा
यात्रासिद्धिं विघातयितुकामो मूले यात्रायां वा प्रतिहन्तुकामो
यातव्यसंहितः पुनर्याचितुकामः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छस्तस्मिन्नवि-
श्वस्तो वा तदात्वे लाभमल्पमिच्छेत् । आयत्यां प्रभूतं
मित्रोपकारममित्रोपघातमर्थानुबन्धमवेक्षमाणः पूर्वोक्तपकारकं
कारयितुकामो भूयस्तदात्वे महान्तं लाभमुत्सृज्यायत्यामल्प-
मिच्छेत् । दूष्यामित्राभ्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातु-
कामस्तथाविधमुपकारं कारयितुकामः संबन्धावेक्षी वा तदात्वे
चायत्यां च लाभं न प्रतिगृह्णीयात् । कृतसंधिरतिक्रमितुकामः
परस्य प्रकृतिकर्षणं मित्रामित्रसंधिविश्लेषणं वा कर्तुकामः परामि-
योगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्ततमधिकं वा याचेत । तमितरस्त-
दात्वे चायत्यां च क्रममपेक्षेत । तेन पूर्वं व्याख्याताः ।
अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णतोः शक्यकल्यभव्यार-
म्भस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः । शक्यारम्भी विषहं कर्मा
रभेत । कल्यारम्भी निर्दोषम् । भव्यारम्भी कल्याणोदयम् ।

स्थिरकर्मा नासमाप्य कर्मोपरमते^{१५} । अनुरक्तप्रकृतिः सुसहाय-
 त्वादन्पेनाप्यनुग्रहेण कार्यं साधयति^{१६} । त एते कृतार्थाः सुखेन
 प्रभूतं चोपकुर्वन्ति^{१७} । अतः प्रतिलोमेनानुग्राह्यः । तयोरेकपुरुषा-
 नुग्रहे यो मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते^{१८} । मित्रादात्म-
 वृद्धिं हि प्राप्नोति^{१९} । क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरैः । कृता-
 र्थश्च शत्रुवैगुण्यमेति^{२०} । मध्यमं त्वानुगृह्णतोऽर्थो मध्यमं मित्रं
 मित्रतरं वानुगृह्णाति सो ऽतिसन्धत्ते^{२१} । मित्रादात्मवृद्धिं हि
 प्राप्नोति क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानितरैः । मध्यमश्चेदनुगृहीतो
 विगुणः स्यादमित्रो ऽतिसंधत्ते^{२२} । कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमप-
 सृतमेकार्थोपगतं प्राप्नोति^{२३} । तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातैः ।
 मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यः शूरं कृतास्त्रं दुःखसहमनुरक्तं
 वा दण्डं ददाति सो ऽतिसंधीयते^{२४} । विपरीतो ऽतिसंधत्ते^{२५} ।
 यत्र तु दण्डः प्रतिहतस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति तत्र मौल-
 भृतश्रेणीमित्राटवीबलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात्^{२६} ।
 अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालम् । यं तु मन्येत कृतार्थो
 मे दण्डं गृह्णीयादमित्राटव्यभूम्यनृतुषु वा वासयेदफलं वा कुर्या-
 दिति दण्डव्यासङ्गापदेशेनैनमनुगृह्णीयात्^{२७} । एवमवश्यं त्वनुगृ-
 हीतव्ये तत्कालसहमसै दण्डं दद्यात्^{२८} । आसमाप्तेश्चैनं वासये-
 द्योधयेच्च बलव्यसनेभ्यश्च रक्षेत्^{२९} । कृतार्थाच्च सापदेशमपसाव-
 येत्^{३०} । दूष्यामित्राटवीदण्डं वासै दद्यात्^{३१} । यातव्येन वा
 संधायै नमति संदध्यात्^{३२} ।

समे हि लाभे संधिः स्याद्विषमे विक्रमो मतः ।

समहीनविशिष्टानामित्युक्तः संधिविक्रमैः ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे यातव्यवृत्तिरनुप्राह्यमित्रविशेषा

अष्टमो ऽध्यायः ॥ ८ ॥ आदितः षट्छतः ॥ १०६ ॥

११६ प्रक. मित्रसंधिः हिरण्यसंधिश्च.

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान् ।
मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवतो मित्रं हिरण्यलाभात् । यो वा
लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति स श्रेयान् । त्वं चाहं च मित्रं
लभावह इत्येवमादिभिः समसंधिः^१ । त्वं मित्रमित्येवमादिभि-
र्विषमसंधिः^२ । तयोर्विशेषलाभादतिसंधिः^३ । समसंधौ तु यः
संपन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति सो ऽतिसंधत्ते^४ ।
आपद्धि सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति^५ । मित्रकृच्छ्रे ऽपि नित्यमवश्य-
मनित्यं वश्यं वेति^६ । नित्यमवश्यं श्रेयः । तद्व्यनुपकुर्वदपि
नापकरोतीत्याचार्याः^७ । नेति कौटिल्यैः । वश्यमनित्यं श्रेयः ।
यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवन्त्युपकारलक्षणं मित्रमिति^८ । वश्य-
योरपि महाभोगमनित्यमल्पभोगं वा नित्यमिति^९ । महाभोगम-
नित्यं श्रेयः । महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वन्महान्ति
व्ययस्थानानि प्रतिकरोतीत्याचार्याः^{१०} । नेति कौटिल्यैः ।
नित्यमल्पभोगं श्रेयः । महाभोगमनित्यमुपकारभयादपक्रा-
मति^{११} । उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते^{१२} । नित्यमल्पभोगं
सातत्यादल्पमुपकुर्वन्महता कालेन महदुपकरोति^{१३} । गुरुसमुत्थं
महन्मित्रं लघुसमुत्थमल्पं वेति^{१४} । गुरुसमुत्थं महन्मित्रं
प्रतापकरं भवति^{१५} । यदा चेत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयती-
त्याचार्याः^{१६} । नेति कौटिल्यैः । लघुसमुत्थमल्पं श्रेयः । लघु-
समुत्थाल्पं मित्रं कार्यकालं नातिपातयति दौर्बल्याच्च यथेष्ट-
भोग्यं भवति नेतरत्प्रकृष्टभौमम् । विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वेति^{१७} ।
विक्षिप्तं सैन्यं शक्यं प्रतिसंहर्तुं वश्यत्वादित्याचार्याः^{१८} । नेति
कौटिल्यैः । अवश्यसैन्यं श्रेयः । अवश्यं हि शक्यं सामादिभि-
र्वश्यं कर्तुम् । नेतरत्कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम् । पुरुषभोगं हिरण्य-
भोगं वा मित्रमिति^{१९} । पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः । पुरुषभोगं मित्रं

प्रतापकरं भवति^{३९} । यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साधयतीत्या-
चार्याः^{३०} । नेति कौटिल्यः । हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः । नित्योहि
हिरण्येन योगः कहाचिदण्डेन दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः
प्राप्यन्त इति^{४१} । हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रमिति^{४२} ।
हिरण्यभोगं मतिमत्त्वात्सर्वव्ययप्रतीकारकरमित्याचार्याः^{४३} । नेति
कौटिल्यः । मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद्भवत इत्युक्तं पुरस्तात् ।
तस्माद्भूमिभोगं मित्रं श्रेय इति^{४४} । तुल्ये पुरुषभोगे विक्रमः
केशसहत्वमनुरागः सर्वबललाभो वा मित्रकुलाद्विशेषः । तुल्ये
हिरण्यभोगे प्रार्थितार्थता प्राभूत्यमल्पप्रयासता सातत्याच्च
विशेषः । तत्रैतद्भवति^{४५} ।

नित्यं वश्यं लघूत्थानं पितृपैतामहं महत् ।
अद्वैध्यं चेति संपन्नं मित्रं षड्गुणमुच्यते^{४६} ॥
ऋते यदर्थं प्रणयाद्रच्यते यच्च रक्षति ।
पूर्वोपचितसंबन्धं तन्मित्रं नित्यमुच्यते^{४७} ॥
सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते ।
एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम्^{४८} ॥
आदात् वा दात्रपि वा जीवत्यरिषु हिंसया ।
मित्रं नित्यमवश्यं तद्गुणाटव्यपसारि च^{४९} ॥
अन्यतो विगृहीतं वा लघुव्यसनमेव वा ।
संधत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमध्रुवम्^{५०} ॥
एकार्थेनार्थसंबन्धमुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापादि^{५१} ॥
मित्रभावाद्भ्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम् ।
न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावि तत्^{५२} ॥
विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम् ।
उपकारे निविष्टं वा शक्नोति वानुपकारि तत्^{५३} ॥

प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यं संबन्धमेव वा ।
 अनुगृह्णावि यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तर्तुं ॥
 प्रकृष्टभौमं संतुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
 उदासीनं भवत्येतद्व्यसनादवमानितम् ॥
 अरेर्नेतुश्च यद्वृद्धिं दौर्बल्यादनुवर्तते ।
 उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तर्तुं ॥
 कारणाकारणध्वस्तं कारणाकारणागतम् ।
 यो मित्रं समुपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति^{६१} ॥

क्षिप्रमल्पो लाभश्चिरान्महानिति वा । क्षिप्रमल्पो लाभः
 कार्यदेशकालसंवादकः श्रेयानित्याचार्याः^{६३} । नेति कौटिल्यैः ।
 चिरादविनिपाती बीजसधर्मा महान्लाभः श्रेयान्विपर्यये पूर्वः^{६४} ।

एवं दृष्ट्वा ध्रुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।

स्वार्थसिद्धिपरो यायात्संहितः सामवायिकैः^{६६} ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिरूपे मित्रहिरण्यभूमिर्भूषणौ मित्रसंधिः

हिरण्यसंधिः नवमो ऽध्यायः ॥६॥

आदितः सप्तशतः ॥१०७॥

११६ प्रक. भूमिसंधिः.

त्वं चाहं च भूमिं लभावह इति भूमिसंधिः^१ । तयोर्यः
 प्रत्युपस्थितार्थः संपन्नां भूमिमवाप्नोति सो ऽतिसंधत्ते^२ ।
 तुल्ये संपन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सो
 ऽतिसंधत्ते^३ । भूमिलाभं शत्रुकर्शनं प्रतापं च हि प्राप्नोति^४ ।
 दुर्बलाद्भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति^५ । दुर्बल एव च भूमिलाभः
 तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति^६ । तुल्ये बलीयस्त्वे यः
 स्थितशत्रुमुत्पाटय भूमिमवाप्नोति सो ऽतिसंधत्ते^७ । दुर्गावा-
 सिर्हि स्वभूमिरक्षणं मित्राटवीप्रतिषेधं च करोति^८ । चलाभि-
 त्राद्भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः । दुर्बलसामन्ता हि

क्षिप्राप्यायनयागक्षेमा भवन्ति^{१०} । विपरीता बलवत्सामन्ता
 कोशदण्डावच्छेदिनी च भूमिर्भवति^{११} । संपन्ना नित्यामित्रा
 मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रेति^{१२} । संपन्ना नित्यामित्रा
 श्रेयसी भूमिः^{१३} । संपन्ना हि कोशदण्डौ संपादयति^{१४} । तौ
 चामित्रप्रतिधातकावित्याचार्याः^{१५} । नेति कौटिल्यः^{१६} । नित्या-
 मित्रलाभे भूयांश्छत्रुलाभो भवति^{१७} । नित्यश्च शत्रुरूपकृते
 चापकृते च शत्रुरेव भवति^{१८} । अनित्यस्तु शत्रुरूपकारादनप-
 काराद्वा शाम्यति^{१९} । यस्या हि भूमेर्वहुदुर्गाश्चोरगणैर्म्लेच्छाट-
 वीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः सा नित्यामित्रा विपर्यये
 त्वनित्यामित्रेति^{२०} । अल्पा प्रत्यासन्ना महती व्यवहिता वा
 भूमिरिति^{२१} । अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसी^{२२} । सुखा हि प्राप्तं
 पालयितुमभिसारयितुं च भवति^{२३} । विपरीता व्यवहितौ ।
 व्यवहितोव्यवहितयोरपि दण्डधारणात्मधारणा वा भूमिरिति^{२४} ।
 आत्मधारणा श्रेयसी^{२५} । सा हि स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां
 धार्यते^{२६} । विपरीता दण्डधारणा दण्डस्थानमिति^{२७} । बालि-
 शात्प्राज्ञाद्वा भूमिलाभ इति^{२८} । बलिशाद्भूमिलाभः श्रेयान् ।
 सुप्राप्यानुपान्या हि भवत्यप्रत्यादेया च^{२९} । विपरीता प्राज्ञादनु-
 रक्तेति^{३०} । पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् ।
 उच्छेदनीयो ह्यनपाश्रयो दुर्बलापाश्रयो वाभियुक्तः कोशदण्डा-
 वादायापसर्तुकामः प्रकृतिभिः त्यज्यते^{३१} । न पीडनीयो दुर्गमि-
 त्रप्रतिस्तब्ध इति^{३२} । दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां
 स्थलदुर्गीयाद्भूमिलाभः श्रेयान् । स्थालेयं हि सुरोधावमर्दा-
 स्कन्दमनिस्त्राविशत्रु च^{३३} । नदीदुर्गं तु द्विगुणैश्शकरमुदकं च
 पातव्यं वृत्तिकरं चाभित्रस्थं । नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां नदीदुर्गीया-
 द्भूमिलाभः श्रेयान् । नदीदुर्गं हि हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबन्धनौभिः
 साध्यमनित्यगाम्भीर्यमपस्त्राव्युदकं च^{३४} । पार्वतं तु स्वारचं दुरवरोधि

कृच्छ्रारोहणं भग्नं चैकस्मिन्न सर्ववर्धः । शिलावृक्षप्रमोक्षश्च
महापकारिणाम्^१ । निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभः
श्रेयान्^२ । निम्नयोधिनो ह्यपरुद्धदेशकालौ^३ । स्थलयोधिनस्तु
सर्वदेशकालयोधिनः^४ । खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमि-
लाभः श्रेयान्^५ । खनका हि खातेन शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते^६ ।
शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः^७ ।

एवंविधेभ्यः पृथिवीं लभमानो ऽर्थशास्त्रवित् ।

संहितेभ्यः परेभ्यश्च विशेषमधिगच्छति^{४२} ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकांशे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ भूमिसंधिः

दशमो ऽध्यायः ॥ १० ॥ आदितो ऽष्टशतः ॥ १०८ ॥

११६ प्रक. अनवसितसंधिः.

त्वं चाहं च शून्यं निवेशयावह इत्यनवसितसंधिः^१ । तयोर्थः
प्रत्युपस्थितार्थो यथोक्तगुणां भूमिं निवेशयति सो ऽतिसंधत्ते^२ ।
तत्रापि स्थलमौदकं वेति^३ । महतः स्थलादल्पमौदकं श्रेयः
सातत्यादवस्थितत्वाच्च फलानाम् । स्थलयोरपि प्रभूतपूर्वापरस-
स्यमल्पवर्षपाकमसक्तात्मभं श्रेयः । औदकयोरपि धान्यवापमधा-
न्यवापाच्छ्रेयः । तयोरल्पबहुत्वे धान्यकान्तादल्पान्महदधान्य-
कान्तं श्रेयः । महत्प्रवकाशे हि स्थाल्याश्चानूप्याश्चौषधयो भवन्ति ।
दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते । कृत्रिमा हि भूमिगुणाः ।
खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकर्तृः । धान्यभोगः कोश-
कोष्ठागारकर्तृः । धान्यमूलो हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भः ।
महाविषयविक्रयो वा खनिभोगः श्रेयान् । द्रव्यहस्तिवनभोगयो-
र्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूतनिधानक्षमश्च^४ । विप-
रीतो हस्तिवनभोग इत्याचार्याः^५ । नेति कौटिल्यः । शक्यं
द्रव्यवनमनेकपन्नैकस्यामभौ वापयितुं न हस्तिवनम् । हस्तिप्रधानो

हि परानीकवध इति^{१८} । वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथ-
भोगो नित्यः स्थलपथभोग इति^{१९} । भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या
वा भूमिरिति^{२०} । भिन्नमनुष्या श्रेयसी^{२१} । भिन्नमनुष्या भोग्या
भवत्यनुपजाप्या चान्येषाम् । अनापत्सहा तु विपरीता श्रेणीम-
नुष्या कोपे महादोषः । तस्यां चातुर्वर्ण्याभिनिवेशं सर्वभोगस-
हत्वादवरवर्णप्राया श्रेयसी बाहुल्याद्भवत्वाच्च । कृष्याः कर्षणवतीः
कृष्या चान्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्वात् । गोरक्षवती पण्य-
निचयर्णानुग्रहादाढ्यवर्णिग्वती भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान् ।
दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिरिति^{२२} । पुरुषापाश्रया श्रेय-
सी^{२३} । पुरुषाद्वि राज्यम् । अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुही^{२४} ।
महाक्षयव्ययनिवेशात् भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पश्येत् ।
दुर्बलमराजबीजिनं निरुत्साहमपक्षमन्यायवृत्तिं व्यसनिनं दैव-
प्रमाणं यत्किंचनकक्षरिणं वा । महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ
दुर्बलो ऽराजबीजी निविष्टः सगन्धाभिः प्रकृतिभिः सह क्षय-
व्ययेनावसीदति^{२५} । बलवानराजबीजी क्षय भयादसगन्धाभिः
प्रकृतिभिस्त्यज्यते^{२६} । निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्र-
णेतता सदण्डः क्षयव्ययेनावभज्यते^{२७} । कोशवानप्यपक्षः क्षयव्य-
यानुग्रहहीनत्वान्न कुतश्चित्प्राप्नोति^{२८} । अन्यायवृत्तिं निविष्टम-
प्युत्थापयेत् । स कथमनिविष्टं निवेशयेत् । तेन व्यसनी व्याख्यातः ।
दैवप्रमाणो मानुषहीनो निरारम्भो विपन्नकमरिम्भो वावसीदति^{२९} ।
यत्किंचनकारी न किंचिदासादयति^{३०} । स चैषां पापिष्ठतमो भवति^{३१} ।
यत्किंचिदारभमाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेदित्य-
त्याचार्याः^{३२} । यथा छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेदिति कौटि-
ल्यैः । तेषामलाभे यथा पार्थिवग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमि-
मवस्थापयेदित्यभिहितसंधिः^{३३} । गुणवतीमादेयां वा भूमिं बल-
वता क्रयेण याचितः संधिमवस्थाप्य दद्यादित्यनिभृतसंधिः^{३४} ।

समेव वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात् । प्रत्यावेयो मे भूमि-
र्वश्या वानया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति भूमिविक्र-
याद्वा मित्रहिरण्यलाभः कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यतीति ।
तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः ।

एवं मित्रं हिरण्यं च सज्जनमज्जनां च शाम् ।

लभमानो ऽतिसंधत्ते शास्त्रवित्सामवायिकाम् ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकारो मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंधौ अनवस्ति संधिः

एकादशो ऽध्यायः ॥ ११ ॥ आदितो नवशतः ॥ १०६ ॥

११६—प्रक. कर्मसंधिः.

त्वं चाहं च दुर्गं कार्यावह इति कर्मसंधिः^१ । तयोर्यो
देवकृतप्रविषहमल्पव्ययारम्भं दुर्गं कारयति सो ऽतिसंधत्ते^२ ।
तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गोणामुत्तरोत्तरं श्रेयः^३ । सेतुबन्धयोर-
प्याहार्योद्रकात्सहोदकः श्रेयान् । सहोदकयोरपि प्रभूतवापस्थानः
श्रेयान् । द्रव्यबनयोरपि यो महत्सारवहव्याटवीकं विषयान्ते
नदीमातृकं द्रव्यबनं छेदयति सो ऽतिसंधत्ते^४ । नदीमातृकं हि
स्वाजीवमपाश्रयश्चापदि भवति^५ । हस्तिमृगबनयोरपि यो बहु-
शूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशमनन्तावक्रेशि विषयान्ते हस्तिबनं बध्नाति
सो ऽतिसंधत्ते^६ । तत्रापि बहुकुण्ठाल्पशूरयोरल्पशूरं श्रेयः ।
शूरेषु हि युद्धम्^७ । अल्पाः शूरा बहूनशूरान्मञ्जन्ति ते भग्नाः स्वसै-
न्यावधातिनो भवन्तीत्याचार्याः^८ । नेति कौटिल्यैः^९ । कुण्ठा
बहवः श्रेयांसः स्कन्धविनियोगादनेकं कर्म कुर्वास्याः स्वेषाम-
पाश्रयो युद्धे^{१०} । परेषां दुर्धर्षा विभीषणाश्च^{११} । बहुषु हि कुण्ठेषु
विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमावाप्तुम्^{१२} । न त्वेषाल्पेषु शूरेषु बहु-
त्वमिति^{१३} । स्वनयोरपि यः प्रभूतसारामदुर्गमार्गमल्पव्ययारम्भां
खनिं खानयति सो ऽतिसंधत्ते^{१४} । तत्रापि महासारमल्पमल्पसारं

वा प्रभूतमिति^{१८} । महासारमल्पं श्रेयः । वज्रमणिमुक्ताप्रवालहे-
मरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण असत इत्याचार्याः^{१९} । नेति
कौटिल्यैः । चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते^{२०} । प्रभूतः
सातत्यादल्पसारस्य^{२१} । एतेन वणिक्पथा व्याख्यातैः । तत्रापि
वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्^{२२} । अल्पव्ययव्यायामः प्रभूत-
पण्योदयश्चेत्याचार्याः^{२३} । नेति कौटिल्यैः । संरुद्धगतिरसार-
कालिकः प्रकृष्टभययोनिर्निष्प्रतिकारश्च वारिपथः । विपरीतः
स्थलपथः^{२४} । वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपट्ट-
णबाहुल्याच्छ्रेयान्नदीपथो वा सातत्याद्विषद्याबाधत्वाच्च^{२५} । स्थल-
पथे ऽपि हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्^{२६} । हस्त्यश्वगन्धदन्ता-
जिनरूप्यसुवर्णपण्याः सारवत्तरा इत्याचार्याः^{२७} । नेति कौटि-
ल्यैः^{२८} । कम्बलाजिनाश्चपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्ताः सुव-
र्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे^{२९} । दक्षिणापथे ऽपि बहु-
खनिःसारपण्यः प्रसिद्धगतिरल्पव्यायामो वा वणिक्पथः श्रेयान्^{३०} ।
प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यैः^{३१} । तेन पूर्वःपश्चिमश्च वणिक्पथो
व्याख्यातैः । तत्रापि चक्रपादपथयोश्चक्रपथो विपुलारम्भत्वा-
च्छ्रेयान्^{३२} । देशकालसंभावनो वा खरोष्ट्रपथः^{३३} । आभ्यामंसपथो
व्याख्यातैः^{३४} ।

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।

तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुर्णां ।

अन्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।

समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥

तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।

कर्म लब्ध्वा विशिष्टः स्यादित्युक्ताः कर्मसंघर्षैः ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मित्रहिरण्यभूमिकर्मसंघौ कर्मसंधि-

र्वाद्दशो ऽध्यायः ॥ १२ ॥ आदितो दशशतः ॥ ११० ॥

११७ प्रक पाष्णिग्राहचिन्ता.

संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पाष्णि
 गृह्णतोयः शक्तिसंपन्नस्य पाष्णि गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते । शक्ति-
 संपन्नो ह्यमित्रमुच्छिद्य पाष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । न हीनशक्तिर-
 लब्धलाभ इति^१ । शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पाष्णि गृह्णाति
 सो ऽतिसंधत्ते । विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पाष्णिग्राहमुच्छि-
 न्द्यान्नान्पारम्भः सक्रचक्र इति^२ । आरम्भसाम्ये यः सर्वसंदोहेन
 प्रयातस्य पाष्णि गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते । शून्यमूलो ह्यस्य सुकरो
 भवति नैकदेशबलप्रयातः कृतपाष्णिप्रतिविधान इति^३ । बलो-
 पादानसाम्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पाष्णि गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते ।
 चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावान्तसिद्धिः पाष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्न
 स्थितामित्रम् । प्रयातो ऽसौ हि दुर्गप्रतिहतः पाष्णिग्राहे च
 प्रतिनिवृत्तस्थितेनामित्रेणावगृह्यते^४ । तेन पूर्वं व्याख्याताः ।
 शत्रुसाम्ये यो धार्मिकाभियोगिनोः पाष्णि गृह्णाति सो ऽतिसं-
 धत्ते^५ । धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां च द्वेष्यो भवति^६ । अधा-
 र्मिकाभियोगी संप्रियः । तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां
 पाष्णिग्रहणं व्याख्यातम् । मित्राभियोगिनोः पाष्णिग्रहणे त एव
 हेतवः । मित्रममित्रं चाभियुञ्जानयोर्यो ऽमित्राभियोगिनः पाष्णि
 गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते^७ । मित्राभियोगी हि सुखेनावान्तसंधिः
 पाष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । सुकरो हि मित्रेण संधिर्नामित्रेणैति^८ ।
 मित्रममित्रं चोद्धरतोर्यो मित्रोद्धारिणः पाष्णि गृह्णाति सो ऽति-
 संधत्ते^९ । वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्दारी पाष्णिग्राहमुच्छिन्द्यान्नेतरः
 स्वपक्षोपधाती^{१०} । तयोरलब्धलाभावगमने यस्यामित्रो महतो
 लाभोद्विग्नः क्षयव्ययाधिको वा स पाष्णिग्राहो ऽतिसंधत्ते^{११} ।
 लब्धलाभावगमने यस्यामित्रो लाभेन शक्त्या हीनः स पाष्णिग्राहो
 ऽतिसंधत्ते^{१२} । यस्य वा यातव्यः शत्रुर्विग्रहापकारसमर्थः स्यात्पा-

र्षिग्राहयोरपि यः शङ्क्यारम्भबलोपादानाधिकः स्थितशत्रुः-
पार्श्वस्थायी वा सो ऽतिसंधत्ते^{२४} । पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो
मूलाबाधकश्च भवति^{२५} । मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी^{२६} ।

पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चष्टानिरोधकाः ।

सामन्तात्पृष्ठतो वर्गः प्रतिवेशौ च पार्श्वयोः^{२७} ॥

अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलो ऽन्तर्धिरुच्यते ।

प्रतिघातो बलवतो दुर्गाटव्यपसारवान्^{२८} ॥

मध्यमं त्वरिविजिगीष्वोर्लिप्समानयोर्मध्यमस्य पार्ष्णिं
गृह्णतोर्लब्धलाभागमने यो मध्यमं मित्राद्वियोजयत्यमित्रं च
मित्रमामोति सो ऽतिसंधत्ते^{२९} । संधेयश्च शत्रुरपकुर्वाणो न मित्रं
मित्राभावादुत्क्रान्तम्^{३०} । तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता^{३१} । पार्ष्णि-
ग्रहणाभिधानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चर्यैः । व्यायामयुद्धे हि क्षय-
व्ययाम्यामुभयोरवृद्धिः^{३३} । जित्वापि हि क्षीणदण्डकोशः
पराजितो भवतीत्याचार्याः^{३४} । नेति कौटिल्यैः । सुमहतापि
क्षयव्ययेन शत्रुविनाशो ऽभ्युपगन्तव्यैः । तुल्ये क्षयव्यये यः
पुरस्तादप्यबलं घातायित्वा निःशल्यः पश्चादप्यबलो युध्येत
सो ऽतिसंधत्ते^{३५} । द्वयोरपि पुरस्तादप्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं
शक्तिमत्तरमत्यन्तदूष्यं च घातयेत्सो ऽतिसंधत्ते^{३६} । तेनामित्रा-
टवीबलघातो व्याख्यातैः ।

पार्ष्णिग्राहो ऽभियोक्ता वा यातव्यो वा यदा भवेत् ।

विजिगीषुस्तदा तत्र नेत्रमेतत्समाचरेत्^{३७} ॥

पार्ष्णिग्राहो भवेन्नैता शत्रोर्मित्राभियोगिनः ।

विग्राह्य पूर्वमाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहाभिसारिण्यौ ॥

आक्रन्देनाभियुञ्जानः पार्ष्णिग्राहं निवारयेत् ।

तथाक्रन्दाभिसारेण पार्ष्णिग्राहाभिसारिण्यम् ॥

अरिमित्रेण मित्रं च पुरस्तादवघट्टयेत् ।
 मित्रमित्रमरेश्वापि मित्रमित्रेण वारयेत्^{१३} ॥
 मित्रेण ग्राहयेत्पार्ष्णिमभियुक्तो ऽभियोगिनः ।
 मित्रमित्रेण चाक्रन्दं पार्ष्णिग्राहं निवारयेत्^{१४} ॥
 एवं मण्डलमात्मार्थं विजिगीषुर्निवेशयेत् ।
 पृष्ठतश्च पुरस्ताच्च मित्रप्रकृतिसंपदौ ॥
 कृत्स्ने च मण्डले नित्यं दूतान्गूढांश्च वासयेत् ।
 मित्रभूतः सपत्नानां हत्वा हत्वा च संवृत्तैः^{१५} ॥
 असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
 निःसंशयं विपद्यन्ते भिन्नः स्रव इवोदधौ^{१६} ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकार्ये पार्ष्णिग्राहचिन्ता त्रयोदशो ऽध्यायः ॥ १३ ॥

आदित ऽकादशशतः ॥ १११ ॥

११८ प्रक. हीनशक्तिपूरणम्.

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुर्न्यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात् ।
 त्वया मे संधिः^१ । इदं हिरण्यम् । अहं च मित्रम् । द्विगुणा ते
 वृद्धिः^२ । नार्हस्यात्मक्षयेण मित्रमुखानमित्रान्वर्धयितुम् । एते हि
 वृद्धास्त्वामेव परिमविष्यन्तीति^३ । भेदं वा ब्रूयात् । अनपकारो
 यथाहमेतैः संभूयाभियुक्तस्तथा त्वामप्येते संहितबलाः स्वस्था
 व्यसने वाभियोच्यन्ते^४ । बलं हि चित्तं विकरोति^५ । तदेषां
 विघातायेति^६ । भिक्षुषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत्^७ । हीना-
 ननुग्राह्य वा प्रधाने^८ । यथा वा श्रेयो ऽभिमन्येत तथा वैरं वा
 परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत्^९ । फलभूयस्त्वेन वा प्रधानमुपजाप्य
 संधिं कारयेत्^{१०} । अथोभयवेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः सामवा-
 यिकानतिसंहिताः स्थ इत्युद्दश्येयुः । दुष्टेषु संधिं दूषयेत्^{११} । अथो-
 भयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युरेवं तद्यदस्माभिर्दर्शितमिति^{१२} ।

भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण वा चेष्टेत^{१८} । प्रधानाभावे सामवायिकानु-
 मुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद्गयाद्वा संघा-
 तमुपागतं विजिगीषोर्भीवं राज्यप्रतिसंबन्धं मित्रं चलामित्रं वा
 पूर्वान्यतराभावे साधयेत्^{१९} । उत्साहयितारमात्मानिसर्गेण स्थिर-
 कर्माणं सान्त्वप्रणिपातेनानुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयाषनाभ्यां
 लुब्धमंशद्वैगुण्येन भीतमेभ्यः कोशदण्डानुग्रहेण स्वतो भीतं
 विश्वासयेत्^{२०} । प्रतिभूप्रदानेन राज्यप्रतिसंबन्धमेकीमावोपगमनेन
 मित्रमुभयतः प्रियहिताभ्यामुपकरत्यागेन वा चलामित्रमव-
 धृतमनपकारोपकाराभ्याम् । यो वा यथायोगं भजेत् तं तथा
 साधयेत्^{२१} । सामदानभेददण्डैर्वा यथापेत्सु व्याख्यास्यामः । व्य-
 सनोपघातत्वारितो वा कोशदण्डाभ्यां देशे काले कार्ये बाधधृतं
 संधिमुपेयात्^{२२} । कृतसंधिहीनमात्मानं प्रतिकुर्वीत^{२३} । पक्षे हीनो
 बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत^{२४} । दुर्गमविषहं वा^{२५} । दुर्गमित्रप्रतिस्तब्धो हि
 स्वेषां परेषां च पूज्यो भवति^{२६} । मन्त्रशक्तिहीनः ब्राह्मणपुरुषोपचयं
 विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत^{२७} । तथा हि सद्यःश्रेयः प्राप्नोति^{२८} ।
 प्रभवहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत^{२९} । जनपदः सर्वकर्मणां
 योनिः^{३०} । ततः प्रभवः । तस्य स्थानमात्मनश्च आपदि दुर्गम्^{३१} ।
 सेतुबन्धः सस्यानां योनिः^{३२} । नित्यानुषक्तो हि वर्षगुणलाभः
 सेतुवापेष्टुं । वणिक्पथः परातिसंधानस्य योनिः । वणिक्पथेन
 हि दण्डगूढपुरुषातिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियेत^{३३} ।
 प्रवेशो निर्णयनं च^{३४} । खनिः संग्रामोपकरणानां योनिः^{३५} ।
 द्रव्यबनं दुर्गकर्मणाम् । यानस्थयोश्च^{३६} । हस्तिवनं हस्तिनाम् ।
 गन्नाश्वरथोष्ट्राणां च व्रजः । तेषामलाभे बन्धुमित्रकुलेभ्यः समा-
 र्जनमुत्साहहीनश्रेण्याप्रवीरपुरुषाणां चौरगणाटविकम्लेच्छजा-
 तीनां परावृत्तिनां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत^{३७} ।
 परमित्राप्रतीकारमावलीयसं वा परेषु प्रयुजीत^{३८} ।

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।

संपन्नः प्रप्तिनिर्गच्छेत्परावग्रहमात्मनः ।

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे हीनशक्तिपूरणं चतुर्दशो ऽध्यायः ॥१४॥

आदितो द्वादशशतः ॥ ११२ ॥

११९-१२० प्रक. बलवता विगृह्योपरीधहेतवः

दण्डोपनतवृत्तं च.

दुर्बलो राजा बलवताभियुक्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत यमितरो
मन्त्रशक्त्या नातिसंदध्यात् । तुल्यमन्त्रशक्तीनामायत्तसंपदो
ष्टद्वसंयोगाद्वा विशेषः । विशिष्टबलाभावे समबलैस्तुल्यबलस-
हैर्वा बलवतः संभूय तिष्ठेद्यावन्न मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यामति-
संदध्यात् । तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनां विपुलारम्भतो विशेषः ।
समबलाभावे हीनबलैः शुचिभिरुत्साहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्बलवतः
संभूय तिष्ठेद्यावन्न मन्त्रप्रभावेत्साहशक्तिभिरतिसंदध्यात् । तुल्यो-
त्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमिलाभाद्विशेषः । तुल्यभूमीनां स्वयुद्ध-
काललाभाद्विशेषः । तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः ।
सहायाभावे दुर्गमाश्रयेत यत्रामित्रः प्रभूतसैन्यो ऽपि भक्त-
यवसेन्धनोदकोपरोधं न कुर्यात् । स्वयंच क्षयव्ययाभ्यां युज्येत ।
तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः । निचयापसारसंपन्नं हि
मनुष्यदुर्गमिच्छेदिति कौटिल्यैः । तदेभिः कारणैराश्रयेत् ।
पार्थिवग्राहमासारं मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि^{१४} ।
सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयि-
ष्यामि घातयिष्यामि वा^{१५} । कृत्यपक्षोपग्रहेण वास्य दुर्गे राष्ट्रे
स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि^{१६} । शस्त्राग्निरसप्रणि-
धानैरौषधिभिर्दकैर्वा यथेष्टमांसं हनिष्यामि^{१७} । स्वयमधिष्ठितेन वा
योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपेनेष्यामि^{१८} । क्षयव्ययप्रवासोप-
तप्ते वास्य मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि^{१९} ।

वीर्यासारप्रसारवर्धनं वास्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि^{३०} ।
दण्डोपनयेन वास्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसंदोहेन प्रहरिष्यामि^{३१} ।
प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं संधिमवाप्स्यामि मयि प्रतिबन्धस्य
वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति^{३२} । निरासारं वास्य मूलं मित्रा-
टवीदण्डैरुद्धातयिष्यामि^{३३} । महतो वा देशस्य योगक्षेममिह-
स्थः पालयिष्यामि^{३४} । स्वविच्छिन्नं मित्रविच्छिन्नं वा मे सैन्य-
मिहस्थस्यैकस्थमविषह्यं भविष्यति^{३५} । निम्नखातरान्नियुद्धविशा-
रदं वा मे सैन्यं पथ्याबाधमुक्रमासन्ने कर्मणि करिष्यति^{३६} ।
विरुद्धदेशकालमिहागतो वा स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्य-
ति^{३७} । महाक्षयव्ययामिगम्योऽयं देशो दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्^{३८} ।
परेषां व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानामलब्धमौमश्च तमापतद्गतः
प्रवेक्ष्यति^{३९} । प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यतीति^{४०} । कारणाभावे
बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत्^{४१} । अग्निपतङ्गवद-
मित्रे वा प्रविशेत्^{४२} । अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवतीत्या-
चार्याः^{४३} । नेति कौटिल्यैः । संधेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य
संदधीत्^{४४} । विपर्यये विक्रमेण संधिमपसारं वा लिप्सेत्^{४५} । संधे-
यस्य वा दूतं प्रेषयेत्^{४६} । तेन वा प्रेषितमर्थमानाभ्यां सत्कृत्य
ब्रूयात्^{४७} । इदं राज्ञः पण्यागारमिदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवच-
नादिदं राज्यमहं च त्वं दर्पण इति^{४८} । लब्धसंश्रयः समयाचारिक-
वद्भर्तारि वर्तेत^{४९} । दुर्गमदीनि च कर्माण्यावाहविवाहपुत्राभिषेकांश्च
पण्यहस्तिग्रहणसत्तयात्राविहारगमनानि चानुज्ञातः कुर्वीत^{५०} ।
स्वभूम्यवस्थितप्रकृतिसंधिमुपघातमपसृतेषु वा सर्वमनुज्ञातः
कुर्वीत^{५१} । दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिमन्यां भूमिं याचेत्^{५२} ।
दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत^{५३} । उचितां वा मित्राङ्गमि-
दीयमानां न प्रतिगृह्णीयात्^{५४} । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानाम-
न्यतममदृश्यमाने भर्तारि पश्येत्^{५५} । यथाशक्ति चोपकुर्यात्^{५६} । दैवत-

स्वस्तिवाचनेषु तत्परा आशिषो वाचयेत् । सर्वत्रात्मनिसर्गं
गुणं ब्रूयात् ।

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्रः शङ्कितादिभिः ।

वर्तेत दण्डोपनतो भर्तार्येवमवस्थितः ॥

इति षाड्गुरये सप्तमे ऽधिकरणे बलवता विग्रहोपरोधहेतवः दण्डोपनतवृत्तं

पञ्चदशो ऽध्यायः ॥ १५ ॥ आदितस्त्रयोदशशतः ॥ ११३ ॥

१२१ प्रक. दण्डोपनायिवृत्तम्.

अनुज्ञातस्तद्विरण्योद्वेगकरं बलवान्विजिगीषमाणो यतः
सुभूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानामदुर्गापसारः शत्रुरपार्ष्णिगरन-
पसारश्च ततो यायात् । विपर्यये कृतप्रतीकारो यायात् ।
सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेत् । भेददण्डाभ्यां बलवर्तः ।
नियोगविकल्पसमुच्चैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः साध-
येत् । ग्रामारण्योपजीवित्रजवणिक्पथानुपालनमुभिभृतापसृताप-
कारिणां चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत् । भूमिद्रव्यकन्यादानमभ-
यस्य चेति दानमाचरेत् । सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानाम-
न्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत् ।
प्रकाशकूटतूष्णींयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति दण्डमा-
चरेत् । एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत् । स्वप्रभाववतः
कोशोपकारिणः प्रज्ञावतो भूम्युपकारिणः । तेषां पण्यपत्तनग्रा-
मखनिसंजातेन रत्नसारकुप्येन द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन यान-
वाहनेन वा यद्बहुश उपकरोति तच्चित्रभोगम् । यदण्डेन कोशेन
वा महदुपकरोति तन्महाभोगम् । यदण्डकोशभूमिरुपकरोति
तत्सर्वभोगम् । यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि^{१४} ।
यदमित्रमासारं चोपकरोति तदुभयतोभोगि^{१५} । यदमित्रासार-
प्रतिवेशाटविकान्सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगि^{१६} । पार्ष्णि-

ग्राहश्चाटविकः शत्रुमुख्यः शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चिदासा-
 द्येत् । निर्गुणया भूम्यैनमुपग्राहयेत् । अप्रतिसंबद्धया दुर्गस्थम् ।
 निरुपजीव्ययाटविकम् । प्रत्यादेयया तत्कुलीनमशत्रोः^{२२} ।
 उपच्छिन्नया शत्रोरुपरुद्धम् । नित्यामित्रया श्रेणीबलम् ।
 बलवत्सामन्तया संहतबलम् । उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमम् । अल-
 ब्धव्यायामयोत्साहिनम् । शून्ययारिपक्षीयम् । कर्शितयापवा-
 हितम् । महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतम् । अनपाश्रयया
 प्रत्यपंसृतम् । परेणानधिवास्यया स्वयमेव भर्तारमुपग्राहयेत् ।
 तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत् । प्रतिलोममुपांशुना
 साधयेत् । उपकारिणमुपकारशक्त्या तोषयेत् । प्रयासतश्चार्थ-
 माने कुर्यात् । व्यसनेषु चानुग्रहं स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं
 प्रतिविधानं च कुर्यात् । परिभवापघातकुत्सातिवादांश्चैषु न
 प्रयुञ्जीत् । दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृह्णीयात् । यश्चास्यापकुर्यात्त-
 दोषमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत् । परोद्वेगकारणाद्वा
 दाण्डकर्मिकवच्चेष्टेत् । न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत् ।
 कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत् । कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये
 स्थापयेत् । एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते^{२४} । यस्तू-
 पनतान्हत्वा बध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत तस्योद्विग्नं
 मण्डलमभावायोत्तिष्ठते^{२६} । ये चास्यामात्याः स्वभूमिष्वायत्तास्ते
 चास्योद्विग्ना मण्डलमाश्रयन्ते^{२७} । स्वयं राज्यं प्राणान्वा-
 स्याभिमन्यन्ते^{२८} ।

स्वभूमिषु च राजानः तस्मात्साम्प्रानुपालिताः ।

भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्रानुवर्तिनः ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे अधिकरणे दण्डोपनायिवृत्त षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

आदितश्चतुर्दशशतः ॥ ११४ ॥

१२२—१२३. प्रक. संधिकर्म, संधिमोक्षश्च.

शमः संधिः समाधिरित्येको ऽर्थः^१ । राज्ञां विश्वासोपगमः
 शमः संधिः समाधिरिति^२ । सत्यं शपथो वा चलसंधिः^३ ।
 प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावर इत्याचार्याः^४ । नेति कौटिल्यैः ।
 सत्यं वा शपथो वा परत्रेह च स्थावरः संधिः^५ । इहार्थ एव प्रतिभूः
 प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः । संहिताः स्म इति सत्यसंधाः पूर्वे
 राजानः सत्येन संदधिरे^६ । तस्यातिक्रमे शपथेन अग्न्युदक-
 सीताप्राकारलोहहस्तिस्कन्धाश्चपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्धरससु-
 वर्णहिरण्यन्यालेभिरे^७ । हन्युरेतानि त्यजेयुश्चैनं यः शपथमति-
 क्रामेदिति^८ । शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा
 प्रातिभान्वबन्धः प्रतिभूः^९ । तस्मिन्यः परावग्रहसमर्थान्प्रतिभ्रुवो
 गृह्णाति सो ऽतिसंधत्ते^{१०} । विपरीतो ऽतिसंधीयते^{११} । बन्धुमु-
 ख्यप्रग्रहः प्रतिग्रहः । तस्मिन्यो दूष्यादूष्यामात्यं दूष्यापत्यं वा
 ददाति सो ऽतिसंधत्ते^{१२} । विपरीतो ऽतिसंधीयते^{१३} । प्रतिग्रहग्रह-
 णविश्वस्तस्य हि परः छिद्रेषु निरपेक्षः प्रहरति^{१४} । अपत्यसमाधौ
 तु कन्यापुत्रदाने ददत्तु कन्यामतिसंधत्ते^{१५} । कन्या ह्यादायादा
 परेषामेवानर्थाय क्लेशाय च विपरीतः पुत्रः । पुत्रयोरपि जात्यं
 शूरं प्राज्ञं कृतास्त्रमेकपुत्रं वा ददाति सो ऽतिसंधत्ते^{१६} । विपरीतो
 ऽतिसंधीयते^{१७} । जात्यादजात्यो हि लुप्तदायादसंतानत्वादाधातुं
 श्रेयान्^{१८} । प्राज्ञादप्राज्ञो मन्त्रशक्त्रिलोपात्^{१९} । शूरादशूर उत्साह-
 शक्त्रिलोपात्^{२०} । कृतास्त्रादकृतास्त्रः प्रहर्तव्यसंपन्नोपात्^{२१} । एकपुत्रा-
 दनेकपुत्रो निरपेक्षत्वात्^{२२} । जात्यप्राज्ञयोरजात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृ-
 तिरनुवर्तते^{२३} । प्राज्ञमजात्यं मन्त्राधिकारः^{२४} । मन्त्राधिकारे ऽपि
 वृद्धसंयोगाज्जात्यः प्राज्ञमतिसंधत्ते^{२५} । प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं
 मतिकर्मणां योगो ऽनुवर्तते^{२६} । शूरमप्राज्ञं विक्रमाधिकारः^{२७} ।
 विक्रमाधिकारेऽपि हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसंधत्ते^{२८} ।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते^{३३} । कृता-
 स्त्रमशूरं लक्षलम्भाधिकारैः । लक्षलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रति-
 पत्त्यसंमोहैः शूरः कृतास्त्रमतिसंधत्ते^{३४} । बह्वेकपुत्रयोर्बहुपुत्र एकं
 दत्त्वा शेषप्रवृत्तिस्तब्धः संधिमतिक्रामति नेतरैः । पुत्रसर्वस्व-
 दाने संधिश्चेत्पुत्रफलतो विशेषैः । समफलयोः शक्त्प्रजननतो
 विषेशैः । शक्त्प्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषैः । शक्ति-
 मत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यान्नचैकपुत्रमिति^{३५} ।
 अभ्युन्नीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत् । कुमारासन्नाः सत्तिष्ठः
 कारुशिन्पिप्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः सुरङ्गया रात्रवुपखान-
 यित्वा कुमारमपहरेयुः । नटनर्तकगायकवादकवाग्जीवनकुशील-
 वस्त्रवकसौभिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुपतिष्ठेरन् । ते कुमारं
 परम्परयोपतिष्ठेरन् । तेषामनियतकालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि
 स्थापयेत् । ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत् । तेन रूपाजीवा
 भार्याव्यञ्जनाश्च व्याख्याताः । तेषां वा तूर्यभाण्डफेलां गृहीत्वा
 निर्गच्छेत् । सूदरालिकस्त्रापकसंवाहकास्तरक कल्पकप्रसाधकोद-
 कपरिचारकैर्वा द्रव्यवस्त्रभाण्डफेलाशयनासनसंभोगैर्निहिते^{३६} ।
 परिचारकच्छञ्जना वा किञ्चिदरूपवेलायामादाय निर्गच्छेत् ।
 सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेण तोयाशये वा वारुणं योगमा-
 तिष्ठेत् । वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वान्नफलव्यवहारेणारक्षिषु सम-
 वचारयेयुः । दैवतोपहारश्चाद्रव्यवहणनिमित्तमारक्षिषु मदनयोग
 युक्तमन्नपानं रसं वा प्रयुज्यापगच्छेत् । आरक्षकप्रोत्साहनेन वा
 नागरककुशीलवचिकित्सकापूपिकव्यञ्जना वा रात्रौ समृद्धमृहा-
 ण्यादीपयेयुः । आरक्षिणां वैदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामा-
 दीपयेयुः । अन्यद्वा शरीरं निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेदनुपातभ-
 यात्ततः संधिच्छेदखातसुरङ्गाभिरपगच्छेत् । काचकुम्भभाण्ड-
 भारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत् । मुण्डजटिलानां प्रवासनान्यनु-

प्राविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत् । विरूपव्याधिकरणारण्य-
चरच्छब्दनामन्यतमेन वा प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निहियेत् । प्रेतं वा
स्त्रीवेषेणानुगच्छेत् । वनचरव्यञ्जनाश्चैनमन्यतो यान्तमन्यतो
ऽपदिशेयुः । ततो ऽन्यतो गच्छेत् । चक्रचराणां वा शकटवा-
टैरपगच्छेत् । आसन्ने चानुपाते सत्त्वं वा गृहीयात् । सत्ताभावे
हिरण्यं रसविद्धं वा भक्षजातमुभयतः पन्थानमुत्सृजेत् । ततो
ऽन्यतोऽपगच्छेत् । गृहीतो वा सामादिभिरनुपातमतिसंदर्ध्यात् ।
रसविद्धेन वा पथ्यदानेन वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्य-
दाधाय शत्रुमभियुज्जीत पुत्रो मे त्वया हत इति ॥

उपात्तच्छब्दशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु ।

शीघ्रपातैरपसरेद्गूढप्रणिहितैः सह ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽध्याये संधिर्षमसंधिमोक्षः सप्तदशो ऽध्यायः ॥ १७ ॥

आदितः पञ्चदशशतः ॥ ११५ ॥

१२४—१२६ प्रक. मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि.

मध्यमस्यात्मतृतीया पञ्चमी च प्रकृती प्रकृतयः । द्वितीया
च चतुर्थी षष्ठी च विकृतयः । तच्चेदुभयं मध्यमो ऽनुगृहीया-
द्विजिगीषुर्मध्यमानुलोमः स्यात् । न चेदनुगृहीयात्प्रकृत्यनुलोमः
स्यात् । मध्यमश्चेद्विजिगीषोर्मित्रं मित्रभावि लिप्सेत मित्रस्या-
त्मनश्च मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रस्त्रा-
येत् । मण्डलं वा प्रोत्साहयेत् । अतिप्रवृद्धो ऽयं मध्यमः सर्वेषां
नो विनाशायाम्युत्थितः संभूयास्य यात्रां विहनाम इति ।
तच्चेन्मण्डलमनुगृहीयान्मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत् । न चेद-
नुगृहीयात्कोशदण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य ये मध्यमद्वेषिणो राजानः
परस्पराणुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुरेकसिद्धौ वा बहवः सिद्धयेयुः
परस्पराद्वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरंस्तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा साम-
दानाभ्यां लभेत् । द्विगुणो द्वितीयं त्रिगुणस्तृतीयम् । एवमभ्यु-

चितो मध्यममवगृह्णीयात्^१ । देशकालातिपत्तौ वा संधाय मध्य-
 मेतरमित्रस्य साचिव्यं कुर्यात्^२ । दूष्येषु वा कर्मसंधिं कर्शनीयं
 वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत प्रतिस्तम्भयेदेनमहं त्वा त्रायेय
 इत्याकर्शनात्^३ । कर्शितमेतं त्रायेत्^४ । उच्छेदनीयं वास्य मित्रं
 मध्यमो लिप्सेत^५ । कर्शितमेतं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयादुच्छिन्नं
 वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्यादन्यत्रापसारभयात्^६ । कर्शनीयोच्छेद-
 नीययोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः पुरुषान्तरेण
 संधीयेत्^७ । विजिगीष्वोस्तयोर्मित्राण्यवग्रहसमर्थानि स्युः संधि-
 मुपेयात्^८ । अमित्रं वास्य मध्यमो लिप्सेत संधिमुपेयात्^९ । एवं
 स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य प्रियं च^{१०} । मध्यमश्चेत्स्वमित्रं
 मित्रभावि लिप्सेत पुरुषान्तरेण संदध्यात्^{११} । सापेक्षं वा नार्हसि
 मित्रमुच्छेत्तुमिति वारयेदुपेक्षेत वा मण्डलमस्य कुप्यतु स्वपक्षव-
 धादिति^{१२} । अमित्रमात्मनो वा मध्यमो लिप्सेत^{१३} । कोशदण्डा-
 भ्यामेनमदृश्यमानोऽनुगृह्णीयात्^{१४} । उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत^{१५} ।
 उदासीनाद्भिद्यतामिति^{१६} । मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्याभि-
 प्रेतस्तमाश्रयेत्^{१७} । मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम्^{१८} ।
 उदासीनश्चेन्मध्यमं लिप्सेत यतः शत्रुमतिसंदधान्मित्रस्योपकारं
 कुर्यादुदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत ततः परिणमेत्^{१९} । एव-
 मुपबृह्नात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेन्मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात्सत्य-
 प्यमित्रभावे^{२०} । तस्यानात्मवान्नित्यापकारी शत्रुः शत्रुसंहितः
 पार्ष्णिग्राहो वा व्यसनी यातव्यो व्यसने वा नेतुरभियोक्तेत्यरि-
 भाविनः^{२१} । एकार्थाभिप्रयातः पृथगर्थाभिप्रयातः संभूययात्रिकः
 संहितप्रयाणिकः स्वार्थाभिप्रयातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयो-
 रन्यतरस्य क्रेता विक्रेता द्वैधीभाविक इति मित्रभाविनः^{२२} । सामन्तो
 बलवतः प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा बलवतः पार्ष्णिग्राहो वा
 स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनत इति भृत्यभाविनः
 सामन्तौ^{२३} । भूतम्येकान्तरा व्याख्यातौ^{२४} ।

तेषां शत्रुविरोधे यन्मित्रमेकार्थतां व्रजेत् ।
 शक्त्या तदनुगृहीयाद्विषहेतुतया परम् ॥
 प्रसाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यंताम् ।
 सामन्तैकान्तराभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् ॥
 तत्कुलीनावरूढाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
 यथा वानुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत्तथा चरेत् ॥
 नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद्यदतिकर्षितम् ।
 तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् ॥
 अर्थयुक्त्या चलं मित्रं संधिं यदुपगच्छति ।
 तस्यापगमने हेतुं विहन्यान्न चलेद्यथा ॥
 अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत्तदरितः शठम् ।
 भेदयेद्भिन्नमुच्छिन्द्यात्ततः शत्रुमनन्तरम् ॥
 उदासीनं च यत्तिष्ठेत्सामन्तैस्तद्विरोधयेत् ।
 ततो विग्रहसंतप्तमुपकारे निवेशयेत् ॥
 अमित्रं विजिगीषुं च यत्संचरति दुर्बलम् ।
 तद्वलेनानुगृहीयाद्यथा स्यान्न पराङ्मुखम् ॥
 अपनीय ततोऽन्यस्यां भूमौ वा संनिवेशयेत् ।
 निवेश्य पूर्वं तत्रान्यदण्डानुग्रहहेतुना ॥
 अपकुर्यात्समर्थं वा नोपकुर्याद्यदापदि ।
 उच्छिन्द्यादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्गमुपस्थितम् ॥
 मित्रव्यसनतो वारिरुत्तिष्ठेद्योऽनवग्रहः ।
 मित्रेणैव भवेत्साध्यः छादितव्यसनेन सैः ॥
 अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद्विरज्यति ।
 अरिव्यसनसिद्धया तच्छत्रुणैव प्रसिद्धयति ॥
 वृद्धिं चयं च स्थानं च कर्शनोच्छेदनं तथा ।
 सर्वोपायान्समादध्यादेतान्यर्थशास्त्रवित् ॥

एवमन्योन्यसंचारं षाड्गुण्यं यो ऽनुपश्यति ।

स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः^{५८} ॥

इति षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे मध्यमचरितमुदासीनचरितं

मण्डलचरितमष्टादशो ऽध्यायः ॥ १८ ॥

आदिनः षोडशशतः ॥ १२६ ॥

प्लावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यं सप्तमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

८ अधि. व्यसनाधिकारिकम्.

१२७ प्रक. प्रकृतिव्यसनवर्गः.

व्यसनयौगपथे सौकर्यतो यातव्यं रक्षितव्यं चेति व्यसन-
चिन्ता । दैवं मानुषं वा प्रकृतिव्यसनमनयापनयाभ्यां संभवति^१ ।
गुणप्रातिलोम्यभावः प्रदोषः प्रसङ्गः पीडा वा व्यसनम् । व्यस्यत्येनं
श्रेयस इति व्यसनम् । स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्ड-
मित्रव्यसनानां पूर्वं पूर्वं गरीय इत्याचार्याः^५ । नेति भारद्वाजः ।
स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीय इति^७ । मन्त्रो
मन्त्रफलावाप्तिः कर्मानुष्ठानमायव्ययकर्म दण्डाप्रणयनमामित्राट-
वीप्रतिषेधो राज्यरक्षणं व्यसनप्रतीकारः कुमाररक्षणमभिषेकश्च
कुमाराणामायत्तममात्येषु । तेषामभावे तदभावश्छिन्नपक्षस्येव
राज्ञश्चेष्टानाशो व्यसनेषु चासन्नाः परोपजापाः । वैगुण्ये च
प्राणबाधः प्राणान्तिकचरत्वाद्राज्ञ इति^८ । नेति कौटिल्यः ।
मन्त्रिपुरोहितादिभृत्यवर्गमध्यक्षप्रचारं पुरुषद्रव्यप्रकृतिव्यसन-
प्रतीकारमेधनं च राजैव करोति^{१२} । व्यसनिषु वामात्येष्वन्यान-
व्यसनिनः करोति^{१३} । पूज्यपूजने दृष्यावग्रहे च नित्ययुक्तास्ति-
ष्ठति^{१४} । स्वामी च संपन्नः स्वसंपद्भिः प्रकृतीः संपादयति^{१५} । स्वयं
यच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति^{१६} । उत्थाने प्रमादे च तदायत्त-
त्वात्^{१७} । तत्कूटस्थानीयो हि स्वामीति^{१८} । अमात्यजनपदव्यसन-

योर्जनपदव्यसनं गरीय इति विशालादौः । कोशो दण्डः कुप्यं
 विष्टिर्वाहनं निचयाश्च जनपदादुत्तिष्ठन्ते^{२०} । तेषामभावो जन-
 पदाभावे स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तर इति^{२१} । नेति कौटि-
 ल्यैः । अमात्यमूलाः सर्वारम्भाः । जनपदस्य कर्मसिद्धयः
 स्वतः परतश्च योगक्षेमसाधनं व्यसनप्रतीकारः शून्य-
 निवेशोपचयौ दण्डकरानुग्रहश्चेति^{२२} । जनपददुर्गव्यसनयोर्दुर्ग-
 व्यसनमिति क्षाराशरौः । दुर्गे हि कोशदण्डोत्पत्तिरापदि स्थानं
 च जनपदस्य शक्तिमत्तराश्च पौरजानपदेभ्यो नित्याश्चापदि सहाया
 राज्ञो जानपदास्त्वमित्रसाधारणा इति^{२३} । नेति कौटिल्यैः । जन-
 पदमूला दुर्गकोशदण्डसेतुवार्तारम्भाः शौर्यं स्थैर्यं दाक्ष्यं बाहु-
 ल्यं चै । जानपदेषु पर्वतान्तर्द्वीपाश्च दुर्गा नाध्युष्यन्ते जनपदा-
 भावात् । कर्षकप्राये तु दुर्गव्यसनमायुधीयप्राये तु जनपदे जन-
 पदव्यसनमिति^{२४} । दुर्गकोशव्यसनयोः कोशव्यसनमिति पिशुनैः ।
 कोशमूलो हि दुर्गसंस्कारो दुर्गरक्षणं चै । दुर्गः कोशादुपजाप्यः
 परेषाम् । जनपदमित्रामित्रनिग्रहो देशान्तररितानामुत्साहनं दण्ड-
 बलव्यवहारः । कोशमादाय च व्यसने शक्यमपयातुं न दुर्ग-
 मिति^{२५} । नेति कौटिल्यैः । दुर्गार्पणः कोशो दण्डस्तूर्णायुद्धं
 स्वपक्षनिग्रहो दण्डबलव्यवहार आसारप्रतिग्रहः परचक्राटवी-
 प्रतिषेधश्चै । दुर्गाभावे च कोशः परेषाम् । दृश्यते हि दुर्गवता-
 मनुच्छित्तिरिति^{२६} । कोशदण्डव्यसनयोर्दण्डव्यसनमिति कौण-
 पदन्तैः । दण्डमूलो हि मित्रामित्रनिग्रहः परदण्डोत्साहनं
 स्वदण्डप्रतिग्रहश्चै । दण्डाभावे च ध्रुवः कोशविनाशः । कोशा-
 भावे च शक्यः कुप्येन भूम्या परभूमिस्वयंग्रहेण वा दण्डः
 पिण्डयितुम् । दण्डयता च कोशैः । स्वामिनश्चासन्नवृत्तित्वाद्-
 मात्यसभर्मा दण्ड इति^{२७} । नेति कौटिल्यैः । कोशमूलो हि दण्डः ।
 कोशाभावे दण्डः परं गच्छति^{२८} । स्वामिनं वा हन्ति^{२९} । सर्वाभियोगक-

रथं । कोशो धर्मकामहेतुः । देशकालकार्यवशेन तु कोशदण्डयोर-
न्यतरः प्रमाणीभवति^{५२} । लब्धपालनो हि दण्डः कोशस्य^{५३} ।
कोशः कोशस्य दण्डस्य च भवति^{५४} । सर्वद्रव्यप्रयोजकत्वात्कोश-
व्यसनं गरीय इति^{५५} । दण्डमित्रव्यसनयोर्मित्रव्यसनमिति वात-
व्याधिः^{५६} । मित्रमभृतं व्यवहितं च कर्म करोति^{५७} । पार्श्विग्रा-
हमासारममित्रमाटविकं च प्रतिकरोति^{५८} । कोशदण्डभूमिश्रोप-
करोति व्यसनावस्थायोगमिति^{५९} । नेति कौटिल्यः । दण्डवतो
मित्रं मित्रभावे तिष्ठत्यमित्रो वा मित्रभावे^{६०} । दण्डमित्रयोस्तु
साधारणे कार्ये सारतः स्वयुद्धदेशकाललाभादिशेषः । शीघ्रा-
भियाने त्वमित्राटविकाभ्यन्तरकोपे च न मित्रं विद्यते^{६१} । व्यस-
नयोगपद्ये परवृद्धौ च मित्रमर्थयुक्तौ तिष्ठति^{६२} । प्रकृतिव्यसन-
संप्रधारणमुक्तमिति^{६३} ।

प्रकृत्यवयवानां तु व्यसनस्य विशेषतः ।

बहुभावो ऽनुरागो वा सारो वा कार्यसाधकः ॥

द्वयोस्तु व्यसने तुल्ये विशेषो गुणतः क्षयात् ।

शेषप्रकृतिसादुरयं यदि स्यान्नाभिधेयकम् ॥

शेषप्रकृतिनाशस्तु यत्रैकव्यसनाद्भवेत् ।

व्यसनं तद्गरीयः स्यात्प्रधानस्येतरस्य वा ॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽधिकरणे प्रकृतिव्यसनवर्गः प्रथमो

ऽध्यायः ॥ १ ॥ आदितः सप्तदशशतः ॥ ११७ ॥

१२८ प्रक. राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता.

राजा राज्यमिति प्रकृतिसंक्षेपः । राज्ञो ऽभ्यन्तरो बाह्यो
वा कोप इति^१ । अहिभयादभ्यन्तरः कोपो बाह्यकोपात्पापीयान् ।
अन्तरमात्यकोपश्चान्तःकोपात् । तस्मात्कोशदण्डशक्तिमात्मसंस्थां
कुर्वति । द्वैराज्यवैराज्ययोर्द्वैराज्यमन्योन्यपक्षद्वेषानुरागाभ्यां

परस्परसंघर्षेण वा विनश्यति^१ । वैराज्यं तु प्रकृतिचित्तग्रहणा-
 पेक्षि यथास्थितमन्यैर्भुज्यत इत्याचार्याः^२ । नेति कौटिल्यः ।
 पितापुत्रयोर्भ्रात्रोर्वा द्वैराज्यं तुल्ययोगक्षेमममत्यावग्रहं वर्तयतेति^३ ।
 वैराज्यं तु जीवतः परस्याच्छिद्य नैतन्ममेति मन्यमानः कर्शय-
 त्यपवाहयति^४ । पण्यं वा करोति^५ । विरक्तं वा परित्यज्याप-
 गच्छतीति^६ । अन्धश्रलितशास्त्रो वा राजेति^७ । अशास्त्रचक्षुरन्धो
 यत्किञ्चनकारी दृढाभिनिवेशी परप्रणयो वा राज्यमन्यायेनोप-
 हन्ति^८ । चलितशास्त्रस्तु यत्र शास्त्राच्चलितमतिर्भवति शक्यानु-
 नयो भवतीत्याचार्याः^९ । नेति कौटिल्यः । अन्धो राजा शक्यते
 सहायसंपदा यत्र तत्र वा पर्यवस्थापयितुमिति^{१०} । चलितशास्त्रस्तु
 शास्त्रादन्यथाभिनिविष्टबुद्धिरन्यायेन राज्यमात्मानं चोपहन्ती-
 ति^{११} । व्याधितो नवो वा राजेति^{१२} । व्याधितो राजा राज्यो-
 पघातममात्यमूलं प्राणाबाधं वा राज्यमूलमवाप्नोति^{१३} । नवस्तु
 राजा स्वधर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिः प्रकृतिरञ्जनोपकारै-
 श्रतीत्याचार्याः^{१४} । नेति कौटिल्यः । व्याधितो राजा यथाप्रवृत्तं
 राजप्रणिधिमनुवर्तयति^{१५} । नवस्तु राजा बलावर्जितं ममेदं राज्य-
 मिति यथेष्टमनवग्रहश्चरति^{१६} । सामुत्थायकैरवगृहीतो वा राज्यो-
 पघातं मर्षयति^{१७} । प्रकृतिष्वरूढः सुखमुच्छेत्तुं भवति^{१८} ।
 व्याधिते विशेषः । पापरोग्यपरोमी च । नवे ऽप्यभिजातो
 ऽनभिजात इति^{१९} । दुर्बलो ऽभिजातो बलवाननभिजातो
 राजेति^{२०} । दुर्बलस्याभिजातस्योपजापं दौर्बल्यापेक्षाः प्रकृतयः
 कृच्छ्रेणोपगच्छन्ति^{२१} । बलवतश्चानभिजातस्य बलापेक्षाः
 सुखेनत्याचार्याः^{२२} । नेति कौटिल्यः^{२३} । दुर्बलमभिजातं प्रकृतयः
 स्वयमुपनमन्ति^{२४} । जात्यमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तत इति^{२५} । बलवत-
 श्चानभिजातस्योपजापं विसंवादयन्ति^{२६} । अनुयोगे साद्रुण्यमिति^{२७} ।
 प्रयासवधात्संस्थवधो मृष्टिवधात्पापीयान्निराजीवत्वादवृष्टि-
 तिवृष्टि इति^{२८} ।

द्वयोर्द्वयोर्व्यसनयोः प्रकृतीनां बलाबलम् ।

पारम्पर्यक्रमेणोक्तं याने स्थाने च कारणम् ॥

इति व्यसनाधिष्ठात्रिके ऽष्टमे ऽधिष्ठायो राजराज्ययोर्व्यसनविन्ता त्रितीयो

ऽध्यायः ॥ २ ॥ आदितो ऽष्टादशशतः ॥ १६८ ॥

—+—

१२६ प्रक. पुरुषव्यसनवर्गः.

अविद्याविनयः पुरुषव्यसनहेतुः । अविनीतो हि व्यसन-
दोषांश्च पश्यति^१ । तानुपदेक्ष्यामः^२ । कोपजस्त्रिवर्गः^३ । कामज-
श्चतुर्वर्गः^४ । तयोः कोपो गरीयान्^५ । सर्वत्र हि कोपश्चरति^६ ।
प्रायशश्च कोपवशा राजानः प्रकृतिकोपैर्हताः श्रयन्ते^७ । कामवशाः
क्षयव्यसननिमित्तमतिव्याधिभिरिति^८ । नेति भारद्वाजः ।
सत्पुरुषाचारः कोपो वैरायतनमब्रज्जातवधो भीतमनुष्यता च^९ ।
नित्यश्च कोपेन संबन्धः पापप्रतिषेधार्थः कामः सिद्धिलाभः
सान्त्वं त्यागशीलता संप्रियभावश्च^{१०} । नित्यश्च कामेन संबन्धः
कृतकर्मणः फलोपभोगार्थ इति^{११} । नेति कौटिल्यः । द्वेष्यता
शत्रुवेदनमनर्थस्य संयोगो दुःखासङ्गश्च कोपः^{१२} । परिभवो
द्रव्यनाशः पाटञ्चरद्यतकारलुब्धकगायकवादकैश्चानर्थैः संयोगः
कर्मः^{१३} । तयोः परिभवोद्वेष्यता गरीयसी^{१४} । परिभूतस्तैः परैश्चः प-
गृह्यते^{१५} । द्वेष्यः समुच्छिद्यत इति^{१६} । द्रव्यनाशाच्छत्रुवेदनं
गरीयं^{१७} । द्रव्यनाशः कोशाबाधकः । शत्रुवेदनं प्राणबाधक-
मिति^{१८} । अनर्थ संयोगदुःखसंयोगो गरीयान्^{१९} । अनर्थ संयोगो
मुहूर्तप्रतीकारो दीर्घक्लेशकरो दुःखानामासङ्ग इति^{२०} । तस्मात्कोपो
गरीयान्^{२१} । वाक्पारुष्यमर्थदूषणं दण्डपारुष्यमिति^{२२} । वाक्पारु-
ष्यार्थदूषणयोर्वाक्पारुष्यं गरीय इति विशालाक्षः । परुषशुक्रो
हि तेजस्वी तेजसा प्रत्यारोहति^{२३} । दुरुक्तशून्यं हृदि निखातं
तेजः संदीपनमिन्द्रियोपतापि चेति^{२४} । नेति कौटिल्यः । अर्थ-

पूजा वाक्छल्यमपहन्ति^{३१} । वृत्तिविलोपस्त्वर्थदूषणमदानमादानं
विनाशः परित्यागो वार्थस्येत्यर्थदूषणम्^{३२} । अर्थदूषणदण्डपारुष्य-
योरर्थदूषणं गरीय इति पाराशरौ^{३३} । अर्थमूलौ धर्मकामौ^{३४} ।
अर्थप्रतिबन्धश्च लोको वर्तते^{३५} । तस्योपघातो गरीयानिति^{३६} ।
नेति कौटिल्यैः । सुमहताप्यर्थेन न कश्चन शरीरविनाशमिच्छेत्^{३७} ।
दण्डपारुष्याच्च तमेव दोषमन्येभ्यः प्राप्नोति^{३८} । इति कोपजस्त्रि-
वर्गः^{३९} ।

कामजस्तु^{४०} । मृगया घृतं स्त्रियः पानमिति चतुर्वर्गः^{४१} ।
तस्य मृगयाघृतयोर्मृगया गरीयसीति पिशुनैः । स्तेनाभिन्नव्याल-
दावप्रस्खलनभयादिज्जोहाः क्षुत्पिपासे च प्राणाबाधस्तस्याम्^{४२} ।
घृते तु जितमेवाक्षविदुषा यथा जयत्सेनदुर्योधनाभ्यामिति^{४३} ।
नेति कौटिल्यैः । तयोरप्यन्यतरपराजयो ऽस्तीति नलयुधिष्ठि-
राभ्यां व्याख्यातम्^{४४} । तदेव विजितद्रव्यमामिषं वैरवन्धश्च^{४५} । सतो
ऽर्थस्य विप्रतिपत्तिरसतश्चार्जनमप्रतिभुक्कनाशो मूत्रपुरीषधारण-
बुभुक्षादिभिश्च व्याधिलाभ इति घृतदोषाः । मृगयायां तु व्या-
यामः श्लेष्मपित्तमेदः स्वेदनाशश्चलं स्थिते च काये लक्षपरिचयः
कोपभयस्थाने हि तेषु च मृगाणां चित्तज्ञानमनित्ययानं चेति^{४६} ।
घृतस्त्रीव्यसनयोः कैतवव्यसनमिति कौण्यपदन्तैः । सातत्येन हि
निशि प्रदीपे मातरि च मृतायां दीव्यत्येव कितवैः । कृद्धे च
प्रतिपृष्टः कुप्यति^{४७} । स्त्रीव्यसनेषु तु स्नानप्रतिकर्मभोजनभूमिषु
भवत्येव धर्मार्थपरिग्रहैः । शक्या च स्त्री राजहिते नियोक्तुमु-
पांशुदण्डेन^{४८} । व्याधिना वा व्यावर्तयितुमवसावयितुं वेति^{४९} ।
नेति कौटिल्यैः । सप्रत्यादेयं घृतं निप्रत्यादेयं स्त्रीव्यसनमद-
र्शनं कार्यनिर्वेदः कालातिपातनादनर्थधर्मलोपश्च तन्त्रदौर्बल्यं
पानानुबन्धश्चेति^{५०} । स्त्रीपानव्यसनयोः स्त्रीव्यसनमिति वात-
व्याधिः^{५१} । स्त्रीषु हि बालिरयमेकविधं निशान्तप्रणिधौ व्या-

ख्यातम् । पाने तु शब्दादीनामिन्द्रियार्थानामुपभोगः प्रीतिदानं
परिजनपूजनं कर्मश्रमवधश्चेति^{९१} । नेति कौटिल्यः । स्त्रीव्यसने
भवत्यपत्योत्पत्तिरात्मरक्षणं चान्तर्दारेषु विपर्ययो वा बाह्येव-
गम्येषु सर्वोच्छित्तिः^{९३} । तदुभयं पानव्यसने^{९४} । पानसंपत्संज्ञा-
नाशो ऽनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वमप्रेतस्य प्रेतत्वं कौपीनदर्शनं श्रुतप्र-
ज्ञाप्राणवित्तमित्रहानिः सद्भिर्वियोगो ऽनर्थ्यसंयोगस्तन्त्रीगीतनै-
पुण्येषु चार्थघ्नेषु प्रसङ्ग इति^{९५} । द्यतमद्ययोः द्यतेमेकशं पणनिमित्तो
जयः पराजयो वा । प्राणिषु निश्चेतनेषु वा पक्षद्वैधेन प्रकृति-
कोपं करोति^{९७} । विशेषतश्च सङ्गानां सङ्गधर्मिणां च राजकुलानां
द्यूतनिमित्तो भेदः । तन्निमित्तो विनाश इत्यसत्परिग्रहः पापिष्ठ-
तमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति^{९८} ।

असतां प्रग्रहः कामः कोपश्चावग्रहः सताम् ।

व्यसनं दोषबाहुल्यादत्यन्तमुभयं मतम् ॥

तस्मात्कोपं च कामं च व्यसनारम्भमात्मवान् ।

परित्यजेन्मूलहरं वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽधिकरणे पुरुषव्यसनवर्गस्तृतीयो ऽध्यायः ॥३॥

आदित एकोनविंशशतो ऽध्यायः ॥११६॥

१३०-१३२ प्रक. पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गश्च.

दैवपीडनमग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरक इति^१ । अग्न्युद-
कयोरग्निपीडनमप्रतिकार्यम् । सर्वदा हि च शक्योपशमनं
तार्याबाधकमुक्तमुदकपीडनमित्याचार्याः^३ । नेति कौटिल्यः ।
अग्निर्ग्राममर्धग्रामं वा दहति^५ । उदकवेगस्तु ग्रामशतप्रवाहीति^६ ।
व्याधिर्दुर्भिक्षयोर्व्याधिः प्रेतव्याधितापसृष्टपरिचारकव्यायामोष-
रोधेन कर्माण्युपहन्ति^७ । दुर्भिक्षं पुनरकर्मोपधाति हिरण्यपशुक-
रदायि चेत्याचार्याः^९ । नेति कौटिल्यः । एकदेशपीडनो व्याधिः

शक्यप्रतीकारश्च^{११} । सर्वदेशपीडनं दुर्भिक्षं प्राणिनामजीवनायेति^{११} ।
 तेन मरको व्याख्यातः । क्षुद्रकमुख्यक्षययोः क्षुद्रकक्षयः कर्मणाम-
 योगक्षेमं करोति^{१३} । मुख्यक्षयः कर्मानुष्ठानोपरोधधर्मेत्याचार्याः^{१४} ।
 नेति कौटिल्यैः । शक्यः क्षुद्रक्षयः प्रतिसंधातुं बाहुल्यात्क्षुद्रकार-
 णात् मुख्यक्षयैः । सहस्रेषु हि मुख्यो भवत्येको न वा सस्वप्रज्ञाधि-
 क्यत्तदाश्रयत्वात्क्षुद्रकाणामिति^{१५} । स्वचक्रपरचक्रयोः स्वचक्र-
 मतिमात्राभ्यां दण्डकराभ्यां पीडयत्यशक्यं च वारयितुम् ।
 परचक्रं तु शक्यं प्रतियोज्यमपसारेण संधिना वा मोक्षयितुमि-
 त्याचार्याः^{१६} । नेति कौटिल्यैः । स्वचक्रपीडनं प्रकृतिपुरुषमुख्यो-
 पग्रहविधाताभ्यां शक्यते वारयितुमेकदेशं वा पीडयति^{१७} । सर्व-
 देशपीडनं तु परचक्रं विलोपधातदाहविध्वंसनोपवाहनैः पीडय-
 तीति^{१८} । प्रकृतिराजविवादयोः प्रकृतिविवादः प्रकृतीनां भेदकः
 पराभियोगानावहति^{१९} । राजविवादस्तु प्रकृतीनां द्विगुणभक्तेतन-
 परिहारकरो भवतीत्याचार्याः^{२०} । नेति कौटिल्यैः । शक्यः प्रकृति-
 विवादः प्रकृतिमुख्योपग्रहेण कलहस्थानापनयनेन वा वारयितुम्
 विवदमानास्तु प्रकृतयः परस्परसङ्घर्षेणोपकुर्वन्ति^{२१} । राजविवा-
 दस्तु पीडनोच्छेदनाय प्रकृतीनां द्विगुणव्यायामसाध्य इति^{२२} ।
 देशराजविहारयोः देशविहारस्रैकान्येन कर्मफलोपधातं करोति^{२३} ।
 राजविहारस्तु कारुशिल्पिकुशीलववाग्जीवनवैदेहकोपकारं करोती-
 त्याचार्याः^{२४} । नेति कौटिल्यैः । देशविहारः कर्मश्रमवधार्थमल्पं
 भक्षयति^{२५} । भक्षयित्वा च भूयः कर्मसु योगं गच्छति^{२६} । राजवि-
 हारस्तु स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणयपण्यागारकार्योपग्रहैः पीडय-
 तीति । सुभगाकुमास्योः कुमारः स्वयं वल्लभैश्च स्वयंग्राहप्रणय-
 पण्यागारकार्योपग्रहैः पीडयति^{२७} । सुभगा विलासोपभोगेनेत्या-
 चार्याः^{२८} । नेति कौटिल्यैः । शक्यः कुमारो मन्त्रिपुरोहिताभ्यां
 वारयितुं न सुभगा वालिभ्यादनर्थ्यजनसंयोगाच्चेति^{२९} ।

श्रेणीमुख्ययोः श्रेणी बाहुल्यादनवग्रहस्तेषसाहसाम्यां पीडयति^{३०} ।
मुख्यः कार्यावग्रह विधाताभ्यामित्याचार्याः^{३१} । नेति कौटिल्यैः ।
सुब्धावर्त्या श्रेणी समानशीलव्यसनत्वात् । श्रेणीमुख्यैकदेशोप-
ग्रहेण वा । स्तम्भयुक्तो मुख्यः परग्राहद्रव्योपधाताभ्यां पीडय-
तीति^{३२} । संनिधातृसमाहर्त्रोस्संनिधाता कृताविदूषणात्ययाभ्यां
पीडयति^{३३} । समाहर्ता करणाधिष्ठितः प्रदिष्टफलोपभोगी भवती-
त्याचार्याः^{३४} । नेति कौटिल्यैः । संनिधाता कृतावस्थमन्यैः
कोशप्रवेष्ट्यं प्रतिगृह्णाति^{३५} । समाहर्ता पूर्वमर्थमात्मनः कृत्वा
पश्चाद्राजार्थं करोति प्रणाशयति वा परस्वादाने च स्वप्रत्ययश्च-
रतीति^{३६} । अन्तपालवैदेहकयोरन्तपालश्चोरप्रसर्गदेयात्वादानाभ्यां
वणिक्पथं पीडयति^{३७} । वैदेहकास्तु पण्यप्रतिपणयानुग्रहैः प्रसाध-
यन्तीत्याचार्याः^{३८} । नेति कौटिल्यैः । अन्तपालः पण्यसंपातानु-
ग्रहेण वर्तयति^{३९} । वैदेहकास्तु संभूय पणयानामुत्कर्षापकर्षं
कुर्वाणाः पणे पणशतं कुम्भे कुम्भशतमित्याजीवन्ति^{४०} ।
अभिजातोपरुद्धा भूमिः पशुव्रजोपरुद्धा वेति^{४१} । अभिजातोपरुद्धा
भूमिः महाफलाप्यायुधीयोपकारिणी न क्षमा मोक्षयितुं व्यसना-
बाधभयात् । पशुव्रजोपरुद्धा तु कृषियोग्या क्षमा मोक्षयितुम् ।
विधीतं हि क्षेत्रेण बाध्यत इत्याचार्याः^{४२} । नेति कौटिल्यैः ।
अभिजातोपरुद्धा भूमिरत्यन्तमहोपकारापि क्षमा मोक्षयितुम्
व्यसनाबाधभयात् । पशुव्रजोपरुद्धा तु कोशबाहनोपकारिणी न
क्षमा मोक्षयितुमन्यत्र सस्यवापोपरोधादिति^{४३} । प्रतिरोधकाट-
विक्रयोः प्रतिरोधकाः रात्रिसत्त्वपराः शरीराक्रमिणो नित्याः
शतसहस्रापहारिणः । प्रधानकोपकाश्च व्यवहिताः प्रत्यन्तारण्य-
चराश्चटिविकाः प्रकाशादृश्याश्चरन्त्येकदेशघातकाश्चेत्याचार्याः^{४४} ।
नेति कौटिल्यैः । प्रतिरोधकाः प्रमत्तस्यापहरन्ति^{४५} । अन्त्याः
कुण्ठाः सुखाज्जातुं ग्रहीतुं च । स्वदेशस्थाः प्रभूता विक्रान्ताश्चा-

टविकाः प्रकाशयोधिनो ऽपहर्तारो हन्तारश्च देशानां राजस-
धर्माण इति^{६६} । मृगहस्तिवनयोः मृगाः प्रभूताः प्रभूतमांसच-
र्मोपकारिणो मन्दग्रासावक्लेशिनः सुनियम्यार्थं । विपरीता
हस्तिनो गृह्यमाणा दृष्टाश्च देशविनाशायेति^{६७} । स्वपरस्थानीयो-
पकारयोः स्वस्थानीयोपकारो धान्यपशुहिरण्यकुप्योपकारो जान-
पदानामापाद्यात्मधारणः । विपरीतः परस्थानीयोपकार इति
पीडनानि^{६८} । आभ्यन्तरो मुख्यस्तम्भो बाह्यो मित्राटवीस्तम्भ
इति स्तम्भवर्गः^{६९} । ताभ्यां पीडनैर्यथोक्तैश्च पीडितः सक्नो
मुख्येषु परिहारोपहतः प्रकीर्णो मिथ्यासंभृतः सामन्ताटवीभृत
इति कोशसङ्गाः ।

पीडनानामनुत्पत्तावुत्पन्नानां च वारणे ।

यतेत देशवृद्धयर्थं नाशे च स्तम्भसङ्गयोः^{७०} ॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमे ऽध्यायिकस्यो पीडनवर्गः स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्गः

चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितो विंशतिशतो ऽध्यायः ॥ १२० ॥

००००

१३३—१३४ प्रक बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गश्च.

बलव्यसनानि^१ । अमानितं विमानितमभृतं व्याधितं नवा-
गतं दूरयातं परिश्रान्तं परिचीणं प्रतिहतं हताग्रवेगमनृतुप्राप्तम-
भूमिप्राप्तमाशानिर्वेदि षरिसुप्तं कलत्रगर्हन्तः शन्यं कुपितमूलं
भिन्नगर्भमपसृतमतिक्षिप्तमुपनिविष्टं समाप्तमुपरुद्धमुपक्षिप्तं क्षिन्न-
धान्यपुरुषवीवधं स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं दूष्ययुक्तं दुष्टपार्ष्णिग्राहं
शून्यमूलमस्वामिसंहतं भिन्नकूटमन्धमिति^२ । तेषाममानितविमा-
नितयोरमानितं कृतार्थमानं युध्येत न विमानितमन्तःकोपम्^३ ।
अभृतव्याधितयोरभृतं तदात्वकृतवेतनं युध्येत न व्याधितमकर्मण-
यम्^४ । नवागतदूरयातयोर्नवागतमन्यत उपलब्धदेशमनवमिश्रं यु-
ध्येत न दूरयातमायतगतपरिक्लेशम्^५ । परिश्रान्तपरिचीणयोः परि-

श्रान्तं स्नानभोजनस्वप्नलब्धविश्रमं युध्येत न परिचीणमन्यत्रा-
 हवे चीणयुग्यपुरुषम् । प्रतिहतहताग्रवेगयोः प्रतिहतमग्रपातमग्रं
 प्रवीरपुरुषसंहतं युध्येत न हताग्रवेगमग्रपातहतप्रवीरम् । अनृत्व-
 भूमिप्राप्तयोरनृतुप्राप्तं यथर्तुयोग्यशस्त्रावरणं युध्येत नाभूमिप्रा-
 स्रमवरुद्धप्रसारव्यायामम् । आशानिर्वेदिपरिसृप्तयोराशानिर्वेदि-
 लब्धाभिप्रायं युध्येत न परिसृप्तमपसृतम् । कलत्रगर्हन्तः-
 शन्ययोः कलत्रगर्हन्मुच्य कलत्रं युध्येत नान्तः शन्यमन्तर-
 मित्रम् । कुपितमूलभिन्नगर्भयोः कुपितमूलं प्रशमितकोपं सामा-
 दिभिर्युध्येत न भिन्नगर्भमन्योन्यस्माद्विभ्रम् । अपसृतातिक्षिप्त-
 योरपसृतमेकराज्यातिक्रान्तममन्त्रव्यायामाभ्यां सत्रिमित्रापा-
 श्रयं युध्येत नातिक्षिप्तमनेकराज्यातिक्रान्तं बह्वाबाधत्वात् ।
 उपनिविष्टसमाप्तयोरुपनिविष्टं पृथग्यानस्थानमतिसन्धाकारं
 युध्येत न समाप्तं परिणतैकस्थानयानम् । उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरुप-
 रुद्धमन्यतो निष्क्रम्योपरोद्धारं प्रातियुध्येत न परिक्षिप्तं सर्वतः
 प्रातिरुद्धम् । छिन्नधान्यपुरुषवीवधयोः छिन्नधान्यमन्यतो धान्य-
 मानीय जङ्गमस्थावराहारं वा युध्येत न छिन्नपुरुषवीवधमनभिसा-
 रम् । स्वविक्षिप्तमित्रविक्षिप्तयोः स्वविक्षिप्तं स्वभूमौ विक्षिप्तं सैन्य-
 मापदि शक्यमपस्त्रावयितुं न मित्रविक्षिप्तं विप्रकृष्टदेशकालत्वात् ।
 दूष्ययुक्रदुष्टपार्ष्णिग्राहयोर्दूष्ययुक्रमाप्तपुरुषाधिष्ठितमसंहतं युध्येत
 न दुष्टपार्ष्णिग्राहं पृष्ठाभिघातत्रस्तम् । शून्यमूलास्वामिसंहतयोः
 शून्यमूलं कृतपौरजानपदारब्धं सर्वसंदोहेन युध्येत नास्वामि-
 संहतं राजसेनापतिहीनम् । भिन्नकूटान्धयोर्भिन्नकूटमन्याधिष्ठितं
 युध्येत नान्धमदेशिकमिति^{१२} ।

दोषशुद्धिर्बलावापः सत्रस्थानप्रतिसंधानम् ।

संधिश्रोत्तरपक्षस्य बलव्यसनसाधनम् ॥

रक्षेत्स्वदण्डं व्यसने शत्रुभ्यो नित्यमुत्थितः ।
 प्रहरेद्दण्डरन्ध्रेषु शत्रूणां नित्यमुत्थितः ॥
 यतोनिमित्तं व्यसनं प्रकृतीनामवाप्नुयात् ।
 प्रागेव प्रतिकुर्वीत तन्निमित्तमतन्द्रितः ॥
 अभियातं स्वयं मित्रं संभूयान्यवशेन वा ।
 परित्यक्तमशक्त्या वा लोभेन प्रणयेन वा ॥
 विक्रीतमभियुञ्जाने संग्रामे वापवर्तिना ।
 द्वैधीभावेन वा मित्रं यास्यता वान्यमन्यतः ॥
 पृथग्वा सहयाने वा विश्वासेनातिसंहितम् ।
 भयावमानलास्यैर्वा व्यसनान्नं प्रप्नोक्षितम् ॥
 अवरुद्धं स्वभूमिभ्यः समीपाद्वा भयाद्गतम् ।
 आच्छेदनाददानाद्वा दत्त्वा वाप्यमानितम् ॥
 अत्याहारितमर्थं वा स्वयं परमुखेन वा ।
 अतिभारे नियुक्तं वा भङ्क्त्वा परमवस्थितम् ॥
 उपेक्षितमशक्त्या वा प्रार्थयित्वा विरोधितम् ।
 कृच्छ्रेण साध्यते मित्रं सिद्धं चाशु विरज्यति ॥
 कृतप्रयासं मान्यं वा मोहान्मित्रममानितम् ।
 मानितं वा न सदृशं शक्तितो वा निवारितम् ॥
 मित्रोपघातत्रस्तं वा शङ्कितं वारिसंहितात् ।
 दूष्यैर्वा भेदितं मित्रं साध्यं सिद्धं च तिष्ठति ॥
 तस्मान्नोत्पादयेदेनान्दोषान्मित्रोपघातकान् ।
 उत्पन्नान्वा प्रशमयेद्गुणैर्दोषोपघातिभिः ॥

इति व्यसनाधिकारिके ऽष्टमेऽधिकरणे बलव्यसनवर्गः, मित्रव्यसनवर्गः
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ आदित एकविंशतिशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य व्यसनाधिकारिकं

अष्टममधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

६. अधि. अभियास्यत्कर्म.

१३५. १३६. प्रक. शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानं यात्राकालाश्च.

विजिगीषुरात्मनः परस्य च बलाबलं शक्तिदेशकालयात्रा-
कालबलसमुत्थानकालपश्चात्कोपक्षयव्ययलाभापदां ज्ञात्वा वि-
शिष्टबलो यायात् । अन्यथासीत् । उत्साहप्रभावयोरुत्साहः श्रेया-
न् । स्वयं हि राजा शूरो बलवानरोगः कृतास्त्रो दण्डद्वितीयो
•ऽपि शक्तः प्रभाववहन्तं राजानं जेतुम् । अल्पो ऽपि चास्य
दण्डस्तेजसा कृत्यकरो भवति । निरुत्साहस्तु प्रभाववान्राजा
विक्रमाभिपन्नो नश्यतीत्याचार्याः^५ । नेति कौटिल्यः । प्रभाववा-
नुत्साहवन्तं राजानं प्रभावेनातिसंधत्ते । तद्विशिष्टमन्यं राजानं-
मावाह्य हत्वा क्रीत्वा प्रवीरपुरुषान्प्रभूतप्रभावहयहस्तिरथोपकरण-
संपन्नश्चास्य दण्डः सर्वत्राप्रतिहतश्चरति । उत्साहवन्तश्च प्रभाव-
वन्तो जित्वा क्रीत्वा च स्त्रियो बालाः पङ्गवो ऽन्धाश्च पृथिवीं
जिग्युरिति । प्रभावमन्त्रयोः प्रभावः श्रेयान् । मन्त्रशक्तिसंपन्नो
हि बन्ध्यबुद्धिरप्रभावो भवति^{११} । मन्त्रकर्म चास्य निश्चितमप्रभावो
गर्भधान्यमवृष्टिरिवोपहन्तीत्याचार्याः^{१२} । नेति कौटिल्यः ।
मन्त्रशक्तिः श्रेयसी^{१४} । प्रज्ञाशास्त्रचक्षुर्हि राजाल्पेनापि प्रयत्नेन
मन्त्रमाधातुं शक्तः परानुत्साहप्रभावतश्च सामादिभिर्योगोपनि-
पङ्गवां चातिसंधातुम् । एवमुत्साहप्रभावमन्त्रशक्तीनामुत्तरोत्तरा-
धिको ऽतिसंधत्ते^{१६} । देशः पृथिवी^{१७} । तस्यां हिमवत्समुद्रान्तर-
मुदीचीनं योजनसहस्रपरिमाणमतिर्यक्चक्रवर्तिक्षेत्रम् । तत्रारण्यो
ग्राम्यः पर्वत औदको भूमिः समो विषम इति विशेषाः ।
तेषु यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुञ्जीतं । यत्रात्मनः सैन्यव्याया-
मानां भूमिरभूमिः परस्य स उत्तमो देशः विपरीतो ऽधमः
साधारणो मध्यमः । कालः शीतोष्णवर्षात्मो । तस्य रात्रिरहः

पक्षो मासं ऋतुरयनं संवत्सरो भुंगमिति विशेषः^{३३} । तेषु
 यथास्वबलवृद्धिकरं कर्म प्रयुज्जीते^{३४} । यत्रात्मनः सैन्यव्यायामाना-
 मृतुरनृतुः परस्य स उत्तमः कालो विपरीतो ऽधमः साधारणो
 मध्यमः^{३५} । शक्तिदेशकालानां तु शक्तिः श्रेयसीत्याचार्याः^{३६} ।
 शक्तिमान्हि निम्नस्थलवतो देशस्य शीतोष्णवर्षवतश्च कालस्य
 शक्तः प्रतीकारे भवति^{३७} । देशः श्रेयानित्येके^{३८} । स्थल-
 गतो हि श्वा नक्रं विकर्षति निम्नगतो नक्रः श्वानमिति^{३९} ।
 कालः श्रेयानित्येके^{४०} । दिवा काकः कौशिकं हन्ति रात्रौ कौशिकः
 काकमिति^{४१} । नेति कौटिल्यैः । परस्परसाधका हि शक्तिदेश-
 कालाः^{४२} । तैरभ्युचितस्तृतीयं चतुर्थं वा दण्डस्यांशमूले पाष्ण्या
 प्रत्यन्ताटवीषु च रक्षा विधाय कार्यसाधनसहं कोशदण्डं चादाय
 दक्षिणपुराणभक्तमगृहीतनवभक्तमसंस्कृतदुर्गममित्रं वार्षिकं चास्य
 सस्यं, हैमनं च मुष्टिमुपहन्तुं मार्गशीर्षी यात्रां यायात्^{४३} । हैमनं
 चास्य सस्यं वासन्तिकं च मुष्टिमुपहन्तुं चैत्रीं यात्रां यायात्^{४४} ।
 क्षीणतृणकाष्ठोदकमरंस्कृतदुर्गममित्रं वासन्तिकं चास्य सस्यं
 वार्षिकीं वा मुष्टिमुपहन्तुं ज्येष्ठामूलीयां यात्रां यायात्^{४५} । अत्युष्ण-
 मल्पयवसेन्धनोदकं वा देशं हेमन्ते यायात्^{४६} । तुषारदुर्दिनमगाध-
 निम्नप्रायं गहनतृणवृक्षं वा देशं ग्रीष्मे यायात्^{४७} । स्वसैन्यव्या-
 यामयोग्यं परस्यायोग्यं वर्षति यायात्^{४८} । मार्गशीर्षी तैषीं चान्त-
 रेण दीर्घकालां यात्रां यायात्^{४९} । चैत्री वैशाखीं चान्तरेण
 मध्यमकालां ज्येष्ठामूलीयामाषाढीं चान्तरेण ह्रस्वकालामुपो-
 षिष्यन्व्यसने चतुर्थी^{५०} । व्यसनाभियानं विगृह्ययाने व्याख्या-
 तम्^{५१} । प्रायशश्चात्रार्याः परव्यसने यातव्यमित्युपदिशन्ति^{५२} ।
 शक्त्युदये यातव्यमनैकान्तिकत्वाद्यसनानामिति कौटिल्यैः ।
 यदा वा प्रयातः कर्शयितुमुच्छेत्तुं वा शक्नुयादमित्रं तदा
 यायात्^{५३} । अत्युष्णोपक्षीणे काले हस्तिबलप्रायो यायात्^{५४} ।

१३७—१३८ प्रक.] बलोपदानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म च २०७

हस्तिनो ह्यन्तःस्वेदाः कुष्ठिनो भवन्ति^१ । अनवगाहमानास्तोय-
मपिबन्तश्चान्तरवक्षाराच्चान्धीभवन्ति^२ । तस्मात्प्रभूतोदके देशे
वर्षति च हस्तिबलप्रायो यायात्^३ । विपर्यये खरोष्ट्राश्चबलप्रायो
देशमल्पवर्षपङ्कम्^४ । वर्षति मरुप्रायं चतुरङ्गबलो यायात्^५ । सम-
विषमनिम्नस्थलह्रस्वदीर्घवशेन बाध्वनो यात्रां विभजेत्^६ ।

सर्वा वा ह्रस्वकालाः स्युर्यातव्याः कार्यलाघवात् ।

दीर्घाः कार्यगुरुत्वाद्वा वर्षावासः परत्र च^७ ॥

इत्यभियास्यन्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे शक्तिदेशकालबलावलज्ञानं यात्राकालाः

प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥ आदितो द्वाविंशशतो ऽध्यायः ॥१२२॥

१३७—१३८ प्रक. बलोपदानकालाः संनाहगुणाः

प्रतिबलकर्म च.

मौलभृतकश्रेणीमित्रामित्राटवीचलानां समुद्धानकालाः ।
मूलरक्षणादतिरिक्तं मौलबलम्^१ । अत्यावापयुक्ता वा मौला
मूले विकुर्वीरन्निति^२ । बहुलानुरक्तमौलबलः सारबलो वा
प्रतियोद्धा व्यायामेन योद्धव्यमिति^३ । प्रकृष्टे ऽध्वनि काले वा
क्षयव्ययसहत्वान्मौलानामिति^४ । बहुलानुरक्तसंपादिते च यात-
व्यस्योपजापभयादन्यसैन्यानां भृतानामविश्वासे बलक्षये वा सर्व-
सैन्यानामिति मौलबलकालः^५ । प्रभूतं मे भृतबलमल्पं च मौल-
बलमिति^६ । परस्याल्पं विरक्तं वा मौलबलं फल्गुप्रायमसारं वा
भृतसैन्यमिति^७ । मन्त्रेण योद्धव्यमल्पव्यायामेनेति^८ । ह्रस्वो देशः
कालो वा तनुक्षयव्यय इति^९ । अल्पपापं शान्तोपजापं विश्वस्तं
वा मे सैन्यमिति^{१०} । परस्याल्पः प्रसारो हन्तव्य इति भृतबलकालः^{११} ।
प्रभूतं मे श्रेणीबलं शक्यं मूले यात्रायां चाधातुमिति^{१२} । ह्रस्वः
प्रवासः श्रेणीबलप्रायः प्रतियोद्धा मन्त्रव्यायामाभ्यां प्रतियोद्धु-
कामो दण्डबलव्यवहार इति श्रेणीबलकालः^{१३} । प्रभूतं मे मित्रबलं

शक्यं मूले यात्रायां चाधातुमल्पः प्रवासो मन्त्रयुद्धाच्च भूयो व्या-
यामयुद्धमिति^{१४} । मित्रबलेन वा पूर्वमटवीनगरस्थानमासारं
वा योधयित्वा पश्चात्स्वबलेन योधयिष्यामि^{१६} । मित्रसाधारणं
वा मे कार्यम् । मित्रायत्ता वा मे कार्यसिद्धिः^{१८} । आसन्न-
मनुग्राह्यं वा मे मित्रमत्यावापं वास्य साधयिष्यामीति मित्रबल-
कालः । प्रभूतं मे शत्रुबलं शत्रुबलेन योधयिष्यामि नगरस्थान-
मटवीं वा । तत्र मे श्वराहयोः कलहे चण्डालस्येवान्यतरसि-
द्धिर्भविष्यति^{२१} । आसाराणामटवीनां वा कण्टकमर्दनमेतत्क-
रिष्यामि^{२२} । अत्युपाचितं वा कोपभयाभित्यमासन्नमरिबलं वास-
येदन्यत्राभ्यन्तरकोपशङ्कायाः शत्रुयुद्धावरयुद्धकालश्चेत्यमित्रबल-
कालः^{२३} । तेनाटवीबलकालो व्याख्यातः । मार्गदेशिकं परभू-
मियोग्यमरियुद्धप्रतिलोममटवीबलप्रायः शत्रुर्वा विन्वं विन्वेन
हन्यतामल्पः प्रसारो हन्तव्य इत्यटवीबलकालः । सैन्यमनेकमनेक-
जातीयस्थमुक्तमनुक्तं वा विलोपार्थं यदुत्तिष्ठति तदौत्साहिकम-
भक्तवेतनं विलोमवृष्टिप्रतापकरं मेघं परेषाममेघं तुल्यदेश-
जातिशिन्धुप्रायं संहतं महदिति बलोपादानकालः । तेषां कुप्य-
भृतममित्राटवीबलं विलोपभृतं वा कुर्यात् । अमित्रस्य वा बल-
काले प्रत्युत्पन्ने शत्रुमवगृह्णीयात्^{२८} । अन्यत्र वा प्रेषयेत् । अफलं
वा कुर्यात् । विक्षिप्तं वा वासेयत्^{३१} । काले वातिक्रान्ते विसृजेत् ।
परस्य चैतद्वलसमुद्धानं विधातेयत्^{३३} । आत्मनः संपादेयत् । पूर्वं
पूर्वं चैषां श्रेयः संनाहयितुम् । तद्भावभावित्वाभित्यसंस्कारानु-
गमाच्च मौलबलं भृतबलाच्छ्रेयः । नित्यानन्तरं क्षिप्रोत्थायि
वश्यं च भृतबलं श्रेणीबलाच्छ्रेयः । जानपदमेकार्थोपगतं तुल्य-
सङ्घर्षमर्षसिद्धिलाभं च श्रेणीबलं मित्रबलाच्छ्रेयः । अपरिमित-
देशकालमेकार्थोपगमाच्च मित्रबलममित्रबलाच्छ्रेयः । आर्याधिष्णि-
तममित्रबलमटवीबलाच्छ्रेयः । तदुभयं विलोपार्थम् । अविलोपे-

व्यसने च ताभ्यामहिभयं स्यात् । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रसैन्यानां तेजःप्रधान्यात्पूर्वं पूर्वं श्रेयः । संनाहयितुमित्याचार्याः^{१३} । नेति कौटिल्यैः । प्रणिपातेन ब्राह्मबलं परो ऽभिहारयेत् । प्रहरण-विद्याविनीतं तु क्षत्रियबलं श्रेयैः । बहुलसारं वा वैश्यशूद्रबल-मिति^{१४} । तस्मादेवंबलः परस्तस्यैतत्प्रतिबलमिति बलसमुद्धानं कुर्यात् । हस्तियन्त्रशकटगर्भकुन्तप्रासखर्वटकवेणुशन्यवद्धास्तिब-लस्य प्रतिबलम् । तदेव पाषाणलगुडावरणाक्षुशकचग्रहणीप्रायं रथबलस्य प्रतिबलम् । तदेवाश्वानां प्रतिबलं वर्मिणो वा हस्तिनो ऽश्वा वा वर्मिणैः । कवचिनो रथा आवरणिनः पत्तयश्चतुरङ्गब-लस्य प्रतिबलम्^{१५} ।

एवं बलसमुद्धानं परसैन्यनिवारणम् ।

विभवेन स्वसैन्यानां कुर्यादङ्गविकल्पशैः ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे बलोपदानकालाः संनाहगुणाः प्रतिबलकर्म

द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २॥ आदितस्त्रयोविंशशतो ऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१४०—१४१ प्रक. पश्चात्कोपचिन्ता बाह्याभ्यन्तर-

प्रकृतिकोपप्रतीकारश्च.

अल्पः पश्चात्कोपो महान्पुरस्ताल्लाभ इति । अल्पः पश्चात्कोपो गरीयान् । अल्पं पश्चात्कोपं प्रयातस्य दूष्यामित्राटविका हि सर्वतः समेधयन्ति । प्रकृतिकोपो वा लब्धमपि च महान्तं पुरस्ताल्लाभम् । एवं-भूते भूते भृत्यमित्रक्षयव्ययान् ग्रसन्ने तस्मात्सहस्रैकीयः पुरस्ताल्ला-भस्यायोगः शतैकीयो वा पश्चात्कोप इति न यायात् । सूचीमुखा ह्यनर्था इति लोकप्रवादः । पश्चात्कोपे सामदानभेददण्डान्प्र-युञ्जीत । पुरस्ताल्लाभे सेनापतिं कुमारं वा दण्डचारिणं कुर्वीत । बलवान्वा राजा पश्चात्कोपावग्रहसमर्थः पुरस्ताल्लाभमादातुं यायात् । आभ्यन्तरकोपशङ्कायां शङ्कितानादाय यायात् । बाह्यकोपशङ्कायां

वा पुत्रदारमेषामभ्यन्तरावग्रहं कृत्वा शून्यपालमेनेकबलवर्गमेने-
 कमुख्यं च स्थापयित्वा यायाञ्च यायाद्वा^१ । अभ्यन्तरकोपो बाह्य-
 कोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात्^२ । मन्त्रिषुरोहितसेनापतियुव-
 राजानामन्यतरकोपो ऽभ्यन्तरकोपैः^३ । तमात्मदोषत्यागेन पर-
 शक्त्यपराधवशेन वा साधयेत्^४ । महापराधे ऽपि पुरोहिते संरो-
 धनमपस्त्राषणं वा सिद्धिः^५ । युवराजे संरोधनं निग्रहो वा गुण-
 वत्यन्यस्मिन्सति पुत्रे^६ । ताभ्यां मन्त्रिसेनापती व्याख्यातौ^७ ।
 पुत्रं भ्रातरमन्यं वा कुल्यं राज्यग्राहिणमुत्साहेन साधयेत्^८ ।
 उत्साहाभावे गृहीतानुवर्तनसंधिकर्मभ्यामरिसंधानभयादन्येभ्य-
 स्तद्विधेभ्यो वा भूमिदानैर्विश्वासयेदेनम्^९ । तद्विशिष्टं स्वयंग्राहं
 दण्डं वा प्रेषयेत्^{१०} । सामन्ताटविकान्वा तैर्विगृहीतमतिसंदध्यात्^{११} ।
 अवरुद्धादानं पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत्^{१२} । एतेन मन्त्रिसेना-
 पती व्याख्यातौ^{१३} । मन्त्रधादिवर्जानामन्तरमात्यानामन्यतर-
 कोपो ऽन्तरमात्यकोपैः^{१४} । तत्रापि यथार्हमुपायान्प्रयुञ्जीते^{१५} ।
 राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यको-
 पैः^{१६} । तमन्योन्येनावग्राहयेत्^{१७} । अतिदुर्गप्रतिस्तब्धं वा सामन्ता-
 टविकतत्कुलनिवरुद्धानामन्यतमेनावग्राहयेत्^{१८} । मित्रेणोपग्राह-
 येद्वा^{१९} । यथा नामित्रं गच्छेत्^{२०} । अमित्रात्सत्त्वा भेदयेदेनम्^{२१} । अयं
 त्वां योगपुरुषं मन्यमानो भर्तयेव विक्रमयिष्यति^{२२} । अवाप्तार्थो
 दण्डचारिणममित्राटविकेषु कृच्छ्रे वा प्रवासे योक्ष्यति^{२३} । विपु-
 त्रदारमन्ते वा वासयिष्यति^{२४} । प्रतिहतविक्रमं त्वां भर्तरि पण्यं
 करिष्यति^{२५} । त्वया वा संधिं कृत्वा भर्तारमेव प्रसादयिष्यति^{२६} ।
 मित्रमुपकृष्टं वास्य गच्छेति प्रतिपन्नमिष्टाभिप्रायैः पूजयेत्^{२७} । अप्र-
 तिपन्नस्य संश्रयं भेदयेदसौ ते योगपुरुषः प्राणिहित इति^{२८} ।
 सत्त्वा चैनमभिव्यक्तशासनैर्धातयेत्^{२९} । गूढपुरुषैर्वा सहप्रस्थायिनो
 वास्य प्रवीरपुरुषान्यथाभिप्रायकरणेन वाहयेत्^{३०} । तेन प्राणिहिता-

नसत्तीव्रयादिति सिद्धिः^{४१}। परस्य चैनान्कोपानुत्थापयेत्^{४२}। आत्मनश्च
 शमयेत्^{४३}। यः कोपं कर्तुं शमयितुं वा शक्नोस्तत्रोपजापः कार्यः^{४४}।
 यः सत्यसंघः शक्नोः कर्मणि फलावाप्तौ चानुग्रहीतुं विनिपाते च
 त्रातुं तत्र प्रतिजापः कार्यस्तर्कयितव्यश्च कल्याणबुद्धिरुताहो
 शठ इति^{४५}। शठो हि बाह्यो ऽभ्यन्तरमेवमुपजपति^{४६}। भर्तारं
 चेद्वत्त्वा मां प्रतिपादयिष्यति शत्रुवधो भूमिलाभश्च मे द्विविधो
 लाभो भविष्यति^{४७}। अथ वा शत्रुरेनमाहनिष्यतीति^{४८}। हतब-
 न्धुपक्षस्तुल्यदोषदण्डेन वोद्विग्नश्च मे भूयात्^{४९}। न कृत्यपक्षो
 भविष्यति^{५०}। तद्विधे वान्यस्मिन्नपिशङ्कितो भविष्यति^{५१}। अन्य-
 मन्यं चास्य मुख्यमभिव्यक्तशासनेन घातयिष्यामीति^{५२}। अभ्य-
 न्तरो वा शठो बाह्यमेवमुपजपति^{५३}। कोशमस्य हरिष्यामि^{५४}।
 दण्डं वास्य हनिष्यामि^{५५}। दुष्टं वा भर्तारमनेन घातयिष्यामि^{५६}।
 प्रतिपन्नं बाह्यममित्राटविकेषु विक्रमयिष्यामि^{५७}। चक्रमस्य
 सज्यताम्^{५८}। वैरमस्य प्रसज्यताम्^{५९}। ततः स्वाधीनो मे भवि-
 ष्यति^{६०}। ततो भर्तारमेव प्रसादयिष्यामि^{६१}। स्वयं वा राज्यं
 ग्रहीष्यामि^{६२}। बध्वा वा बाह्यभूमिं भर्तृभूमिं चोभयमवाप्स्यामि^{६३}।
 विरुद्धं वा वाहयित्वा बाह्यं विश्वस्तं घातयिष्यामि^{६४}। शून्यं वास्य
 मूलं हरिष्यामीति^{६५}। कल्याणबुद्धिस्तु सहजीव्यर्थमुपजपति^{६६}।
 कल्याणबुद्धिना संदधीतं^{६७}। शठं तथेति प्रतिगृह्यातिसंदर्भ्यात्^{६८}।
 इत्येवमुपलभ्यम्^{६९}।

परे परेभ्यः स्वे स्वेभ्यः स्वे परेभ्यः स्वतः परे ।

रक्ष्याः स्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यमात्मा विपश्चिता ॥

इत्यभिप्रास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे पञ्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोप-

प्रतीकारश्च तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदितश्चतुर्विंशशतो ऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१४२ प्रक. क्षयव्ययलाभाविपरिमर्शः.

युग्यपुरुषापचयः क्षयः । हिरण्यधान्यापचयो व्ययः ।
ताभ्यां बहुगुणविशिष्टे लाभे यायात् । आदेयः प्रत्यादेयः
प्रसादकः प्रकोपको ह्येककालस्तनुक्षयो ऽल्पव्ययो महान्वृद्धयुदयः
कन्यो धर्म्यः पुरोगश्चेति लाभसंपत् । सुप्राप्यानुपान्यः परेषा-
मप्रत्यादेय इत्यादेयः । विपर्यये प्रत्यादेयः । तमाददानस्तत्रस्थो
वा विनाशं प्राप्नोति । यदि वा पश्येत् । प्रत्यादेयमादाय
कोशदण्डनिचयरक्षाविधानान्यवस्त्रावयिष्यामि^१ । खनिद्रव्यह-
स्तिवनसेतुबन्धवणिक्पथानुद्धृतसारान्करिष्यामि^२ । प्रकृतीरस्य
कर्शयिष्यामि^३ । अपवाहयिष्याम्यायोगेनाराधयिष्यामि^४ ।
ताः परः प्रयोगेण कोपयिष्यति^५ । प्रतिपक्षे वास्य पण्यमेनं
करिष्यामि^६ । मित्रमवरुद्धं वास्य प्रतिपादयिष्यामि^७ । मित्रस्य
स्वस्य देशस्य पीडामत्रस्थस्तस्करेभ्यः परेभ्यश्च प्रतिकरिष्यामि^८ ।
मित्रमाश्रयं वास्य वैगुण्यं ग्राहयिष्यामि^९ । तदमित्रं विरक्तं
तत्कुलीनं प्रतिपत्स्येत सत्कृत्य वास्यै भूमिं दास्यामीति संहित-
समुत्थितं मित्रं मे चिराय भविष्यतीति प्रत्यादेयमपि लाभमा-
ददीत्^{१०} । इत्यादेयप्रत्यादेयौ व्याख्यातौ^{११} । अधार्मिकाद्वार्मि-
कस्य लाभो लभ्यमानः स्वेषां परेषां च प्रसादको भवति^{१२} ।
विपरीतः प्रकोप इति^{१३} । मन्त्रिणामुपदेशाल्लाभो लभ्यमानः
कोपको भवति^{१४} । अयमस्माभिः क्षयव्ययो ग्राहित इति^{१५} ।
दूष्यमन्त्रिणामनादराल्लाभो लभ्यमानः कोपको भवति^{१६} ।
सिद्धार्थो ऽयमस्मान्विनाशयिष्यतीति विपरीतः प्रसादकः । इति
प्रसादककोपकौ व्याख्यातौ^{१७} । गमनमात्रसाध्यत्वाद्ब्रह्मस्वकालः ।
मन्त्रसाध्यत्वात्तनुक्षयः । भक्तमात्रव्ययत्वादल्पव्ययः । तदात्व-
वैपुन्यान्महान् । अर्थानुबन्धकत्वाद्वद्ध्युदयः । निराबाधकत्वा-
त्क्षयः । प्रशस्तोपादानाद्धर्म्यः । सामवायिकानामनिर्बन्ध-

गामित्वात्पुण्ये इति^{३४} । तुल्ये लाभे देशकालौ शक्त्युपायौ प्रियाप्रियौ जवाजवौ सामीप्यविप्रकर्षौ तदात्वानुबन्धौ सारत्वासारत्वसातत्ये बाहुन्यबाहुगुण्ये च विमृश्य बहुगुण्युक्तं लाभमाददीत^{३५} । लाभविघ्नाः कामः कोपः साध्वसं कारुण्यं हीरनार्यभावो मानः सनुक्रोशता परलोकापेक्षा धार्मिकत्वमत्यागित्वं दैन्यमसूया हस्तगतावमानोदारात्मिकमविश्वासो भयमाभितिकारः शीतोष्णवर्षाणामाक्षम्यं मङ्गलातिथिनक्षत्रेष्टित्वमिति^{३६} ।

नक्षत्रमतिपृच्छन्तं बालमर्थो ऽतिवर्तते ।

अर्थो ह्यर्थस्य नक्षत्रं किं करिष्यन्ति तारकाः ॥

साधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्नरा यत्नशतैरपि ।

अर्थैरर्थाः प्रबध्यन्ते गजाः प्रतिगजैरिव ॥

इत्याभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे क्षयव्ययलामविपरिमर्शः

चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥ आदितः पञ्चविंशतः ॥१२५॥

१४३ प्रक. बाह्याभ्यन्तराध्यापदः.

संध्यादीनामयथोद्देशावस्थापनमपनयः । तस्मादापदः संभवन्ति । बाह्योत्पत्तिराभ्यन्तरप्रतिजापा आभ्यन्तरोत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा बाह्योत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा अभ्यन्तरोत्पत्तिरभ्यन्तरप्रतिजापा इत्यापदः । यत्र बाह्या अभ्यन्तरानुपजपन्त्यभ्यन्तरा वा बाह्यास्तत्रोभययोगे प्रतिजपतः सिद्धिर्विशेषवती । सुव्याजा हि प्रतिजपितारो भवन्ति नोपजपितारः । तेषु प्रशान्तेषु नान्यांश्छक्नुयुरुपजपितुमुपजपितारः । कृच्छ्रोपजापा हि बाह्यानामभ्यन्तरास्तेषामितरे वा महतश्च प्रयत्नस्य वधः परेषामर्थानुबन्धश्चात्मन इति । अभ्यतरेषु प्रतिजपत्सु सामदाने प्रयुज्जीर्त । स्थानमानकर्म सान्त्वर्म । अनुग्रहपरिहारौ कर्मस्वायोगो वा दानर्म । बाह्येषु प्रतिजपत्सु भेददण्डौ प्रयुज्जीर्त । सत्तिष्ठो मित्रव्यञ्जना

बाह्यानां चारमेषां ब्रूयुः । अयं वो राजा दूष्यव्यञ्जनैरतिसंधातु-
कामो बुध्यध्वमिति^{१३} । दूष्येषु वा दूष्यव्यञ्जनाः प्रलिखिता
दूष्यान्वाह्यैर्भेदेयुर्बाह्यान्वा दूष्यैः^{१४} । दूष्याननुप्रविष्टा वा तीक्ष्णाः
शस्त्ररसाभ्यां हन्युः^{१५} । आहूय वा बाह्यान्धातयेयुरिति^{१६} । यत्र
बाह्या बाह्यानुपजपन्त्यभ्यन्तरानभ्यन्तरा वा, तत्रैकान्तयोगमुप-
जपितुः सिद्धिर्विशेषवती^{१७} । दोषशुद्धौ हि दूष्या न विद्यन्ते^{१८} ।
दूष्यशुद्धौ हि दोषः पुनरन्यान्दूषयति^{१९} । तस्माद्वाक्षेष्टपूजपत्सु
भेददण्डौ प्रयुज्जीत^{२०} । सत्तिष्ठो मित्रव्यञ्जना वा ब्रूयुः । अयं
वो राजा स्वयमादातुकामो विगृहीता स्थानेन राज्ञा बुध्यध्व-
मिति^{२१} । प्रतिजपितुर्वा ततो दूतदण्डाननुप्रविष्टास्तीक्ष्णाः
शस्त्ररसादिभिरेषां छिद्रेषु प्रहरेयुः^{२२} । ततः सत्तिष्ठः प्रतिजपितार-
मभिशंसेयुः । अभ्यन्तरानभ्यन्तरेष्टपूजपत्सु यथार्हमुपायं
प्रयुज्जीत^{२३} । तुष्टलिङ्गमतुष्टं विपरीतं वा साम प्रयुज्जीत^{२४} । शौच-
सामर्थ्यापदेशेन व्यसनाभ्युदयावेक्षण्येन वा प्रतिपूजनमिति
दानम्^{२५} । मित्रव्यञ्जनो वा ब्रूयादेतान्^{२६} । चित्तज्ञानार्थमुपधास्यति
वो राजा^{२७} । तदस्याख्यातव्यमिति^{२८} । परस्पराद्वा भेदेदेनान्^{२९} ।
असौ च वो राजन्येवमुपजपति भेदो दाण्डकार्मिकवच्च दण्डः^{३०} ।
एतासां चतसृणामापदामभ्यन्तरामेव पूर्वं साधयेत्^{३१} । अहिभया-
दभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात्^{३२} ।

पूर्वं पूर्वं विजानीयाल्लघ्वीमापदमापदाम् ।

उत्थितां बलवद्भ्यो वा गुर्वीं लघ्वीं विपर्यये^{३४} ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे बाह्याभ्यन्तराश्च आपदः पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितः षड्विंशशतः ॥१२६॥

१४४ प्रक. दूष्यशत्रुसंशुक्ताः.

दूष्येभ्यः शत्रुभ्यश्च द्विविधाः शुद्धाः । दूष्यशुद्धायां पौरेषु
जानपदैषु वा दण्डवर्जानुपायान्प्रयुज्जीत । दण्डो हि महाजने

चेमुमशक्यः । चित्तो वा तं चार्थं न कुर्यात् । अन्यं चानर्थमु-
 त्पादेयेत् । मुख्येषु त्वेषां दाण्डकार्मिकवच्चेतेति^६ । शत्रुशुद्धायां
 यतः शत्रुः प्रधानः कार्यो वा ततः सामादिभिः सिद्धिं लिप्सेत्^७ ।
 स्वामिन्यायत्ता प्रधानसिद्धिः^८ । मन्त्रिष्वायत्ता यत्नसिद्धिः^९ ।
 उभयायत्ता प्रधानायत्ता सिद्धिः^{१०} । दूष्यादूष्याणामामिश्रितत्वा-
 दामिश्री^{११} । आमिश्रायामदूष्यतः सिद्धिः^{१२} । आलम्बनाभावे
 ह्यालम्बिता न विद्यते^{१३} । मित्रमित्राणामेकीभावात्परमिश्रा पर-
 मिश्रायां मित्रतः सिद्धिः^{१४} । सुकरो हि मित्रेण सिद्धिर्नामित्रे-
 शेति^{१५} । मित्रं चेन्न संधिमिच्छेदभीक्ष्णमुपजपेत्^{१६} । ततः सत्तिभिर
 मित्राद्भेदयित्वा मित्रं लभेत्^{१७} । मित्रसंघस्य वा योऽन्तःस्थायी तं
 लभेत्^{१८} । अन्तःस्थायिनि लब्धे मध्यस्थायिनो भिद्यन्ते^{१९} ।
 मध्यस्थायिनं वा लभेत्^{२०} । मध्यस्थायिनि वा लब्धे नान्तः-
 स्थायिनः संहन्यन्ते^{२१} । यथा चैषामाश्रयभेदस्तानुषायान्प्रयुञ्जीते^{२२} ।
 धार्मिकं जातिकुलश्रुतवृत्तस्तवेन संबन्धेन पूर्वेषां त्रैकान्योप-
 कारानपकाराभ्यां वा सान्त्वयेत्^{२३} । निवृत्तोत्साहं विग्रहश्रान्तं
 प्रतिहतोपायं क्षयव्ययाभ्यां प्रवासेन चोपतप्तं शौचेनान्यं लिप्स-
 मानमन्यस्माद्वा शङ्कमानं मैत्रीप्रधानं वा कन्याणबुद्धिं साम्ना
 साधयेत्^{२४} । लुब्धं क्षीणं वा तपस्विमुख्यावस्थापनापूर्वं दानेन,
 साधयेत्^{२५} । तत्पञ्चविधम् । देयविसर्गो गृहीतानुवर्तनमात्तप्रति-
 दानं स्वद्रव्यदानपूर्वं परस्वेषु स्वयंग्राहदानं चेति दानकर्म^{२६} ।
 परस्परद्वेषवैरभूमिहरणशङ्कितमतोऽन्यतमेन भेदेयं^{२७} । भीरुं
 वा प्रतिघातेन^{२८} । कृतसंधिरेष त्वयि कर्म करिष्यति^{२९} । मित्रमस्य
 निसृष्टं संघौ वा नाभ्यन्तर इति^{३०} । यस्य वा स्वदेशादन्यदेशाद्वा
 पण्यानि पण्यागारतया गच्छेयुस्तान्यस्य यातव्यालब्धानीति
 सत्तिणश्चारयेयुः । बहुलीभूते शासनमभिव्यक्तेन प्रेषयेत्^{३१} । एतत्ते
 पण्यं पण्यागारं वा मया ते प्रेषितम्^{३२} । सामवायिकेषु विक्रमस्वा-

पगच्छ वा^{३५} । ततः पणशेषमवाप्स्यसीति^{३६} । ततः सत्त्रिणः
 परेषु ग्राहयेयुः^{३७} । एतदरिप्रदत्तमिति^{३८} । शत्रुप्रख्यातं वा पण्यम-
 विज्ञातं विजिगीषुं गच्छेत्^{३९} । तदस्य वैदेहकव्यञ्जनाः शत्रुमुख्येषु
 विंकीणीरन्^{४०} । ततः सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः^{४१} । एतत्पण्यमरिप्र-
 दत्तमिति^{४२} । महापराधानर्थमानाभ्यामुपगृह्य वा शस्त्ररसाग्निभिर-
 मित्रेण प्रशिदध्यात्^{४३} । अथैकममात्यं निष्पातयेत्^{४४} । तस्य पुत्र-
 दारमुपगृह्य रात्रौ हतमिति ख्यापयेत्^{४५} । अथामात्यः शत्रोस्ताने-
 कैकशः प्ररूपयेत्^{४६} । ते चेद्यथोक्तं कुर्युर्न चैनान्ग्राहयेत्^{४७} । अशक्ति-
 मतो वा ग्राहयेत्^{४८} । आप्तभावोपगतो मुख्यादस्यात्मानं रक्ष-
 णीयं कथयेत्^{४९} । अथामित्रशासनममुख्यायोपघाताय प्रेषितमु-
 भयवेतनो ग्राहयेत्^{५०} । उत्साहशक्तिमतो वा प्रेषयेत्^{५१} ।
 अमुष्य राज्यं गृहाण यथास्थितो नः संधिरिति^{५२} । ततः
 सत्त्रिणः परेषु ग्राहयेयुः^{५३} । एकस्य स्कन्धावारं विविधमासारं वा
 घातयेयुः^{५४} । इतरेषु मैत्रीं ब्रुवाणास्त्वमेतेषां घातयितव्य इत्युप-
 जपेयुः^{५५} । यस्य वा प्रवीरपुरुषो हस्ती हयो वा म्रियेत गूढपुरुषैर्ह-
 न्येत ह्रियेत वा तं सत्त्रिणः परस्परपहतं ब्रूयुः^{५६} । ततः शामनम-
 भिशस्तस्य प्रेषयेत्^{५७} । भूयः कुरु ततः पणशेषमवाप्स्यसीति^{५८} ।
 तदुभयवेतना ग्राहयेयुः^{५९} । भिक्षेष्वन्यतमं लभेत्^{६०} । तेन सेनापति-
 कुमारदण्डचारिणो व्याख्यातौः । साङ्घिकं च भेदं प्रयुञ्जीतेति
 भेदकर्म^{६१} । तीक्ष्णमुत्साहिनं व्यसनिनं स्थितशत्रुं वा गूढपुरुषाः
 शस्त्राग्निरसादिभिः साधयेयुः सौकर्यतो वा तेषामन्यतमैः । तीक्ष्णो
 द्वेकः शस्त्ररसाग्निभिः साधयेत्^{६२} । अथ सर्वसंदोहकर्मविशिष्टं वा
 करोतीत्युपायचतुर्वर्गः^{६३} । पूर्वः पूर्वश्चास्य लघ्विष्टः । सान्त्व-
 मेकगुणम् । दानं द्विगुणं सान्त्वदानभेदपूर्वम् । भेदस्त्रिगुणः
 सान्त्वदानपूर्वः^{६४} । सान्त्वदण्डश्चतुर्गुणः सान्त्वदानभेदपूर्वः
 इत्यभिधुञ्जानेष्टकम् । स्वभूमिष्ठेषु तु त एवोपायाः । विशेषस्तु ।

स्वभूमिष्ठानामन्यतमस्य पण्यागारैरभिज्ञातान्दूतमुख्यानभीक्ष्णं
प्रेषयेत्^१ । त एनं संधौ परहिंसायां वा योजयेयुः^२ । अप्रतिपा-
द्यमानं कृतो नः संधिरित्यावेदयेयुः^३ । तमितरेषामुभयवेतनाः
संक्रामयेयुः^४ । अयं वो राजा दुष्ट इति^५ । यस्य वा यस्मान्द्रयं वैरं
द्वेषो वा तं तस्माद्देयेयुः^६ । अयं ते शत्रुणा संघत्ते^७ । पुरा त्वा-
मतिसंघत्ते क्षिप्रतरं संधीयस्व^८ । निग्रहं चास्य प्रयतस्वेति^९ ।
आवाहविवाहाभ्यां वा कृत्वा संयोगमसंयुक्तान्मेदयेत्^{१०} । सामन्ता-
टविकतत्कुलीनावरुद्धैश्चैषां राज्याभिर्घातयेत्^{११} । सार्धव्रजाटवी-
भिर्वा दण्डं वाभिसृतं परस्परापाश्रयाश्चैषां जातिसङ्गच्छिद्रेषु
प्रहरेयुः^{१२} । गूढाश्चाग्निरसशस्त्रेण^{१३} ।

पीतं सगलवच्चारीन्योगैराचरितैः शठम् ।

घातयेत्परमिश्रायां विश्वासेनामिषेण च^{१४} ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽभिक्रमे ऽध्यशनुसंयुक्ताः षष्ठो ऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः सप्तविंशशतः ॥ १२७ ॥

१४५—१४६. प्रक. अर्थानर्थसंशययुक्ताः

तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयश्च.

कामादिरुत्सेकः स्वाः प्रकृतीः कोपयति^१ । अपनयो बाह्याः ।
तदुभयमासुरी वृत्तिः^२ । स्वजनविकारः कोपः^३ । परवृद्धिहेतुष्वाप-
दर्शो ऽनर्थः संशय इति^४ । यो ऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः प्राप्तः प्रत्या-
देयः परषां भवति प्राप्यमाणो वा क्षयव्ययोदयो भवति स
भवत्यापदर्थः^५ । यथा सामन्तानामामिषभूतः सामन्तव्यसनजो
लाभः शत्रुप्रार्थ्यो वा स्वभावाधिगम्यो वा लाभः पश्चात्कोपेन
पार्थिवग्राहेण वा विगृहीतः पुरस्ताद्भ्राभो मित्रोच्छेदेन संधि-
व्यतिक्रमेण वा मण्डलविरुद्धो लाभ इत्यापदर्थः^६ । स्वतः परतो
वा भयोत्पत्तिरित्यनर्थः^७ । तयोरनर्थो न वेति^८ । अर्थोऽनर्थ इति^९ ।

अनर्थो ऽर्थ इति संशयः । शत्रुं मित्रमुत्साहयितुमर्थो न वेति संशयः । शत्रुबलमर्थमानाभ्यामावाहयितुमर्थो न वेति संशयः । तेषामर्थसंशयमुपगच्छेत् । अर्थो ऽर्थानुबन्धः । अर्थो निरनुबन्धः । अर्थो ऽनर्थानुबन्धः । अनर्थो ऽर्थानुबन्धः । अनर्थो निरनुबन्धः । अनर्थो ऽनर्थानुबन्ध इत्यनर्थपदवर्गः^{२९} । शत्रुमुत्पाद्य पार्ष्णिग्राहादानमर्थो ऽर्थानुबन्धः । उदासीनस्य दण्डानुग्रहफलेन अर्थो निरनुबन्धः । परस्यान्तरुच्छेदनमर्थो ऽनर्थानुबन्धः । शत्रुप्रतिवेशस्यानुग्रहः कोशदण्डाभ्यामनर्थो ऽर्थानुबन्धः । हीनशक्तिमुत्साह्य निवृत्तिरनर्थो निरनुबन्धः । ज्यायांसमुत्थाप्य निवृत्तिरनर्थो ऽनर्थानुबन्धः । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसंप्राप्तुम् । इति कार्यावस्थापनम् । समन्ततो युगपदर्थोत्पत्तिः समन्ततो ऽर्थाद्भवति^{३०} । सैव पार्ष्णिग्राहविगृहीता समन्ततो ऽर्थसंशयापद्भवति^{३१} । तयोर्मित्राक्रन्दोपग्रहात्सिद्धिः^{३२} । समन्ततः शत्रुभ्यो भयोत्पत्तिः समन्ततो ऽनर्थपद्भवति^{३३} । सैव मित्रविगृहीता समन्ततो ऽनर्थसंशयापद्भवति^{३४} । तयोश्चलामित्राक्रन्दोपग्रहात्सिद्धिः^{३५} । परमिश्राप्रतिकारो वा इतो लाभ इतरतो लाभ इत्युभयतो ऽर्थापद्भवति^{३६} । तस्यां समन्ततो ऽर्थायां च लाभगुणयुक्तमर्थमादातुं यायात्^{३७} । तुन्ये लाभगुणे प्रधानमासन्नमनतिपातनमूनोपायेन भवेत्तमादातुं यायात् । इतो ऽनर्थ इतरतो ऽनर्थ इत्युभयतो ऽनर्थापत्^{३८} । तस्यां समन्ततो ऽनर्थायां च मित्रेभ्यः सिद्धिं लिप्सेत् । मित्रभावे प्रकृतीनां लघीयस्येकतोऽनर्थान्साधयेत् । उभयतोऽनर्थाज्ज्यायस्या समन्ततो ऽनर्थान्मूलेन प्रतिक्षुर्यात् । अशक्ये समुत्सृज्यापगच्छेत् । दृष्टा हि जीवतः पुनरावृत्तिर्यथा सुयात्रोदयनाभ्याम् । इतो लाभ इतरतो राज्याभिमर्श इत्युभयतो ऽनर्थानर्थापद्भवति^{३९} । तस्यामनर्थसाधको वो ऽर्थस्तमादातुं यायात् । अन्यथा हि राज्याभिमर्श

वारयेत् । एतया समन्ततो ऽर्थानर्थपर्याख्याता । इतो ऽनर्थ
 इतरतो ऽर्थसंशय इत्युभयतो ऽनर्थार्थसंशयः । तस्यां पूर्वमनर्थ
 साधयेत् । तत्सिद्धावर्थसंशयम् । एतया समन्ततो ऽनर्थार्थसंशया
 व्याख्याताः । इतो ऽर्थ इतरतो ऽनर्थसंशय इत्युभयतो ऽनर्थार्थ-
 संशयो भवति^{११} । एतया समन्ततो ऽर्थानर्थसंशया व्याख्याताः ।
 तस्यां पूर्वा पूर्वा प्रकृतीनामनर्थसंशयान्मोक्षयितुं यतेत् । श्रेयो
 हि मित्रमनर्थसंशये तिष्ठन्न दसहः दसहो वा न कोश इति^{१२} ।
 समग्रमोक्षणाभावे प्रकृतीनामवयवान्मोक्षयितुं यतेत् । तत्र
 पुरुषप्रकृतीनां च बहुलमनुरक्तं वा तीक्ष्णलुब्धवर्जं द्रव्यप्रकृतीनां
 सारं महोपकारं वा संधिनासनेन द्वैधीभावेन वा लघूनि
 विपर्ययः गुरूणै^{१३} । क्षयस्थानवृद्धीनां चोत्तरोत्तरं लिप्सेत् ।
 प्रातिलोभ्येन वा क्षयादीनामायत्यां विशेषं परयेत् ।
 इति देशावस्थापनम् । एतेन यात्रामध्यान्तेष्वर्थानर्थसंशयानामु-
 पसंप्राप्तिर्व्याख्याता । निरन्तरयोगित्वाच्चार्यार्थानर्थसंशयानां यात्रा-
 दावर्थः श्रेयानुपसंप्राप्तुं पार्थिवग्राहासारप्रतिधातक्षयव्ययप्रवासः
 प्रत्यादेयमूलरक्षणे^{१४} च भवति^{१५} । तथानर्थः संशयो वा
 स्वभूमिष्ठस्य विषहो भवति^{१६} । एतेन यात्रामध्ये ऽर्थानर्थसंशया-
 नामुपसंप्राप्तिर्व्याख्याता । यात्रान्ते तु कर्शनीयमुच्छेदनीयं वा
 कर्शयित्वोच्छिद्य वार्थः श्रेयानुपसंप्राप्तुं नानर्थः संशयो वा । परा-
 बाधभयार्त् । सामवायिकानामपुरोगस्य तु यात्रामध्यान्तगो
 ऽनर्थः संशयो वा श्रेयानुपसंप्राप्तुमनुबन्धगामित्वार्त् ।
 अर्थो धर्मः काम इत्यर्थत्रिवर्गः^{१७} । तस्य पूर्वः पूर्वः श्रेयानुपसं-
 प्राप्तुम् । अनर्थो ऽधर्मः शोक इत्यनर्थत्रिवर्गः । तस्य पूर्वः पूर्वः
 श्रेयान्प्रतिकर्तुम् । अर्थो ऽनर्थ इति धर्मो ऽधर्म इति कामः शोक
 इति संशयत्रिवर्गः^{१८} । तस्योत्तरपक्षसिद्धौ पूर्वपक्षः श्रेयानुपसं-
 प्राप्तुम् । इति कालावस्थापनम् । इत्यापदः । तासां सिद्धिः^{१९} ।

पुत्रभ्रातृबन्धुषु सामदानाभ्यां सिद्धिरनुरूपा पौरजानपददण्ड-
मुख्येषु दानभेदाभ्यां सामन्ताटविकेषु भेददण्डाभ्यामै । एषानु-
लोमा विषये प्रतिलोमौ । मित्रामित्रेषु व्यामिश्रा सिद्धिः^{५७} ।
परस्परसाधका ह्यपार्यौः । शत्रोः शङ्कितामात्येषु सान्त्वं प्रयुक्तं
शेषप्रयोगं निवर्तयति^{५८} । दूष्यामात्येषु दानं सङ्घातेषु भेदः शङ्कि-
मत्सु दण्ड इति^{५९} । गुरुलाघवयोगाच्चापदां नियोगविकल्पसमु-
च्चया भवन्ति^{६०} । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगैः । अनेन
वान्येन वेति विकल्पैः । अनेनान्येन चेति समुच्चयैः । तेषामे-
कयोगाश्चत्वारस्त्रियोगाश्च^{६१} । द्वियोगाः षट् । एकश्चतुर्योग इति
पञ्चदशोपायौः । तावन्तः प्रतिलोमौः । तेषामेकेनोपायेन
सिद्धिरेकसिद्धिः^{६२} । द्वाभ्यां द्विसिद्धिः^{६३} । त्रिभिस्त्रिसिद्धिः^{६४} ।
चतुर्भिश्चतुःसिद्धिरिति^{६५} । धर्ममूलत्वात्कामफलत्वाच्चार्थस्य धर्मा-
र्थकामानुबन्धायार्थस्य सिद्धिः सा सर्वार्थसिद्धिः^{६६} । इति
सिद्धयैः । दैवादग्निरुदकं व्याधिः प्रमारो विद्रवो दुर्भिक्षमासुरी
वृष्टिरित्यपदैः । तासां दैवतब्राह्मणप्रणिपाततः सिद्धिः^{६७} ।

अवृष्टिरतिवृष्टिर्वा वृष्टिर्वा यासुरी भवेत् ।

तस्यामाथर्वणं कर्म सिद्धारम्भाश्च सिद्धयैः ॥

इत्यभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे अर्थानर्थसंशयघुक्तास्तासामुपायविकल्प-

जाः सिद्धयश्च सप्तमो ऽध्यायः ॥ ७ ॥ अदितो ऽष्टाविंशतः ॥ १. ८ ॥

एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य अभियास्यत्कर्म

नवममधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

१० अधि. सांग्रामिकम्.

१४७. प्रक. स्कन्धावारनिवेशः.

वास्तुकम्पशस्तवास्तुनि नायकवर्धकिमौहूर्तिकाः स्कन्धावारं
वृत्तं दीर्घं चतुरश्रं वा भूमिवशेन वा चतुर्द्वारं षट्पथं नवसंस्थानं

मापयेयुः । खातवप्रसालद्वाराद्वालकसंपन्नाभये स्थाने च मध्य-
मस्योत्तरे नवभागे राजवास्तुनिवेशं कारयेद्वनुःशताधाममर्ध-
विस्तारं पश्चिमार्धे तस्यान्तःपुरमन्तर्वशिकसैन्यं चान्ते निवि-
शेत् । पुरस्तादुपस्थानं दक्षिणतः कोशशासनकार्यकरणानि
वामतो राजोपवाह्यानां हस्त्यश्वरथानां स्थानमतो धनुःशता-
न्तराश्वत्वारः शकटमेथीप्रततीस्तम्भसालपरिचेषाः । प्रथमे
पुरस्तान्मन्त्रिपुरोहितौ दक्षिणतः कोष्ठागारं महानसं च वामतः
कुप्यायुधागारम् । द्वितीये मौलभृतानां स्थानमश्वरथानां सेना-
पतेश्च । तृतीये हस्तिनः श्रेण्यः प्रशास्ता च । चतुर्थे विष्टिर्नायको
मित्रामित्राटवीवलं स्वपुरुषाधिष्ठितम् । वणिजो रूपाजीवाश्चानु-
महापथम् । बाह्यतो लुब्धकश्चगणिनः सतूर्याग्रयः गूढाश्चार्क्षाः ।
शत्रूणां मापाते कूपकूटावपातकण्टकिनीश्च स्थापयेत् । अष्टादश-
वर्गाणामारक्षविपर्यासं कारयेत् । दिवायामं च कारयेदपसर्पज्ञा-
नार्थम् । विवादसौरिकसमाजघतवारणं च कारयेत् । मुद्रारक्षणं
च । सेनानीवृत्तमायुधीयमशासनमन्तपालो ऽनुबध्नीयात् ।

पुरस्तादध्वनः सम्यक्प्रशास्ता ग्रहणानि च ।

यायाद्वर्धकिविष्टिभ्यामुदकानि च कारयेत् ॥

इति सांप्रामिके दशमे ऽधिकरणे स्कन्धावारनिवेशः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदित एकोनत्रिंशच्छतः ॥ १२६ ॥

१४८-१४९ प्रक. स्कन्धावारप्रयाणं बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणं च.

ग्रामारण्यानामध्वनिवेशान्यवसेन्धनोदकवशेन परिसंख्याय
स्थानासनगमनकालं च यात्रां यायात् । तत्प्रतिकारद्विगुणं
भक्तोपकरणं वाहयेत् । अशक्तो वा सैन्येष्वेव प्रयोजयेत् । अन्त-
रेषु वा निचिनुयात् । पुरस्तान्नायकः । मध्ये कलत्रं स्वामी च ।
पार्श्वयोरश्वा बाहूत्सारः । चक्रान्तेषु हस्तिनः प्रसाहद्विर्वा ।

सर्वतो वनाजीवः प्रसारः । स्वदेशादन्वायतिर्विविधो मित्रबलमा-
सारः स्वभूमितो यायात् । अभूमिष्ठानां हि स्वभूमिष्ठा युद्धे प्रतिलोभा
भवन्ति । योजनमध्यमा अध्यर्ध मध्यमा द्वियोजनमुत्तमाः संभा-
व्या चागतिः^{१२} । पश्चात्सेनापतिर्यायात् । निविशेत् पुरस्तात् ।
अभ्याघाते मकरेण यायात्पश्चाच्छकटेन पार्श्वयोर्वज्रेण समन्ततः
सर्वतोमद्रेणैकायने सूच्या पथि द्वैधीभावे^{१३} । आश्रयकारी संप-
न्नघाती पार्श्वरासारो मध्यम उदासीनो वा प्रतिकर्तव्यः ।
सङ्कटो मार्गः शोधयितव्यः । कोशो दण्डमित्रामित्राटवीबलं
वृष्टिश्चतुर्वा प्रतीच्याः । कृतदुर्गकर्मनिचयरचाक्षयः क्रीतबलनि-
वेदो मित्रबलनिवेदश्चागमिष्यति उपजपितरो वा नातिस्वरयन्ति
शत्रुरभिप्रायं वा पूरयिष्यतीति शनैर्यायात् । विपर्यये शीघ्रम् ।
हस्तिस्तम्भसंक्रमसेतुबन्धनौकाष्ठवेणुसङ्घातैरलाबुचर्मकरणद्वि-
स्रवगासिडकावेणिकाभिधोदकानि तारयेत् । तीर्थाभिग्रहे हस्त्य-
श्वैरन्यतो रात्राबुत्तार्य सत्तं गृह्णीयात् । अनुदके चक्रिचतुष्पदं
चाध्वप्रमाणे शक्योदकं वाहयेत् । दीर्घकान्तारमनुदकं यवसे-
न्धनोदकहीनं वा कुच्छ्राध्वानमभियोगप्रस्कन्दनं क्षुत्पिपासा-
ध्वक्लान्तं पङ्क्तोयगम्भीराणां वा नदीदरीशैलानामुद्यानापयाने
व्यासक्रमेकायनमार्गे शैलविषमे सङ्कटे वा बहुलीभूतं निवेशे
प्रस्थिते विसंनाहं भोजनव्यासक्रमायतगतपरिश्रान्तमवसुप्तं व्या-
धिमरकदुर्भिक्षपीडितं व्याधितपच्यश्चद्विपमभूयिष्ठं वा बलव्यस-
नेषु वा स्वसैन्यं रचेत् । पर सैन्यं चाभिहन्यात् । एकायन-
मार्गप्रयातस्य विश्वसेनानीधारग्रासहारशय्याप्रस्ताराभिनिधानध्व-
जायुधसंख्यानेन परबलज्ञानं तदात्मनो गूहयेत् ।

पार्वतं वा नदीदुर्गं सापसारप्रतिग्रहम् ।

स्वभूमौ पृष्ठतः कृत्वा बुध्येत निविशेत् च^{१४} ॥

इति सांग्रामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारप्रयागं, बलव्यसनवस्कन्दकालरक्षणं

चै द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ आदितस्त्रिंशच्छतः ॥ १३० ॥

१५०-१५२ प्रक. कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं

स्वबलान्यबलव्यायोगश्च.

बलविशिष्टः कृतोपजापः प्रतिविहितकर्तुः स्वभूम्यां प्रकाश-
युद्धमुपेयात् । विपर्यये शकटयुद्धम् । बलव्यसनावस्कन्दकालेषु
परमभिहन्यात् । अभूमिष्ठं वा स्वभूमिष्ठः । प्रकृतिप्रग्रहो वा स्वभू-
मिष्ठं दूष्यामित्राटवीबलैर्वा भङ्गं दत्त्वा विभूमिप्राप्तं हन्यात् ।
संहतानीकं हस्तिभिर्भेदयेत् । पूर्वं भङ्गप्रदानेनानुप्रलीनं^१ भिन्नम-
भिन्नं प्रतिनिवृत्त्य हन्यात् । पुरस्तादाभिहत्य प्रचलं विमुखं वा
पृष्ठतो हस्त्यश्वेनाभिहन्यात् । पृष्ठतो ऽभिहत्य प्रचलं विमुखं वा
पुरस्तात्सारबलेनाभिहन्यात् । ताभ्यां पार्श्वाभिघातौ व्याख्यातौ^२ ।
यतो वा दूष्यफल्गुबलं ततो ऽभिहन्यात् । पुरस्ताद्विषमायां पृष्ठतो
ऽभिहन्यात् । पृष्ठतो विषमायां पुरस्तादाभिहन्यात् । पार्श्वतो
विषमायाभिरतो ऽभिहन्यात् । दूष्यामित्राटवीबलैर्वा पूर्वं योध-
यित्वा श्रान्तमश्रान्तः परमभिहन्यात् । दूष्यबलेन वा स्वयं भङ्गं
दत्त्वा जितमिति विश्वस्तमविश्वस्तः सत्रापाश्रयो ऽभिहन्यात् ।
सार्धत्रजस्कन्धावारसंवाहविलोपप्रमत्तमप्रमत्तो ऽभिहन्यात् ।
फल्गुबलावच्छन्नः सारबलो वा परवीराननुप्रविश्य हन्यात् ।
गोग्रहणेन श्वापदवधेन वा परवीरानाकृष्य सत्रच्छन्नो ऽभि-
हन्यात् । रात्राववस्कन्देन जागरयित्वा निद्राक्रान्तानपसृप्तान्वा^३
दिवा हन्यात् । सपाटचर्मकोशैर्वा हस्तिभिः सौप्तिकं दद्यात् ।
अहःसंनाहपरिश्रान्तानपराहे ऽभिहन्यात् । शुष्कचर्मवृत्तशर्करा-
कोशकैर्गोमहिषोष्ट्रयूथैर्वा त्रस्तुभिरकृतहस्त्यश्वं भिन्नमभिन्नः प्रति-
निवृत्तं हन्यात् । प्रतिसूर्यपातं वा सर्वमभिहन्यात् । धान्वनवन-
सङ्कटपङ्कशैलनिम्नविषमनावो गावः शकटव्यूहो नीहारो रात्रि-
रिति सत्तामि^४ । पूर्वं च प्रहरणकालाः कूटयुद्धहेतवः । संप्राम-
स्तुं । निर्दिष्टदेशकालो धर्मिष्ठः संहत्य दण्डं ब्रूयात् । तुल्यवेतनो
ऽस्मि^५ । भवद्भिः सह भोग्यमिदं राज्यं^६ । मयाभिहतः परो

ऽभिहन्तव्य इति^{३१} । वेदेष्वप्यनुध्यते^{३२} । समामदक्षिणानां
यज्ञानामवभृथेषु सा ते गतिर्या शूराणामिति^{३३} । अपीह श्लोकौ
भवतः ।

यान्यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः स्वर्गेषिणः पात्रचयैश्च यान्ति ।
क्षणेन तानप्यतियान्ति शूराः प्राणान्सुयुद्धेषु परित्यजन्तः ॥
नवं शरावं सलिलस्य पूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य माभून्नरकं च गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥

इति मन्त्रिपुरोहिताभ्यामुत्साहयेद्योधानं । व्यूहसंपदा
कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गः सर्वज्ञदैवसंयोगख्यापनाभ्यां स्वपक्ष-
मुद्धर्षयेत् । परपक्षं चोद्वेजयेत् । श्वो युद्धमिति कृतोपवासः
शस्त्रवाहनं चाधिशीति । अथर्वमिश्र जुहुयात् । विजययुक्ताः
स्वर्गीयाश्चाशिषो वाचयेत् । ब्राह्मणेभ्यश्चात्मानमतिसृजेत् ।
शौर्यशिन्पाभिजनानुरागयुक्तमर्थमानाभ्यामविसंवादितमनीकगर्भं
कुर्वीत । पितृपुत्रभ्रातृकाणामायुधीयानामध्वजं मुण्डानीकं
राजस्थानं हस्ती रथो वा राजवाहनमश्वानुबन्धो यत्प्रायः सैन्यो
यत्र वा विनीतः स्यात्तदधिरोहयेत् । राजव्यञ्जनो व्यूहानुष्ठा-
नमायोज्यः । सूतमागधाः शूराणां स्वर्गमस्वर्गं भीरूणां जाति-
संधकुलकर्मवृत्तस्तवं च योधानां वर्णयेयुः । पुरोहितपुरुषा
कृत्याभिचारं ब्रूयुः । सत्त्विकवर्धकिमौहर्तिकाः स्वकर्मसिद्धिमसिद्धिं
परेषाम् । सेनापतिरर्थमानाभ्यामभिसंस्कृतमनीकमाभोषेत ।
शतसाहस्रो राजवधः पञ्चाशत्साहस्रः सेनापतिकुमारवधो दश-
साहस्रः प्रवीरमुख्यवधः पञ्चसाहस्रो हस्तिरथवधः साहस्रो
ऽश्ववधः शत्यः पत्तिमुख्यवधः शिरो विंशतिकं भोगद्वै-
गुण्यं स्वयंग्राहश्चेति^{३४} । तदेषां दशवर्गाधिपतयो विद्युः ।
चिकित्सकाः शस्त्रयन्त्रागदस्त्रेहवस्त्रहस्ताः स्त्रियश्चाभयानरक्षिण्यः
पुरुषाणामुद्धर्षणीयाः पृष्ठतस्तिष्ठेयुः । अदक्षिणामुखं पृष्ठतः सर्व-

मनुलोमवातमनीकं स्वभूमौ व्यूहे^{५५} । परभूमिव्यूहे चाश्वांश्वा-
रयेधुः^{५६} । यत्र स्थानं प्रजवश्चाभूमिव्यूहस्य तत्र स्थितः प्रजवित-
श्चोभयथा जीयेत^{५७} । विपर्यये जयति^{५८} । उभयथा स्थाने प्रजवे
च^{५९} । समा विषमा व्यामिश्रा वा भूमिरिति पुरस्तात्पार्श्वार्थ्यां
पश्चाच्च ज्ञेया^{६०} । समायां दण्डमण्डलव्यूह^{६१}ाः । विषमायां भोगसं-
हतव्यूह^{६२}ाः । व्यामिश्रायां विषमव्यूह^{६३}ाः । विशिष्टवलं भङ्गा
संघ्नि याचेत^{६४} । समबलेन याचितः संदर्भित^{६५} । हीनमनुहन्त्या^{६६} ।
• न त्वेव स्वभूमिप्राप्तं त्यक्त्वात्मानं वा ।

पुरनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते ।

अधार्यो जायते वेगस्तस्माद्भग्नं न पीडयेत्^{६७} ॥

इति साम्राजिके दशमे ऽधिकरणे द्रुत्युद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं स्वबलान्य-
बलव्यायोगश्च नृतीयो ऽन्यायः ॥ ३ ॥ यादित एकत्रिंशच्छतः ॥ १३१ ॥

१५३-१५४. प्रक युद्धभूमयः पत्यश्वरथहस्ति-
कर्माणि च

स्वभूमिः पत्यश्वरथद्विपानामिष्टा युद्धे निवेशे च । धान्वन-
वननिम्नस्थलयोधिनां खनकाकाशदिवारात्रियोधिनां च पुरु-
षाणां नादेयपर्वतानूपसारसःनां च हस्तिनामश्वानां च यथा •
स्वमिष्टा युद्धभूमयः कालाश्च । समा स्थिराभिकाशा निरुत्खा-
तिन्यचक्रखुरानवग्राहियवृक्षगुल्मप्रतती स्तम्भकंदारश्च भ्रवल्मी-
कसिकताभङ्गभङ्गुरा दरणहीना च रथभूमिः^३ । हस्त्यश्वयोर्मनु-
ष्याणां च समे विषमे हिता युद्धे निवेशे च । अण्वश्वमवृक्षा
हस्वलङ्गनीयश्च भ्रा मन्ददरणदोषा चाश्वभूमिः^४ । स्थूलस्था-
ण्वश्वमवृक्षप्रतती वल्मीकगुल्मा पदातिभूमिः^५ । गम्यशैलवि-
षमा निम्नविषमा मर्दनीयवृक्षा छेदनीयप्रतती पङ्कभङ्गुरा दरण-
हीना च हस्तिभूमिः^६ । अकण्टकिन्यबहुविषमा प्रत्यासारवतीति

पदातीनामतिशयः । द्विगुणप्रत्यासारा कर्दमोदकखञ्जनहीना
 निःशर्करेति वाजिनामतिशयः । पांसुकर्दमोदकनलशराधान-
 वती श्वदंष्ट्रहीना महावृक्षशाखाघातवियुक्तेति हस्तिनामीतिशयः ।
 तोयाशयाश्रयवती निरुत्खातिनी केदारहीना व्यावर्तनसमर्थेति
 रथानामतिशयः । उक्ता सर्वेषां भूमिः^{१२} । एतया सर्वबलानिवेशा-
 नि युद्धानि च व्याख्यातानि भवन्ति^{१३} । भूमिवासवननिचयो विषम-
 तोयतीर्थवातरश्मिग्रहणं वीवधासारयोर्घातो रक्षा वा विशुद्धिस्था-
 पना च बलस्य प्रसारवृद्धिबाहूत्सारः पूर्वग्रहारो व्यावेशनं व्या-
 वेधनमाश्वासो ग्रहणं मोक्षणं मार्गानुसारविनिमयः कोशकुमा-
 राभिहरणं जघनकोट्यभिघातो हीनानुसारणमनुयानं समाज-
 कर्मैत्यश्वकर्माणि^{१४} । पुरोयानमकृतमार्गवासतीर्थकर्म बाहूत्सा-
 रस्तोयतरणावतरणे स्थानगमनावतरणं विषमसंबाधः प्रवेशो
 ऽग्निदानशमनमेकाङ्गविजयः भिन्नसंधानमभिन्नभेदनं व्यसने
 त्राणमभिघातो विभीषिका त्रासनमौदार्यं ग्रहणं मोक्षणं साल-
 द्वाराट्टालकभञ्जनं कोशवाहनमिति हस्तिकर्माणि^{१५} । स्वबलरक्षा
 चतुरङ्गबलप्रतिषेधः संग्रामे ग्राहणं मोक्षणं भिन्नसंधानमभिन्न-
 भेदनं त्रासनमौदार्यं भीमघोषश्चेति रथकर्माणि^{१६} । सर्वदेशका-
 लशस्त्रवहनं व्यायमश्चेति पदातिर्माणि^{१७} । शिबिरमार्गसेतुकू-
 पतीर्थशोधनकर्मयन्त्रायुधावरणोपकरणप्रासवहनमायोधनाच्च ग्रह-
 रक्षावरणप्रतिविज्ञापनयनमिति विष्टिकर्माणि^{१८} ।

कुर्याद्वाश्वव्यायोगं रथेष्वन्यहयो नृपः ।

स्वरोष्ट्रशकटानां वा गर्भमन्यगजस्तथै ॥

इति सांग्रामिके दशमे ऽधिक्ये युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि चतुर्थी

ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितो द्वात्रिंशत्तः ॥ १३२ ॥

१५५—१५७ प्रक. पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः

सारफल्गुबलविभागः पत्यश्वरथहस्तिबुद्धानि च.

पञ्चधनुःशतापकृष्टदुर्गमवस्थाप्य युद्धमुपेयात् । भूमिवशेन वा विभक्तमुख्यामचक्षुर्विषये मोक्षयित्वा सेनां सेनापतिनायकौ व्यूहेयाताम् । शमान्तरं पत्तिं स्थापयेत् । त्रिशमान्तरमश्वं पञ्च-
शमान्तरं रथं हस्तिनं वा द्विगुणान्तरं त्रिगुणान्तरं वा व्यूहेत् । एवं यथासुखमसंबाधं युध्येत् । पञ्चारत्नि धनुः । तस्मिन्धन्विनं स्थापयेत् । त्रिधनुष्यश्वं पञ्चधनुषि रथं हस्तिनं वा । पञ्चधनुर-
नीकसंधिः पक्षकक्षोरस्यानाम् । अश्वस्य त्रयः पुरुषाः प्रति-
योद्धारं । पञ्चदश रथस्य हस्तिनो वा पञ्च चार्श्वाः । तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानां विधेयीः । त्रीणि त्रिकाण्यनीकं स्थानामुरस्यं स्थापयेत् । तावत्कक्षं पक्षं चोभयतः पञ्चचत्वारिंशत् । एवं रथा रथव्यूहे भवन्ति । द्वे शते पञ्चविंशतिश्चार्श्वाः । पञ्चशतानि पञ्चसप्ततिश्च पुरुषाः प्रतियोद्धारं । तावन्तः पादगोपा वाजिरथद्विपानाम् । एष समव्यूहः । तस्य द्विरथो वृद्धिरा एक-
विंशतिरथात् । इत्येवमोजा दश समव्यूहप्रकृतयो भवन्ति । पक्षकक्षोरस्यानामतो विषमसंख्याने विषमव्यूहः । तस्यापि द्विरथोत्तरा वृद्धिरा एकविंशतिरथात् । इत्येवमोजा दश विषम-
व्यूहप्रकृतयो भवन्ति । अतः सैन्यानां व्यूहशेषमावापः कार्यः । रथानां द्वौ त्रिभागावङ्गेष्ववापयेत् । शेषपुरस्यं स्थापयेत् । एवं त्रिभागोनो रथानामावापः कार्यः । तेन हस्तिनामश्वानामावापो व्याख्यातः । यावदश्वरथद्विपानां बुद्धसंबाधनं न कुर्यात्तावदा-
वापः कार्यः । दण्डबाहुन्यमावापः । पत्यबाहुन्यं प्रत्यावापः । एकाङ्गबाहुन्यमन्वावापः । दृष्यबाहुन्यमत्यावापः । परावापा-
त्प्रत्यावापादाचतुर्गुणादाष्टगुणादिति वा विभवतः सैन्यानामा-
वापः कार्यः । रथव्यूहेन हस्तिव्यूहो व्याख्यातः । व्यामिश्रो वा हस्तिरथाश्वानाम् । चक्रान्तेषु हस्तिनः पार्श्वयोश्चा मुख्या

रथा उरस्यहस्तिनामुरस्यं रथानां कक्षावधानां पक्षाविति मध्य-
 भेदी^{३८} । विपरीतोऽन्तर्भेदी^{३९} । हस्तिनामेव तु शुद्धः संनाद्या-
 नामुरस्यमावापवाङ्मनां जघनं व्यालानां कोट्याविति^{४०} । अश्व-
 व्यूहो वर्मिणामुरस्यं शुद्धानां कक्षपक्षाविति^{४१} । पक्षिव्यूहः
 पुरस्तादावरणिनः पृष्ठतो धन्विन इति^{४२} । शुद्धाः पक्षयः पक्षयो-
 रथाः पार्श्वयोर्हस्तिनः पृष्ठतो रथाः पुरस्तात्परव्यूहवशेन वा
 विपर्यास इति अङ्गबलविभागैः । तेन त्र्यङ्गबलविभागो व्या-
 ख्यार्तैः । दण्डसंपत्सारबलं पुंसां हस्त्यश्वयोर्विशेषैः । कुलं जातिः
 सत्त्वं व्यस्थिता प्राणो वर्ष्मजवस्तेजः शिष्यं स्थैर्यमुदग्रता विधे-
 यत्वं सुव्यञ्जनाचारेति वृत्त्यश्वरथद्विपानाम् । सारत्रिभागमुरस्यं
 स्थापयेत्^{४३} । द्वौ त्रिभागौ कक्षं पक्षं चोभयतः अनुलोममनुसारं
 प्रतिलोमं तृतीयसारं फल्गुप्रतिलोममेवं सर्वमुपयोगं गमयेत्^{४४} ।
 फल्गुबलमन्तेष्ववधाय वेगाभिहूलितो भवति^{४५} । सारबलमग्रतः
 कृत्वा कोटीष्वनुसारं कुर्यात्^{४६} । जघने तृतीयसारं मध्ये फल्गुबल-
 मेवमेतत्साहिष्णु भवति^{४७} । व्यूहं तु स्थापयित्वा पक्षकक्षोरस्या-
 नामेकेन द्वाभ्यां वा ग्रहेरेत्^{४८} । शेषैः प्रतिगृह्णीयात्^{४९} । यत्परस्य
 दुर्बलं वीतं हस्त्यश्वं दूष्यामात्यकृतोपजापं वा तत्प्रभूतसारेणा-
 भिहन्यात्^{५०} । यद्वा परस्य सारिष्ठं तद्विगुणसारेणाभिहन्यात्^{५१} ।
 यदङ्गसन्धिसारमात्मनस्तद्वहुनोपचिनुयात्^{५२} । यतः परस्थापचय-
 स्ततोऽभ्याशे व्यूहेत यतो वा भयं स्यात्^{५३} । अभिसृतं परिसृतम-
 तिसृतमप्रसृतमुन्मथ्यावधानं बलयो गोमूत्रिकामण्डलं प्रकीर्णिका
 व्यावृत्त्यष्टमनुवंशमग्रतः पार्श्वभ्यां पृष्ठतो भग्नरक्षा भग्नानुपात
 इत्यश्वयुद्धानि^{५४} । प्रकीर्णिकावर्जान्येतान्येव चतुर्णामङ्गानां व्य-
 स्तसमस्तानां वा धार्तैः । पक्षकक्षोरस्यानां च प्रभञ्जनमवस्कन्दः
 सौष्टिकं चेति हस्तियुद्धानि^{५५} । उन्मथ्यावधानवर्जान्येतान्येव
 स्वभावावभियानापयानस्थितयुद्धानीति रथयुद्धानि^{५६} । सर्वदेश-
 कालग्रहरणमुपांशुदण्डश्चेति पक्षियुद्धानि^{५७} ।

एतेन विधिना व्यूहानोजान्युगमांश्च कारयेत् ।
 विभवो भावदङ्गानां चतुर्णां सदृशो भवेत् ॥
 द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिग्रहः ।
 भिन्नसंघातनार्थं तु न युध्येताप्रतिग्रहः ॥

इति सांघातिके दशमे ऽधिकरणे पञ्चकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः,

सारफव्युबलविभागः, पत्यश्वरथहस्तियुद्धानि च पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितस्त्रयस्त्रिंशच्छतः ॥११३॥

- १५८-१५९ प्रक. दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहनं तस्य
 प्रतिव्यूहस्थापनं च.

पञ्चावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूहविभागः । पञ्चौ
 कक्षावुरस्यं प्रतिग्रह इति बार्हस्पत्याः । प्रपञ्चकक्षोरस्या उभयोः^३ ।
 दण्डभोगमण्डलासंहताः प्रकृतिव्यूहाः । तत्र तिर्यग्बृत्तिर्दण्डः ।
 समस्तानामन्वावृत्तिर्भोर्गः । सुतरां सर्वतोवृत्तिः मण्डलः ।
 स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहतः । पञ्चकक्षोरस्यैः समं वर्तमानो
 दण्डः । स कक्षातिक्रान्तः प्रदरः । स एव पञ्चकक्ष्यां प्रति-
 क्रान्तो दृढकः । स एव निष्क्रान्तः पञ्चाभ्यामसंहः । पञ्चावव-
 स्थाप्योरस्यातिक्रान्तः श्येनः । विपर्यये चापं चापकुक्षिः प्रतिष्ठः
 सुप्रतिष्ठश्च । चापपञ्चः सञ्जयः । स एवोरस्यातिक्रान्तो विजयः ।
 स्थूलकर्णपञ्चः स्थूलकर्णः^{१०} । द्विगुणपञ्चः स्थूलो विशालविज-
 यस्त्वभिक्रान्तपञ्चश्चमृष्टलः । विपर्यये भ्रूषार्थः । ऊर्ध्वराजि-
 र्दण्डः सूची^{१०} । द्वौ दण्डौ वलुर्यः । चत्वारो दुर्जय इति
 दण्डव्यूहोः । पञ्चकक्षोरस्यैर्विषमं वर्तमानो भोगः स सर्पसारी
 गोमूत्रिका वै । स युग्मोरस्यो दण्डपञ्चः शकटः । विपर्यये
 मकरः । हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्णः शकटः पारिपतन्तक इति भोग-
 व्यूहोः । पञ्चकक्षोरस्यानामेकीभावे मण्डलः । स सर्वतोमुखः
 सर्वतोभद्रो ऽष्टानीको दुर्जय इति मण्डलव्यूहोः । पञ्चकक्षोरस्या-

नामसंहतादसंहतैः । स पञ्चानीकानामाकृतिस्थापनाद्वज्रो गोधा
वाँ । चतुर्णामुद्यानकः काकपदी वाँ । त्रयाणामर्धचन्द्रकः
कर्कटकशृङ्गी वेत्यसंहतव्यूहैः । रथोरस्यो हस्तिकक्षो ऽश्वपृष्ठो
ऽरिष्टः । पत्तयो ऽश्वा रथा हस्तिनश्चानुपृष्ठमर्चलः । हस्तिनो
ऽश्वा रथः पत्तयश्चानुपृष्ठमप्रतिहतः । तेषां प्रदरं दृढकेन घात-
येत् । दृढकमसङ्केन । श्येनं चापेन । प्रतिष्ठं सुप्रतिष्ठेन । संजयं
विजयेन । स्थूलकर्णं विशालविजयेन । पारिपतन्तकं सर्वतोभद्रेण ।
दुर्जयेन सर्वान्प्रतिव्यूहेन । पत्त्यश्वरथद्विपानां पूर्वं पूर्वमुत्तरेण
घातयेत् । हीनाङ्गमधिकाङ्गेन चेति^{४५} । अङ्गदशकस्यैकः पतिः
पदिकः । पदिकदशकस्यैकः सेनापतिः^{४६} । तदशकस्यैको नायक
इति^{४७} । स तूर्यघोषध्वजपताकाभिर्व्यूहाङ्गानां संज्ञाः स्थापयेत् ।
अङ्गविभागे संघाते स्थाने गमने व्यावर्तने प्रहरणे च समे व्यूहे
देशकालयोगात्सिद्धिः^{४८} ।

दण्डैरुपनिषद्योगैस्तीक्ष्णैर्व्यासक्रघातिभिः ।
मायाभिर्देवसंयोगैः शकटैर्हस्तिभूषणैः^{४९} ॥
दूष्यप्रकोपैर्गोयुथैः स्कन्धावारप्रदीपनैः ।
कोटीजघनघातैर्चा दूतव्यञ्जनभेदनैः^{५०} ॥
दग्धं हतं वा ते कोपः कुल्यः समुत्थितः ।
शत्रुराटविको वेति परस्योद्वेगमाचरेत्^{५१} ॥
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षिप्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्भगवानपि^{५२} ॥

इति सांप्रामिके दशमे ऽधिकरणे दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहनं, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनं
च षष्ठो ऽध्यायः ॥ १ ॥ आदितश्चतुर्विंशच्छतः ॥ १३४ ॥

प्राक्ता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य सांप्रामिकं

दशममधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

११ अधि. संघवृत्तम्

१६०—१६१ प्रक. भेदोपादानानि उपांशुदण्डश्च.

संघलाभो दण्डमित्रलाभानामुत्तमः । संघाभिसंहतत्वादधृ-
 ष्यानपरेषां ताननुगुणान्भुञ्जीत सामदानाभ्यम् । द्विगुणान्भेद-
 दण्डाभ्याम् । कम्बोजसुराष्ट्रक्षत्रियश्रेण्यादयो वार्ताशस्त्रोपजी-
 विनः । लिच्छविकवृजिकमल्लकमद्रककुङ्कुरकुरुपाञ्चालादयो राज-
 शब्दोपजीविनः । सर्वेषामासन्नाः सत्तिणः संघानां परस्परन्य-
 ङ्गद्वेषवैरकलहस्थानान्युपलभ्य क्रमाभिनीतं भेदमपचारयेयुः ।
 असौ त्वा विजल्पतीति । एवमुभयतोबद्धरोषाणां विद्याशिन्पद्युत-
 वैहारिकेष्वाचार्यव्यञ्जना बालकलहानुत्पादयेयुः । वेशशौडिकेषु
 वा प्रतिलोमप्रशंसाभिः संघमुख्यमनुष्याणां तीक्ष्णाः कलहानुत्पा-
 दयेयुः । कुम्भपक्षोपग्रहेण वा कुमारकान्विशिष्टच्छिन्दिकया हीन-
 च्छिन्दिकानुत्साहयेयुः । विशिष्टानां चैकपात्रविवाहं हीनेभ्यो
 वारयेयुः । हीनान्वा विशिष्टरेकपात्रे विवाहे वा योजयेयुः । अवही-
 नान्वा तुल्यभावोपगमने कुलतः पौरुषतः स्थानविपर्या-
 सतो वा व्यवहारमवस्थितं वा प्रतिलोमस्थापनेन निशाम-
 येयुः । विवादपदेषु वा द्रव्यपशुमनुष्याभिघातेन रात्रौ तीक्ष्णाः
 कलहानुत्पादयेयुः । सर्वेषु च कलहस्थानेषु हीनपक्षं राजा
 कोशदण्डाभ्यामुपगृह्य प्रतिपक्षवधे योजयेत् । भिन्नानपवाहयेद्वा ।
 एकदेशे समस्तान्वा निवेश्य भूमौ चैषां पञ्चकुलीं दशकुलीं वा
 कृष्यायां निवेशयेत् । एकस्था हि शस्त्रग्रहणसमर्थाः स्युः । सम-
 वाये चैषामत्ययं स्थापयेत् । राजशब्दिभिरवरुद्धमवक्षिप्तं वा
 कुन्यमभिजातं राजपुत्रत्वे स्थापयेत् । कार्तान्तिकादिश्चास्य वर्गो
 राजलक्षयतां संघेषु प्रकाशयेत् । संघमुख्यांश्च धर्मिष्ठानु-
 पजपेत् । स्वधर्ममशुष्य राज्ञः पुत्रे भ्रातरि वा प्रतिपद्यध्वमिति^{१३} ।

प्रतिपक्षेषु कृत्यपक्षोपग्रहार्थमर्थं दण्डं च प्रेषयेत् । विक्रमकाले
 शौण्डिकव्यञ्जनाः पुत्रदारप्रेक्षापदेशेन नैषेचनिकमिति मदनरस-
 युक्तान्मद्यकुम्भाञ्शतशः प्रयच्छेयुः । चैत्यदैवतद्वाररक्षास्थानेषु
 च सत्तिष्ठः समयकर्मनिक्षेपं सहिरण्याभिज्ञानमुद्राणि हिरण्य-
 भाञ्जनानि च प्ररूपयेयुः । दृश्यमानेषु च संघेषु विक्रीताः इत्या-
 वेदयेयुः । अथावस्कन्दं दद्यात् । संघानां वा वाहनहिरण्य-
 कालिके गृहीत्वा संघमुख्याय प्रख्यातं द्रव्यं प्रयच्छेत् । तदेषां
 याचिते दत्तममुष्मै मुख्यायेति ब्रूयात् । एतेन स्कन्धावाराटवी-
 भेदो व्याख्यातः । संघमुख्यपुत्रमात्मसंभावितं वा सच्ची
 ग्राहयेत् । अमुष्य राज्ञः पुत्रस्त्वं शत्रुभयादिह न्यस्तो
 ऽसीति^{३३} । प्रतिपन्नं राजा कोशदण्डाभ्यामपगृह्य संघेषु
 विक्रमयेत् । अवाप्तार्थस्तमपि प्रवासयेत् । बन्धकीपोषकाः
 स्रवकनटनर्तकसौभिका वा प्रणिहिताः स्त्रीभिः परमरूपयावनाभिः
 संघमुख्यानुन्मादयेयुः । जातकामानामन्यतमस्य प्रत्ययं कृत्वा-
 न्यत्र गमनेन प्रसभहरणेन वा कलहानुत्पादयेयुः । कलहे
 तीक्ष्णाः कर्म कुर्युः^{३४} । हतो ऽयमित्थं कामुकः इति^{३५} । विसं-
 वादितं वा मर्षयमाणमभिसृत्य स्त्रीं ब्रूयात् । असौ मां मुख्यस्त्वयि
 जातकामां बाधते^{३६} । तस्मिञ्जीवति नेह स्थास्यामीति घातमस्य
 प्रयोजयेत् । प्रसङ्गापहृता वोपवनान्ते क्रीडागृहे वापहतारं रात्रौ
 तीक्ष्णेन घातयेत् । स्वयं वा रसेन^{३७} । ततः प्रकाशयेत् । अमुना मे
 प्रियो हत इति^{३८} । जातकामं वा सिद्धव्यञ्जनः सावननिकी
 भिरौषधीभिः संवास्य रसेनातिसंधायापगच्छेत् । तस्मिन्नपक्रान्ते
 सत्तिष्ठः परप्रयोगमभिर्शसेयुः । अस्य विधवा गूढाजीवा योग-
 स्त्रियो वा दायनिक्षेपार्थं विवदमानाः संघमुख्यानुन्मादयेयु-
 रिति^{३९} । कौशिकस्त्रियो नर्तकी गायना वा प्रतिपन्नान्गूढवे-
 रमसु रात्रिसमागमप्रविष्टास्तीक्ष्णा हन्युर्बध्वा हरेयुर्की^{४०} ।

सखी वा स्त्रीलोलुपं संघमुख्यं प्ररूपयेत् । अमुष्मिन्ग्रामे दरिद्र-
कुलमपसृतम् । तस्य स्त्री राजार्हा^{४२} । गृहाणैनामिति^{४३} । गृहीता-
यामर्धमासानन्तरं सिद्धव्यञ्जनो दृष्यसंघमुख्यं मध्ये प्रकोशेत् ।
असौ मे मुख्यां भार्यां स्नुषां भगिनीं दुहितरं बाधिचरतीति^{४४} ।
तं चेत्संघो निगृहीयाद्राजैनमुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेत् । अनि-
गृहीते सिद्धव्यञ्जना रात्रौ तीक्ष्णाः प्रवासयेयुः । ततस्तद्यञ्जनाः
प्रकोशेयुः । असौ ब्रह्महा ब्राह्मणीजारश्चेति^{४५} । कार्तान्तिकव्य-
ञ्जनो वा कन्यामन्येन वृतामन्यस्य प्ररूपयेत् । अमुष्य कन्या
राजपत्नी राजप्रसविनी च भविष्यति^{४६} । सर्वस्वेन प्रसह्य वैनां
लभस्वेति^{४७} । अलभ्यमानायां परपक्षमुद्धर्षयेत् । लब्धायां सिद्धः
कर्त्तव्यः । भिक्षुकी वा प्रियभार्यं मुख्यं त्रयात् । असौ ते मुख्यो
यौवनोत्सिक्तो भार्यायां मां प्राहिणोत् । तस्याहं भयाद्भोक्तव्यमाभ-
रणं गतास्मि^{४८} । निर्दोषा ते भार्या^{४९} । गूढमस्मिन्प्रतिकर्तव्यमह-
मपि तावत्प्रतिपत्स्यामीति^{५०} । एवमादिषु कलहस्थानेषु स्वबमुत्पन्ने
वा कलुहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा हीनपक्षं राजा कोशदण्डाभ्या-
मुपगृह्य विगुणेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा । संघेष्वेवमेकराजो वर्तेत ।
संघाश्चाप्येवमेकराजास्तेभ्यो ऽतिसंधानेभ्यो रक्षयेयुः ।

संघमुख्यश्च संघेषु न्यायवृत्तिहितः प्रियः ।

दान्तो युक्ताजनस्तिष्ठेत्सर्वचित्तानुवर्तकैः ॥

इति संघवृत्ते एकदशे ऽधिकरणे भेदोपादानानि, उपांशुदण्डश्च प्रथमो ऽध्यायः ॥१॥

आदितः पञ्चविंशच्छतः ॥१३५॥ एतावता कौटिलीयव्याख्याशास्त्रस्य

संघवृत्तमेकादशमधिकरणं समाप्तम् ॥१४॥

१२ अधि. आवलीयसम्.

१६२. प्रक. वृत्तकर्मणि.

बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुग्रहको वेतसधर्मा तिष्ठेत् ।
इन्द्रस्य हि स प्रणमति यो बलीयसो नमतीति भारद्वाजः ।

सर्वसंदोहेन बलानां युध्येत^१ । पराक्रमो हि व्यसनमपहन्ति^२ ।
 स्वधर्मेषु च त्रियसं^३ । युद्धे जयः पराजयो वेति विशाखा^४ ।
 नेति कौटिल्यः^५ । सर्वत्रानुग्रहैतः कूलैडक इव निरुशो जीविते
 वसति^६ । युध्यमानश्चान्यसैन्यः समुद्रमिवाप्तवो ऽवगाहमावः
 सीदति^७ । तद्विशिष्टं तु राजानमाश्रितो दुर्ममविषयं वा चेष्टेत^८ ।
 त्रयो ऽभियोक्तारो धर्मासुरलोभविजयिन इति^९ । तेषामभ्यवपत्स्या
 धर्मविजयी तुष्यति^{१०} । तमभ्यवपद्येत^{११} । परेषामपि भयाद्भूमिद्रव्य-
 हरखेन लोभविजयी तुष्यति^{१२} । तमर्थेनाभ्यवपद्येत^{१३} । भूमिद्रव्य
 पुत्रदारप्राणहरखेनासुरविजयी तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्याप्राणः
 प्रतिकुर्वीत^{१४} । तेषामन्यतममुचिष्ठमानं संधिना मन्त्रयुद्धेन कूटयुद्धेन
 वा प्रतिव्यूहेत^{१५} । शत्रुपक्षस्य सामदानाभ्याम्^{१६} । स्वपक्षं भेददण्डा-
 भ्याम्^{१७} । दुर्गं राष्ट्रं स्कन्धावारं वास्य गूढाः शस्त्ररसाग्निभिः
 साधयेयुः^{१८} । सर्वतः पार्श्वमस्य ग्राहयेत्^{१९} । अटवीभिर्वा राज्यं
 घातयेत्^{२०} । तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां वा हारयेत्^{२१} । अपकारान्तेषु चास्व
 दूतं प्रेषयेत्^{२२} । अनपकृत्य वा संधानम्^{२३} । तथाप्यभिप्रयान्तं कोश-
 दण्डयोः पादोत्तरमहोरात्रोत्तरं वा संधिं याचेत्^{२४} । स चेदण्डसंधिं
 याचेत् कुण्ठमसौ हस्त्यश्वं दद्यादुत्साहितं वा गरयुक्त्वा^{२५} । पुरुष-
 संधिं याचेत् दूष्यामित्राटवीवलमसौ दद्याद्योगपुरुषाधिष्ठितम्^{२६} ।
 तथा कुर्याद्यथोभयविनाशः स्मृतं^{२७} । तीक्ष्णबलं वासौ दद्यात्^{२८} ।
 अवमानितं विकुर्वीत मौलमनुरक्तं वा यदस्य व्यसने ऽपकुर्यात्^{२९} ।
 कोशसंधिं याचेत् सारमसौ दद्याद्यस्य केतारं नाधिगच्छेत्^{३०} ।
 कुप्यमयुद्धयोग्यं वा^{३१} । भूमिसंधिं याचेत् प्रत्यादेयां नित्यामित्रा-
 मनपाश्रयां महाद्यव्ययनिवेशां वासौ भूमिं दद्यात्^{३२} । सर्वस्वेन
 वा राजधानीवर्जेन संधिं याचेत्^{३३} । बलीयसः

यत्प्रसङ्गं हरेदन्यः तत्प्रयच्छेदुपायतः ।

रघोत्सवदेहं न धनं का अनित्ये धने दयौ ॥

इत्याबलीयसे द्वादसे ऽधिकारो दूतकर्माणि संधियाचनं
 प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥ अङ्कितः षट्त्रिंशच्छतः ॥ १३६ ॥

१६३ प्रक. मन्त्रयुद्धम्.

स चेत्संधौ नावतिष्ठेत त्रयादेनम् । इमे शत्रुषद्वर्गवशगा
 राजानो विनष्टाः । तेषामनात्मवता नार्हसि मार्गमनुगन्तुम् ।
 धर्ममर्थं चावेक्षस्व । मित्रमुख्या ह्यमित्रास्ते ये त्वा साहसमधर्म-
 मर्थातिक्रमं च ग्राहयन्ति । शूरैस्त्यक्तात्मभिः सह योद्धुं साह-
 संम् । जनक्षयमुभयतः कर्तुमधर्मः । दृष्टमर्थं मित्रमदुष्टं च
 त्यक्कमर्थातिक्रमः । मित्रवांश्च स राजा । भूयश्चेतेनार्थेन मि-
 त्राण्युद्योजयिष्यति यानि त्वा सर्वतो ऽभियास्यन्ति । न च
 मध्यमोदासीनयोर्मण्डलस्य वा परित्यक्तः । भवांस्तु परित्यक्तो
 ये त्वा समुद्युक्तमुपप्रेक्षन्ते^{१२} । भूयः क्षयव्ययाभ्यां युज्यताम्^{१३} ।
 मित्राश्च भिद्यताम् । अर्थेन परित्यक्तमूलं सुखेनोच्छेत्स्यामह
 इति^{१४} । स भवाभार्हति मित्रमुखानाममित्राणां श्रोतुं मित्राण्युदे-
 जयितुममित्रांश्च श्रेयसा योक्तुं प्राणसंशयमनर्थं चोपगन्तुमिति
 यच्छेत्^{१५} । तथापि प्रतिष्ठमानस्य प्रकृतिकोपमस्य कारयेद्यथा-
 संघट्टते व्याख्यातं योगवामने च । तीक्ष्णरसदप्रयोगं च यदुक्त-
 मात्मरक्षितके रक्ष्यं तत्र तीक्ष्णात्रसदांश्च प्रयुज्जीत^{१६} । बन्धकीपो-
 षकाः परमरूपयौवनाभिः स्त्रीभिः सेनामुख्यानुन्मादयेयुः ।
 बहूनामेकस्य द्वयोर्वा मुख्ययोः कामे जाते तीक्ष्णाः कलहानु-
 त्पादयेयुः । कलहे पराजितपक्षं परत्रापगमने यात्रासाहाय्यदाने
 वा भर्तुर्योजयेयुः । कामवशाद्वा सिद्धव्यञ्जनाः सांवननिकीभि-
 रौषधीभिरभिसंधानाय मुख्येषु रसं दापयेयुः । वैदेहकव्यञ्जनो
 वा राजमहिष्याः सुभगायाः प्रेष्यामासन्नां कामनिमित्तमर्थेनाभि-
 वृष्य परित्यजत्^{१७} । तस्यैव परिचारकव्यञ्जनोपदिष्टः सिद्धव्यञ्जनः
 सांवननिकीमौषधी दद्याद्वैदेहकशरीरे ऽवधातव्येति^{१८} । सिद्धे
 सुभगाया अप्येनं योगमुपदिशेद्राजशरीरे ऽवधातव्येति^{१९} ।
 ततो रसेनातिसंदध्यात्^{२०} । कार्तान्तिकव्यञ्जनो वा महामात्रं राज-

लक्षणसंपन्नं क्रमाभिनीतं ब्रूयात्^{३१} । भार्यामस्य भिक्षुकी^{३२} । राज-
पत्नी राजप्रसविनी वा भविष्यसीति^{३३} । भार्याव्यञ्जनो वा महा-
मात्रं ब्रूयात्^{३४} । राजा किल मामवरोधयिष्यति^{३५} । तवान्तिकाय
पक्षलेख्यमाभरणं चेदं परिव्राजकयाहृतमिबि^{३६} । सुदारालिक-
व्यञ्जनो वा रसप्रयोगार्थं राजवचनादर्थं चास्य लोभनीयमभि-
नयेत्^{३७} । तदस्य वेदेहकव्यञ्जनः प्रतिसंदध्यात्^{३८} । कार्यसिद्धिं च
ब्रूयात्^{३९} । एवमेकेन द्वाभ्यां त्रिमिरित्युपाधैरेकैकस्य महामात्रं
विक्रमायापगमनाय वा योजयेदिति^{४०} । दुर्गेषु चास्य शून्यपा-
लासन्नाः सत्त्रिणः पौरजानपदेषु मैत्रीनिमित्तमावेदयेयुः ।
शून्यपालेनोक्ता योधाश्चाधिकरणस्थाने^{४१} । कृच्छ्रगतो राज्ञ
जीवन्नागमिष्यति^{४२} । न वा प्रसह्य वित्तमार्जयध्वममित्रांश्च हत
इति^{४३} । बहुलीभूते तीक्ष्णाः पौरान्निशास्वाहारयेयुर्मुख्यांश्चाभि-
हन्युः । एवं क्रियन्ते ये शून्यपालस्य न शुश्रूषन्ते इति । शून्य-
पालस्थानेषु च सशोणितानि शस्त्रवित्तबन्धनान्युत्सृजेयुः ।
ततः सत्त्रिणः शून्यपालो घातयति विलोपयति चेत्यावेदयेयुः ।
एवं जानपदान्समाहर्तुर्भेदयेयुः । समाहर्तृपुरुषांस्तु ग्राममध्वेषु
रात्रौ तीक्ष्णा हत्वा ब्रूयुः । एवं क्रियन्ते ये जनपदमध्वेषु
बाधन्त इति^{४४} । समुत्पन्ने दोषे शून्यपालं समाहर्तारं वा प्रकृति-
कोपेन घातयेयुः । तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपादयेयुः ॥

अन्तःपुरपुरद्वारं द्रव्यधान्यपरिग्रहान् ।

दहेयुस्तांश्च हन्युर्वा ब्रूयुरस्मार्तवादिनः ॥

इत्याबलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे दूतकर्माणि वाक्ययुद्धं मन्त्रयुद्धं द्वितीयो

ऽध्यायः ॥ २ ॥ आदितः सप्तत्रिंशच्छतः ॥ १३७ ॥

१६४-६५ प्रक. सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्साहनं च

राज्ञो राजवल्लभानां चासन्नाः सत्त्रिणः पश्यन्मित्रद्विपमु-
ख्यानां राजा क्रुद्ध इति सुहृदिश्वासेन मित्रस्थानीयेषु कथयेयुः ।

बहुलीभूते तीक्ष्णाः कृतरात्रिचारप्रतीकारा गृहस्वामिवचनेनाग-
 म्यतामिति ब्रूयुः । तान्निर्गच्छत एवाभिहन्युः । स्वामिसंदेश इति
 चासन्ना ब्रूयुः । ये च प्रवासितास्तान्सत्तिणो ब्रूयुः । एतत्तद्य-
 दस्माभिः कथितं जीवितुकामेनापक्रान्तव्यमिति^१ । येभ्यश्च राजा
 याचितो न ददाति तान्सत्तिणो ब्रूयुः । उक्तः शून्यपालो राज्ञां ।
 याच्यमर्थमसौ चासौ मा याचते^२ । मया प्रत्याख्याताः शत्रुसंहिताः ।
 तेषामुद्धरणे प्रयतस्वेति^३ । ततः पूर्ववदाचरेत्^४ । येभ्यश्च राजा
 याचितो ददाति तान्सत्तिणो ब्रूयुः । उक्तः शून्यपालो राज्ञां ।
 याच्यमर्थमसौ चासौ च मा याचते^५ । तेभ्यो मया सो ऽर्थो विश्वासार्थं
 दर्त्तः । शत्रुसंहितास्तेषामुद्धरणे प्रयतस्वेति^६ । ततः पूर्ववदाचरेत्^७ ।
 ये चैनं याच्यमर्थं न याचन्ते तान्सत्तिणो ब्रूयुः । उक्तः शून्य-
 पालो राज्ञां । याच्यमर्थमसौ चासौ च मा न याचते^८ । किमन्यत्^९ ।
 स्वदोषशङ्कितत्वात्^{१०} । तेषामुद्धरणे प्रयतस्वेति^{११} । ततः पूर्ववदाच-
 रेत्^{१२} । एतेन सर्वः कृत्यपक्षो व्याख्यातः । प्रत्यासन्नो वा राजान
 सत्ती ग्राहयेत्^{१३} । असौ चासौ च ते महामात्रः शत्रुपुरुषैः संभा-
 ष्यत इति^{१४} । प्रतिपक्षे दूष्यानस्य शासनहरान्दर्शयेत्^{१५} । एतत्त-
 दिति^{१६} । सेनामुख्यप्रकृतिपुरुषान्वा भूम्या हिरण्येन वा लोभ-
 यित्वा स्वेषु विक्रमयेदपवाहयेद्वा^{१७} । यो ऽस्य पुत्रः समीपे दुर्गे
 वा प्रतिवसति तं सत्तिणोपजापयेत्^{१८} । आत्मसंपन्नतरस्त्वं पुत्रः^{१९}
 तथाप्यन्तर्हितः । तत्किमुपेक्षसे^{२०} । विक्रम्य गृहाण^{२१} । पुरा त्वा
 युवराजो विनाशयतीति^{२२} । तत्कुलीनमवरुद्धं वा हिरण्येन
 प्रतिलोभ्य ब्रूयात्^{२३} । अन्तर्बलं प्रत्यन्तस्कन्धमन्तं वास्य प्रमृद्नी-
 हीति^{२४} । आटविकानर्थमानाभ्यामुपगृह्य राज्यमस्य धातयेत्^{२५} ।
 पार्ष्णिग्राहं वास्य ब्रूयात्^{२६} । अहं वः सेतुः । मयि विभिन्ने सर्वा-
 नेष मन्त्रो राजा ह्यावेयिष्यतीति^{२७} । संभूय वास्य यात्रां बिहनाम
 इति^{२८} । तत्संहतानामसंहतानां च प्रेषयेत्^{२९} । एष खलु राजा

मामुत्पाद्य भवत्सु कर्म करिष्यति^{४५} । बुध्यध्वर्षम् । अहं वः श्रेया-
नभ्यवपचमिति^{४६} ।

मध्यमस्य प्रहिणुयादुदासीनस्य वा पुनः ।

यथासन्नस्य मोक्षार्थं सर्वस्वेन तदपर्याम् ।

इत्यावर्त्यसे द्वादशे ऽधिकरणे सेनामुख्यवपः मण्डलप्रोत्साहनं च तृतीयो

ऽध्यायः ॥ ३ ॥ यदिदो ऽष्टत्रिंशच्छतः ॥ १३८ ॥

१६६—१६७ प्रक्र. यत्प्राप्तिरसप्रणिधयः

वीचध्यासारप्रसारवधध्व.

ये चास्य दुर्गेषु वैदेहकव्यञ्जना ग्रामेषु गृहपतिकव्यञ्जना
जनपदसंधिषु गोरक्षकतापसव्यञ्जनास्ते सामन्ताटविकतत्कुली-
नावरुद्धानां पण्यागारपूर्वं प्रेषयेयुः । अयं देशो हार्य इति ।
आगतांश्चैषां दुर्गे गूढपुरुषानर्थमानाम्यामभिसत्कृत्य प्रकृति-
च्छिद्राणि प्रदर्शयेयुः । तेषु तैः सह प्रहरेयुः । स्कन्धावारे वास्य
शौण्डिकव्यञ्जनः पुत्रमभियुक्तं स्थापयित्वावस्कन्दकाले रसेन
प्रवासयित्वा नैषेचनिकमिति मदनरसयुक्तान्मद्यकुम्भाच्छतशः
प्रयच्छेत् । शुद्धं वा मद्यं माद्यं वा मद्यं दद्यादेकमर्हः । उत्तरं
रससिद्धं प्रयच्छेत् । शुद्धं वा मद्यं दण्डमुख्येभ्यः प्रदाय मदकाले
रससिद्धं प्रयच्छेत् । दण्डमुख्यव्यञ्जनो वा पुत्रमभित्यक्तमिति
समानम् । षक्कमांसिकौदनिकशौण्डिकापूपिकव्यञ्जना वा
पण्यविशेषमवघोषयित्वा परस्परसंघर्षेण कालिकंसमर्घत्तरमिति
वा परानाहूय रसेन स्वपण्यान्यपचारेयेयुः । सुराक्षीरदधिसर्पि-
स्तैलप्लवि वा तद्यवहर्तुषु गृहीत्वा स्त्रियो बालाश्च रसयुक्तेषु
स्वभाजनेषु परिकिरेयुः । अनेनार्घेण विशिष्टं वा भूयो दीयता-
मिति तत्रैवावकिरेयुः । एतान्येव वैदेहकव्यञ्जनाः पण्यविक्रये-
वाहर्तारो वा हस्त्यश्वानां विधायवसेषु रसमासन्ना दधुः ।
कर्मकरव्यञ्जना वा रसाङ्गं यवसमुदकं वा विक्रीणीरन् । चिरसं-

सृष्टा वा गोवाणिजका गवामजावीनां वा यूथान्यवस्कन्दकालेषु
 परेषां मोहस्थानेषु प्रमुञ्चेयुः । अश्वखरोष्ट्रमहिषादीनां दुष्टांश्च
 तम्यञ्जना वा चुचुन्दरीशोणिताक्लाघान् । लुब्धकव्यञ्जना वा
 व्यालमृगान्पञ्जरेभ्यः प्रमुञ्चेयुः । सर्पग्राहा वा सर्पानुप्रविषान् ।
 हस्तिजीविनो वा हस्तिनः । अग्निजीविनो वाग्निमवसृजेयुः ।
 गूढपुरुषा वा विष्णुस्नान्पत्न्यश्वरथद्विपमुख्यानभिहन्त्युः । आदी-
 पयेयुर्वा मुख्यावासान् । दूष्णमित्राटविकव्यञ्जनाः प्रशिहिताः
 पृष्ठाभिघातमवस्कन्दप्रतिग्रहं वा कुर्युः^{२३} । वनगूढा वा प्रत्यन्तस्क-
 न्धमुपनिष्कृष्याभिहन्त्युः । एकायने वीवधासारप्रसारान्वा ससङ्केतं
 वा रात्रियुद्धे भूरितूर्यमाहत्य ब्रूयुः । अनुप्रविष्टाः स्रो लब्धं
 राज्यमिति^{२६} । राजावासमनुप्रविष्टा वा संकुलेषु राजानं हन्त्युः ।
 सर्वतो वा प्रयातमेनं म्लेच्छाटविकदण्डचारिणः सञ्ज्ञापाश्रयस्त-
 म्भवाटापाश्रया वा हन्त्युः । लुब्धकव्यञ्जना वावस्कन्दसंकुलेषु
 गूढयुद्धहेतुभिरभिहन्त्युः । एकायने वा शैलस्तम्भपटखञ्जानान्त-
 रुदके वा स्वभूमिबलेनाभिहन्त्युः । नदीसरस्तटाकसेतुबन्धभेद-
 वेगेन वा स्नावयेयुः । धान्वनवनदुर्गनिम्नदुर्गस्थं वा योगाग्निधूमा-
 भ्यां नाशयेयुः । सङ्कटगतमग्निना धान्वनगतं धूमेन निधानगतं
 रसेन तोयावगाढं दुष्टग्राहैरुदकचरणैर्वा तीक्ष्णाः साधयेयुः ।
 आदीप्तावासाग्निष्पतन्तं वा ।

योगवामनयोगाभ्यां योगेनान्यतमेन वा ।

अमित्रप्रतिसंख्यात्सङ्क्रमुक्तासु भूमिषु^{३५} ॥

इत्यावलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे शस्त्राग्निरसप्रणिधयः वीवधासारप्रसारवन्ध

चतुर्थो ऽध्यायः ॥४॥ आदित एकोमक्त्वारिंशच्चतुः ॥१३६॥

१६८-१७० प्रक. योगातिसंधानं दण्डातिसंधानम् एकविजयश्च.

दैवतेज्यायां यात्रायाममित्रस्य बहूनि पूज्यागमस्थानानि
 भक्तितस्तत्रास्य योगमुञ्जयेत् । देवतागृहप्रविष्टस्योपरि यन्त्रमो-

क्षणेन गूढमिच्छि शिलां वा पातयेत् । शिलाशस्त्रवर्षमुत्तमा-
 गारात् । कवाटमवपातितं वा भित्तिप्रशिहितमेकदेशबन्धं वा
 परिधं मोक्षयेत् । देवतादेहध्वजप्रहरणानि वास्योपरिष्ठात्पा-
 तयेत् । स्थानासनगमनभूमिषु वास्य गोमयप्रदेहेन गन्धोदकप्र-
 सेकेन वा रसमतिचारयेत् । पुष्पचूर्णोपहारेण वा गन्धव्रति-
 च्छिन्नं वास्य तीक्ष्णं धूममतिनयेत् । शूलकूपमवपातनं वा अय-
 नासनस्याधस्ताद्यन्त्रबद्धतलमेन कीलमोक्षणेन प्रवेशयेत् ।
 प्रव्यासमे वाटव्यमित्रे जनपदाब्धानवरोधक्षममतिनयेत् । दुर्या-
 द्धानवरोधक्षममपनयेत् । प्रत्यादेयमरिबिषयं वा प्रेषयेत् । जन्-
 पदं चैकस्थं शैलवननदीदुर्गेष्वटवीव्यवहितेषु वा पुत्रभ्रातृपरि-
 गृहीतं स्थापयेत् । उपरोधहेतवो दण्डोपनतवृत्ते व्याख्यातः ।
 तृणकाष्ठमायोजनादाहयेत् । उदकानि च दूषयेत् । अवास्ताव-
 येच्च । कूटकूपावपातकण्टकिनीश्च बहिरुज्जयेत् । सुरङ्गाममित्र-
 स्थाने बहुमुर्जी कृत्वा निचयमुख्यानभिहारयेत् । अमित्रं वा ।
 परप्रयुक्तायां वा सुरङ्गायां परिखासुदकान्तिकीं खानयेत् । कूय-
 शालामनुसालं वातोयकुम्भान्कांस्यभाण्डानि वा शङ्कास्थानेषु
 स्थापयेत्स्वाताभिज्ञानार्थम् । ज्ञाते सुरङ्गापथे प्रतिमुरङ्गां कारयेत् ।
 मध्ये भित्त्वा धूमसुदकं वा प्रयच्छेत् । प्रतिविहितदुर्गो वा मूले
 दायादं कृत्वा प्रतिलोमामस्य दिशं गच्छेत् । यतो वा मित्रैर्वन्धु-
 भिराटविकैर्वा संसृज्येत् । परस्यामित्रैर्दूष्यैर्वा महद्भिः^{१६} । यतो वा
 गतो ऽस्य मित्रैर्विद्योगं कुर्वेत् । पार्थिवं वा गृहीयात् । राज्यं
 वास्य हारयेत् । वीवधासारप्रसारान्वा वारयेत् । यतो वा शत्रु-
 यादाधिकपादपक्षेपेणास्य प्रहर्तुम् । यतो वा स्वं राज्यं प्रापेत्
 मूलस्त्रोषचयं वा कुर्वेत् । यतः संधिममित्रेण लभेत्त बलो न
 गच्छेत् । सहप्रस्थायिनो वास्य प्रेषयेयुः । अयं ते शत्रुरस्त्राकं
 हस्तमर्तः । पश्यं विप्रकारं वपदिश्य हिरण्यमन्तः सारबलं च

प्रेषयस्व यस्यैनमर्पयेम बद्धं प्रवासितं वेति^{३६} । प्रतिपन्ने हिरण्यं
सारबलं चाददीत^{३७} । अन्तपालो वा दुर्गसंप्रदानेन बलैकदेश-
मतिनीय विश्वस्तं घातयेत्^{३८} । जनपदमेकस्थं वा घातयितु-
मभिन्नानीकमावाहयेत्^{३९} । तदवरुद्धदेशमतिनीय विश्वस्तं घातयेत्^{४०} ।
मित्रव्यञ्जनो वा बाह्यस्य प्रेषयेत्^{४१} । क्षीणमस्मिन्दुर्गे धान्यं स्नेहाः
क्षारो लवणं वा । तदमुष्मिन्देशे काले च प्रवेक्ष्यति^{४२} । तदुपगृ-
हाणेति^{४३} । ततो रसविद्धधान्यस्नेहं चारं लवणं वा दूष्यामित्रा-
ट्टविकाः प्रवेशयेयुः । अन्ये क्षुभिव्यक्ताः । तेन सर्वभाण्डवीव-
धग्रहणं व्याख्यातम् । संधिं वा कृत्वा हिरण्यैकदेशमस्मै दद्यात् ।
विलम्बमानः शेषम् । ततो रक्षाविधानान्यवसावयेत् । अग्निर-
सशस्त्रैर्वा प्रहेरत् । हिरण्यप्रतिग्रहिणो वास्य वल्लभाननुगृहीयात् ।
परिक्षीणो वास्मै दुर्गं दत्त्वा निर्गच्छेत् । सुरुक्कया कुक्षिप्रदरेण
वा प्राकारभेदेन निर्गच्छेत् । रात्राववस्कन्दं दत्त्वा सिद्धस्तिष्ठेत् ।
असिद्धः पाषाणपगच्छेत् । पाषण्डच्छन्नम मन्दपरिवारो
निर्गच्छेत् । प्रेतव्यञ्जनो वा गूढनिर्दिहयेत् । स्त्रीवेषधारी वा
प्रेतम्लुगच्छेत् । दैवतोपहारश्चाद्धग्रहवर्णेषु वा रसविद्धमन्नपानम-
वसृज्य कृतोपजापो दूष्यव्यञ्जनैर्निष्पत्य गूढसैन्यो ऽभिहन्वात् ।
एवं गृहीतदुर्गो वा प्राश्य प्राशं चैत्यमुपस्थाप्य दैवतप्रतिमाच्छिद्रं
प्रविश्वासीत् । गूढभित्तिं वा दैवतप्रतिमायुक्तं वा भूमिगृहम् ।
विस्मृते सुरुक्कया रात्रौ राजावासमनुप्रविश्य सुप्तममित्रं हन्यात् ।
यन्त्रक्षिण्णं वा विश्लेष्याधस्तादवपातयेत् । रसाग्नियौगेना-
वल्लिप्तं गृहं जतुगृहं वाधिशयानमामित्रमादीपयेत् । प्रमदवनविहा-
राणामन्यतमे वा विहारस्थाने प्रमत्तं भूमिगृहसुरङ्गागूढभित्तिप्र-
विष्टास्तीक्ष्णाहर्न्युः । गूढप्रणिहिता वा रसेन स्वपतो वा निरुद्धे
देशे मूढाः स्त्रियः सर्परसाग्निधूमानुपरि मुञ्च्युः । प्रत्युत्पन्ने वा
कारणे यद्यदुपपद्येत तत्तदामित्रे ऽन्तःपुरगते गूढसंचारः प्रयुज्यते ।

ततो गूढमेवापगच्छेत् । स्वजनसंज्ञां च प्ररूपयेत् ।

द्वाःस्थान्वर्षवरांश्चान्यान्निगूढोपहितान्परैः ।

तूर्यसंज्ञाभिराहूय द्विपच्छेपाणि कारयेत् ॥

इत्यावलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे योगातिराधानं दण्डातिसंधानं एकविजयश्च पञ्चमो

ऽध्यायः ॥ ५ ॥ आदितश्चत्वारिंशच्छतः ॥ १४० ॥ ऐतावता कौटिलीयस्या-

र्थशास्त्रस्य आवलीयसं द्वादशमधिकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

१३ अधि. दुर्गलम्भोपायः.

१७१ प्रक. उपजापः.

विजिगीषुः परग्राममवाप्तुकामः सर्वज्ञदैवतसंयोगख्यापना-
भ्यां स्वपक्षमुद्धर्षयेत् । परपक्षं चोद्वेजयेत् । सर्वज्ञख्यापनं तु । गृहगु-
ह्यप्रवृत्तिज्ञानेन प्रत्यादेशो मुख्यानाम् । कण्टकशोधनापसर्पागमेन
प्रकाशनं राजद्विष्टकारिणाम् । विज्ञाप्योपायनख्यापनमदृष्टसंसर्गवि-
द्यासंज्ञादिभिः^१ । विदेशिप्रवृत्तिज्ञानं तदहरेव गृहकपोतेन मुद्रासंयु-
क्तेन । दैवतसंयोगख्यापनं तु । सुरङ्गामुखेनाग्निचैत्यदैवतप्रतिमा-
च्छिद्रानुप्रविष्टैरग्निचैत्यदैवतव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च । उदकादु-
त्थितैर्वा नागहरिणव्यञ्जनैः संभाषणं पूजनं च । रात्रावन्तरुदके स-
मुद्रवालुकाकोशं प्राणिधायान्निमालादर्शनम् । शिलाशिक्यावगृ-
हीते स्रवके स्थानम् । उदकवास्तिना जरायुणा वा शिरो ऽवगूढ-
नासः * पृषतान्त्रकुलीरनक्रशिंशुमारोद्रवसाभिर्वा शतपाक्यं
तैलं नस्तः प्रयोगः^३ । तेन रात्रिगणश्चरतीत्युदकचरणानि^४ । तैर्व-
रुणनागकन्यावाक्यक्रिया संम्भाषणं^५ । कोपस्थानेषु मुखा-
दग्निधूमोत्सर्गः^६ । तदस्य स्वविषये कार्तान्तिकनौमित्तिकमौहूर्तिक
पौराणिकचणिकगूढपुरुषसाचिव्यकरास्तद्दर्शिनश्च प्राकाशयेयुः^७ ।
परस्य विषये दैवतदर्शनं दिव्यकोशदण्डोत्पत्तिं चास्य ब्रूयुः^८ ।
दैवतप्रश्ननिमित्ता वायसाङ्गविद्याः स्वप्नमृगपाक्षिव्याहारेषु चास्य

विजयं ब्रूयुः । विपरीतममित्रस्यं । सदुन्दुभिमुक्तां च परस्य
 नक्षत्रे दर्शयेयुः । परस्य सुख्यान्मित्रत्वेनोपदिशन्तो दूतव्यञ्जनाः
 स्वामिसत्कारं ब्रूयुः । स्वपक्षबलाधानं परपक्षप्रतिघातं च तुल्य-
 योगक्षेमममात्यानामायुधीयानां च कथयेयुः । तेषु व्यसनाभ्यु-
 दयोपेक्षणमपत्यपूजनं च प्रयुञ्जीते । तेन परपक्षमुत्साहयेद्यथोक्तं
 पुरस्तात् । भूयश्च वक्ष्यामिः । साधारणगर्दभेन दक्षान् । लकुट-
 शाखाहननाभ्यां दण्डचारिणः । कूलैलकेन चोद्विग्नान् । अश-
 निवर्षेण विमानितान् । विदुलेनावकेशिना वायसपिएडेन कैत-
 वजमेधेनेति विहताशान् । दुर्भगालंकारेण द्वेषिणो ऽतिपूजा-
 फलान् । व्याघ्रचर्मणा मृत्युकूटेन चोपहितान् । पीलुविखादनेन
 करकयोष्ट्या गर्दभीक्षीराभिमन्थनेनेति भ्रुवापकारिण इति^{३४} ।
 प्रतिपन्नानर्थमानाभ्यां योजयेत् । द्रव्यभक्तच्छिद्रेषु चैनान्द्रव्य-
 भक्तादानैरनुगृह्णीयात् । अप्रतिगृह्णीतां स्त्रीकुमारलंकारानभिहरेयुः ।
 दुर्भिक्षस्तेनाटव्युपघातेषु च पौरजानपदानुत्साहयन्तः सत्तिणो
 ब्रूयुः । राजानमनुग्रहं याचामहे^{३५} । निरनुग्रहाः परत्र गच्छाम
 इति^{३६} ।

तथेति प्रतिपक्षेषु द्रव्यधान्यपरिग्रहैः ।

साचिव्यं कार्यमित्येतदुपजापाञ्चतं महत् ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिरूपेण उपजायाः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदित एकचत्वारिंशच्छतः ॥ १४१ ॥

१७२ प्रक. योगवामनम्.

मुण्डो जटिलो वा पर्वतगुहावसी चतुर्वर्षशतायुर्ब्रुवाणः प्रभू-
 तजटिलान्तेवासी नगराभ्याशे तिष्ठेत् । शिष्याश्वास्य मूलफलो-
 पगमनैरमात्यान्नजानं च भगवद्दर्शनाय योजयेयुः । समा-
 भूतश्च राज्ञा पूर्वाजदेशाभिज्ञानानि कथयेत् । शते शते च
 वर्षाणां पूर्णे ऽहमग्निं प्रविश्य पुनर्बालो भवामि । तदिह

भवत्समीपे चतुर्थमग्निं प्रवेक्ष्यामि^१। अवश्यं मे भवानानयितव्यः।
 त्रीन्वरान्वृणीष्वेति^२। प्रतिपन्नं ब्रयात्^३। सप्तरात्रमिह सपुत्रदारेण
 प्रेक्षाप्रहवणपूर्वं वस्तव्यमिति^४। वसन्तमवस्कन्देत्^५। मुण्डो वा
 जटिलो वा स्थानिकव्यञ्जनः प्रभूतजटिलान्तेवासी वस्त्रशोणित-
 दिग्धां वेणुशलाकां सुवर्णचूर्णेनावलिप्य वल्मीके निदध्यात्^६।
 उपजिह्विकानुसरणार्थं स्वर्णनालिकां वा^७। ततः सक्षी राज्ञः
 कथयेत्^८। असौ सिद्धः पुष्पितं निधिं जानातीति^९। स राज्ञा
 पृष्टस्तथेति ब्रयात्^{१०}। तच्चाभिज्ञानं दर्शयेत्^{११}। भूयो वा हिरण्य-
 मन्तराधाय त्रयाच्चैर्नम्^{१२}। नागरक्षितो ऽयं निधिः प्रणिपातसाध्य
 इति^{१३}। प्रतिपन्नं ब्रयात्^{१४}। सप्तरात्रमिति समानम्^{१५}। स्थानिक-
 व्यञ्जनं वा रात्रौ तेजनाग्नियुक्तमेकान्ते तिष्ठन्तं सक्षिणः क्रमा-
 मिनीतं राज्ञः कथयेयुः^{१६}। असौ सिद्धः सामेधिक इति^{१७}। तं
 राजा यमर्थं याचेत तमस्य करिष्यमाणः सप्तरात्रमिति समानम्^{१८}।
 सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयेत्^{१९}। तं राजेति
 समानम्^{२०}। सिद्धव्यञ्जनो वा देशदेवतामभ्यर्हितामाश्रित्य प्रहव-
 सैरभीक्ष्णं प्रकृतिमुख्यानभिसंवास्य क्रमेण राजानमतिसदध्यात्^{२१}।
 जटिलव्यञ्जनमन्तरुदकवासिनं वा सर्पचैत्यसुरङ्गाभूमिगृहाप-
 सरणं वरुणं नागराजं वा सक्षिणः क्रमाभिनीतं राज्ञः कथयेयुः^{२२}।
 तं राजेति समानम्^{२३}। जनपदान्तेवासी सिद्धव्यञ्जनो वा राजानं
 शत्रुदर्शनाय योजयेत्^{२४}। प्रतिपन्नं बिम्बं कृत्वा शत्रुमावाहयित्वा
 निरुद्धे देशे घातयेत्^{२५}। अश्वपण्योपयाता ह्येहकव्यञ्जनाः पण्यो-
 पयाननिमित्तमाहूय राजानं पण्यपरीक्षायामासक्तमश्वव्यतिकीर्णं
 वा हन्युरश्वैश्च प्रहरेयुः^{२६}। नगराभ्याशे वा चैत्यमारुह्य रात्रौ
 तीक्ष्णाः कुम्भेषु नालीन्वा विदुलानि ध्रुमन्तः स्वामिनो
 मुख्यानां वा मांसानि भक्षयिष्यामः पूजा नो वर्ततामित्यव्यक्तं
 ब्रूयुः^{२७}। तदेषां नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः ख्यापयेयुः^{२८}। मङ्गल्ये

वा हृदे तटाकमध्ये वा रात्रौ तेजनतैलाभ्यङ्गा नागरूपिणः
 शक्तिमुसलान्ययोमयानि निष्पेषयन्तस्तथैव ब्रूयुः । ऋक्षचर्मकञ्चु-
 किनो वाग्निधूमोत्सर्गयुक्ता रक्षोरूपं वहन्तस्त्रिरपसव्यं नगरं
 कुर्वाणाः शिवसृगालवाशितान्तरेषु तथैव ब्रूयुः । चैत्यदैवत-
 प्रतिमां वा तेजनतैलेनाभ्रपटलच्छन्नेनाग्निना वा रात्रौ प्रज्वाल्य
 तथैव ब्रूयुः । तदन्ये ख्यापयेयुः । दैवतप्रतिमानामभ्यर्हितानां
 वा शोणितेन प्रस्नावमतिमात्रं कुर्युः^{३८} । तदन्ये देवरुधिरसंस्त्रावे
 संग्रामे यराजयं ब्रूयुः । संधिरात्रिषु श्मशानप्रमुखे वा चैत्यमूर्ध्व-
 भक्षितैर्मनुष्यैः प्ररूपयेयुः । ततो रक्षोरूपी मनुष्यकं याचेत् ।
 यश्चात्र शूरवादिकोऽन्यतमो वा द्रष्टुमागच्छेत्तमन्ये लोहमुस-
 लैर्हन्त्युः । यथा रक्षोभिर्हत इति ज्ञायेत् । तदद्भुतं राज्ञस्तद्दर्शिनः
 सत्क्षणश्च कथयेयुः । ततो नैमित्तिकमौहूर्तिकव्यञ्जनाः शान्तिं
 प्रायश्चित्तं च ब्रूयुः । अन्यथा महदकुशलं राज्ञो देशस्य चेति^{४०} ।
 प्रतिपन्नमेतेषु सप्तरात्रमेकैकमन्त्रबलिहोमं स्वयं राज्ञा कर्तव्यमिति
 ब्रूयुः । ततः समानम् । एतान्वा योगानात्मनि दर्शयित्वा
 प्रतिकुर्वीत । परेषामुपदेशार्थम् । ततः प्रयोजयेद्योगान् । योग-
 दर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात्^{४३} । हस्तिकामं वा
 नागवनपालहस्तिना लक्षणेन प्रलोभयेयुः । प्रतिपन्नं गहनमे-
 कायनं वातिनीय घातयेयुर्बद्ध्वा वापहरेयुः । तेन मृगयाकामो
 व्याख्यातः । द्रव्यस्त्रीलोलुपमाढ्यविधवाभिर्वा परमरूपयौवना-
 भाभिः स्त्रीभिर्दायादनिक्षेपार्थमुपर्माताभिः सत्क्षणः प्रलोभयेयुः ।
 प्रतिपन्नं रात्रौ सत्तिच्छन्नाः समागमे शस्त्ररसाभ्यां घातयेयुः ।
 सिद्धप्रव्रजितचैत्यस्तूपदैवतप्रतिमानामभीक्ष्णाभिगमनेषु वा भूमि
 गृहसुरङ्गागूढभित्तिप्रविष्टास्तीक्ष्णाः परमभिहन्त्युः ।

येषु देशेषु याः प्रेक्षाः प्रेक्षते पार्थिवः स्वम् ।

यात्राविहारे रमते यत्राक्रीडति वाम्भसि^{४६} ॥

धिगुक्त्यादिषु सर्वेषु यज्ञप्रवहणेषु वा ।
 स्रुतिकाप्रेतरोगेषु प्रीतिशोकमयेषु वा ॥
 प्रमादं याति यस्मिन्वा विश्वासात्स्वजनेत्सवे ।
 यत्रास्थारक्षिसंचारो दुर्दिने संकुलेषु वा ॥
 विप्रस्थाने प्रदीप्ते वा प्रविष्टे निर्जनेऽपि वा ।
 वस्त्राभरणमाल्यानां फेलाभिः शयनासनैः^{६२} ॥
 मध्यभोजनफेलाभिस्तूर्थैर्वाभिहतैः सह ।
 प्रहरेयुररींस्तीक्ष्णाः पूर्वप्रणिहितैः सह^{६३} ॥
 यथैव प्रविशेयुश्च द्विषतः सत्तहेतुभिः ।
 तथैव चापगच्छेयुरित्युक्तं योगवाहनम्^{६४} ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशेऽधिकरणे योगवामने द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

आदितो द्विचत्वारिंशच्छतः ॥१४॥

१७३ प्रक. अपसर्पप्रणिधिः.

श्रेणीमुख्यमाप्तं निष्पातयेत् । स परमाश्रित्य पक्षीपदेशेन
 स्वविषयात्साचिव्यकरसहायोपादानं कुर्वीत । कृतापसर्पोपचयो
 वा परमनुमान्य स्वामिनो दूष्यग्रामं वीतहस्त्यश्च दूष्यामात्यं
 दण्डमाक्रन्दं वा हत्वा परस्य प्रेषयेत् । जनपदैकदेशं श्रेणीमट-
 र्वा वा सहायोपादानार्थं संश्रयेत् । विश्वासमुपगतः स्वामिनः प्रेष-
 येत्ततः स्वामिहस्तिबन्धनमटवीघातं बापदिभ्य गूढमेव प्रहरेत् ।
 एतेनामात्याटविका व्याख्याताः । शत्रुणा मैत्रीं कृत्वामात्यान-
 वक्षिषेत् । ते तच्छत्रोः प्रेषयेयुः । भर्तारं नः प्रसादयेति स्वयं
 हृतं प्रेषयेत् । तमुपालभेत् । भर्ता ते माममात्यैर्भेदयति^१ । न च
 पुनरिहागन्तव्यमिति^२ । अथैकममात्यं निष्पातयेत् । स पर-
 माश्रित्य योगापसर्पापङ्कदूष्यानशक्तिमतः स्तेनाटविकानुमयोप-
 घातकान्वा परस्योपहरेत् । आप्तभावोपगतः प्रवीरपुरुषोपघात-
 मस्योपहरेत् । अन्तपालमाटविकं दण्डचारिणं वा । दृढमसौ
 चासौ च ते शत्रुणा संघत इति^३ । अथ पश्चादभिव्यक्तशासनैरे-

नान्धातयेत्^{१६} । दण्डबलव्यवहारेण वा शत्रुमुद्योज्य घातयेत्^{१६} ।
 कृत्यपक्षोपग्रहेण वा परस्यामित्रं राजानमात्मन्यपकारयित्वाभियु-
 ज्जीतं । ततः परस्य प्रेषयेत्^{१७} । असौ ते वैरी ममापकरोति^{१८} ।
 तमेहि संभूय हनिष्यावै^{१९} । भूमौ हिरण्ये वा ते परिग्रह इति^{२०} ।
 प्रतिपन्नमभिसत्कृत्यागतमवस्कन्देन प्रकाशयुद्धेन वा शत्रुणा
 घातयेत्^{२१} । अभिविश्वासनार्थं भूमिदानपुत्राभिषेकरक्षापदेशेन वा
 ग्राहयेत्^{२२} । अविषह्यमुपांशुदण्डेन वा घातयेत्^{२३} । स चेदण्डं दद्यान्न
 स्वयामागच्छेत्तमस्य वैरिणा घातयेत्^{२४} । दण्डेन वा प्रयातुमिच्छेन्न
 विजुगीषुणा तथाप्येनमुभयतः संपीडनेन घातयेत्^{२५} । अविश्वस्तो
 वा प्रत्येकशो यातुमिच्छेत्तद्राज्यैकदेशं वा यातव्यस्यादातुकामस्त-
 थाप्येनं वैरिणा सर्वसन्दोहेन वा घातयेत्^{२६} । वैरिणा वा सक्कस्य
 दण्डोपनयेन मूलमन्यतो हारयेत्^{२७} । शत्रुभूम्या वा मित्रं पणेत^{२८} ।
 मित्रभूम्या वा शत्रुम्^{२९} । ततः शत्रुभूमिलिप्सायां मित्रेणात्मन्यप-
 कारयित्वाभियुज्जीतेति समानाः पूर्वेण सर्व एव योगाः । शत्रुं
 वा मित्रभूमिलिप्सायां प्रतिपन्नं दण्डेनानुगृहीयात्^{३०} । ततो मित्र-
 गतमतिसंदध्यात्^{३१} । ततः प्रतिविधानेन वा व्यासनमात्मनो दर्श-
 यित्वा मित्रेणामित्रमुत्साहयित्वात्मानमभियोजयेत्^{३२} । ततः संपी-
 डनेन घातयेत्^{३३} । जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत्^{३४} । मित्रे-
 णाश्रितश्चेच्छत्रुग्राह्ये स्थातुमिच्छेत्सामन्तादिभिर्मूलमस्य हारयेत्^{३५} ।
 दण्डेन वा त्रातुमिच्छेत्तमस्य घातयेत्^{३६} । तौ चेन्न भिद्येयातां
 प्रकाशमेवान्योन्यस्य भूम्यां पणेत^{३७} । ततः परस्परं मित्रव्यञ्जनो-
 भयवेतनान्वा दूतान्प्रेषयेयुः । अयं ते राजा भूमिं लिप्सते शत्रु-
 संहित इति^{३८} । तयोरन्यतरो जातशङ्कारोपः पूर्ववच्चेष्टत दुर्गराष्ट-
 दण्डमुख्यान्वा कृत्यपक्षहेतुभिरभिविख्याप्य प्रवाजेयत्^{३९} । ते
 युद्धावस्कन्दावरोधव्यसनेषु शत्रुमतिसंदधुः । भेदं वास्य
 स्ववर्गेभ्यः कुर्युः^{४०} । अभिव्यक्तशासनैः प्रतिसमानयेयुः ।

लुब्धकव्यञ्जना वा मांसविक्रयेण द्वास्था दौवारिकापाश्रयाश्चो-
 राभ्यागमं परस्य द्विस्त्रिरिति निवेद्य लब्धप्रत्यया भर्तुरनीकं
 द्विधा निवेष्ट्य ग्रामवधे ऽवस्कन्दे च द्विषतो ब्रूयुः । आसन्नश्चो-
 रगणो महान्श्चाक्रन्दः । प्रभूतं सैन्यमागच्छत्विति^{५३} । तदर्प-
 यित्वा ग्रामघातदण्डस्य सैन्यमितरदादाय रात्रौ दुर्गद्वारेषु
 ब्रूयुः । हतश्चोरगणः^{५३} । सिद्धयात्रमिदं सैन्यमागतम् । द्वारमपात्रि-
 यतामिति^{५४} । पूर्वे प्रणिहिता वा द्वाराणि दधुः । तैः सह प्रहरैर्युः ।
 कारुशिल्पिपाषण्डकुशीलववैदेहकव्यञ्जनाननायुधीयान्वा पर-
 दुर्गे प्रणिदध्यात्^{५५} । तेषां गृहपतिकव्यञ्जनाः काष्ठतृणधान्यपण्य-
 शकटैः प्रहरणवारणान्यभिहरैर्युः^{५६} । देवध्वजप्रतिमाभिर्वा^{५७} ।
 ततस्तद्व्यञ्जनाः प्रमत्तवधमवस्कन्दप्रतिग्रहमभिप्रहरणं पृष्ठतः
 शङ्खदुन्दुभिश्चाब्देन वा प्रविष्टमित्यावेदयेर्युः । प्राकारद्वारादाल-
 कदानमनीकभेदं पातं वा कुर्युः^{५८} । सार्थगणवासिभिरातिवाहिकैः
 कन्यावाहिकैरश्वपण्यव्यवहारिभिरुपकरणहारैर्धान्यक्रेतृविक्रेतृ-
 भिर्वा प्रव्रजितलिङ्गिभिर्धूतैश्च दण्डातिनयनं संधिकर्मविश्वासना-
 र्थमिति राजापसर्पाः^{५९} । एत एवाटवीनामपसर्पाः कण्टकशो-
 धनोक्ताश्च व्रजमटव्यासन्नमपसर्पाः सार्थं वा चोरैर्घातयेर्युः ।
 कृतसंकेतमन्नपानं चात्र मदनरसविद्धं वा कृत्वापगच्छेर्युः । गोपा-
 लकवैदेहकाश्च ततश्चोरा गृहीतलोत्प्रभाराः मदनरसविकारकाले
 ऽवस्कन्दयेर्युः । संकर्षणदैवतीयोगो वा मुण्डजटिलव्यञ्जनः
 प्रवहणकर्मणा मदनरसयोगमतिसंदध्यात्^{६०} । अथावस्कन्दं
 दध्यात् । शौण्डिकव्यञ्जनो वा दैवतप्रेतकार्योत्सवसंमाजेष्वाटवि-
 कान्सुराविक्रयोपायननिमित्तं मदनरसयोगाभ्यामतिसंदध्यात् ।
 अथावस्कन्दं दध्यात् ।

ग्रामघातप्रविष्टां वा विक्षिप्य बहुधाटवीम् ।

घातयेदिति चोराणामपसर्पाः प्रकीर्तितः ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकारणे अपसर्पप्रतिधिस्तृतीयो ऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितश्चित्रार्तिश्छतः ॥ १४३ ॥

१७४—१७५. प्रक. पर्युपासनकर्म अवमर्दश्च.

कर्शनपूर्वं पर्युपासनकर्म । जनपदं यथानिविष्टमुदये स्थाप-
येत् । उत्थितमनुग्रहपरिहारार्भ्यां निवेशयेदन्यत्रापसरतः ।
संग्राममन्यस्यां भूमौ निवेशयेदेकस्यां वा वासयेत् । न ह्यजनो
जनपदो सज्यं जनपदं वा भवतीति कौटिल्यैः । विषमस्थस्य
मुष्टिं सस्यं वा हन्याद्वीवधप्रसारौ च ।

प्रसारवीवधच्छेदान्मुष्टिसस्यवधादपि ।

वमनाद्गूढघाताच्च जायते प्रकृतिक्षयः ॥

प्रभूतगुणवद्धान्यकुप्पयन्त्रशस्त्रावरणविष्टिरश्मिसमग्रं मे सै-
न्यमृतुश्च पुरस्तात् । अपर्तुः परस्य व्याधिदुर्मिद्वानिचयरक्षाक्षयः
श्रीतबलनिर्वेदो मित्रबलनिर्वेदश्चेति पर्युपासीत । कृत्वा स्कन्धा-
वारस्य रक्षां वीवधासारयोः पथश्च परिक्षिप्य दुर्गं खातसालाभ्यां
दूषयित्वादकमवसान्य परिखाः संपूरयित्वा वा सुरङ्गाबलकुटिका-
भ्यां वप्रप्राकारौ हारयेत् । दारं च बहुलेन निम्नं वा पांसुमालया-
च्छादयेत् । बहुलारक्षं यन्त्रैर्घातयेत् । निष्कुरादुपनिष्कृष्याश्वैश्च
प्रहरेयुः । विक्रमान्तेषु च नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानां सिद्धिं
लिप्सेत् । दुर्गवासिनः स्थेनकाकनप्तृभासशुकशारिकोलूककपो-
तान्प्राहयित्वा पुच्छेष्वग्नियोगयुक्तान्परदुर्गे विसृजेयुः । अपकृष्ट-
स्कन्धावमूरादुच्छ्रितध्वजधन्वारक्षा वा मानुषेणाग्निना परदुर्गमा-
दीपयेयुः । गूढपुरुषाश्चान्तदुर्गपालका नकुलवामरबिडालशुनां
पुच्छेष्वग्नियोगमाधाय काण्डानिचयरक्षाविधानवेषमसु विसृ-
जेयुः । शुष्कमत्स्यानामुदरेष्वग्निमाधाय भल्लूकरेवावायस्रोपहा-
रेण वयोभिहारयेयुः । सरलदेवदारूपतितृणगुग्गुलुश्रीवेष्टकसर्ज-
रसलाक्षामुलिकाः खरोष्ट्राजावीनां लण्डं चाभिधारणम् । प्रिया-

लचूर्णमवन्मुजमवि मधूच्छिष्टमश्वत्थरोष्ट्रगोलण्डमित्येष्वेप्यो
ऽग्नियोगैः । सर्वलोहचूर्णमग्निर्यं वा कुम्भसित्रपुचूर्णं वा पारि-
भद्रकपलाशपुष्पकेशमषीतैलमधूच्छिष्टक श्रीवेष्टकयुक्तो ऽग्नियोगो
विश्वासघाती वा । तेनावलिप्तः शणत्रपुसीसवन्कवेष्टितो बाण
इत्यग्नियोगैः । न त्वेव विद्यमाने पराक्रमे ऽग्निमवसृजेत् । अवि-
श्वास्यो ह्यग्निः दैवपीडनं च । अप्रतिसंघातप्राणिधान्यपशुहिर-
ण्यकुप्यद्रव्यक्षयकरैः । क्षीणनिचयं चावाप्तमपि राज्यं क्षयायैव
भवति^{२६} । इति पर्युप्तसनकर्म^{२७} ।

सर्वारम्भोपकरणविष्टिसंपन्नो ऽस्मि^{२८} । व्याधितः पर उपधा-
विरुद्धप्रकृतिरकृतदुर्गकर्मनिचयो वा निरासारः सासारो वा पुरा
मित्रैः संधत्ते इत्यवमर्दकालैः । स्वयमग्नौ जाते समुत्थापिते वा
प्रवहणे प्रेक्षानीकदर्शनसङ्गसौरिककलहेषु नित्ययुद्धश्रान्तबले
बहुलयुद्धप्रतिविद्धप्रेतपुरुषे जागरणकान्तसुप्तजने दुर्दिने नदी-
वेगे वा नीहारसंक्षेपे वावमृद्नीयात् । स्कन्धावारमुत्सृज्य वा
वनगूढः शत्रुं निष्क्रान्तं घातयेत् । मित्रासारमुख्यव्यञ्जनो ऽवसंरु-
द्धेन मैत्रीं कृत्वा दूतमभिव्यक्तं प्रेषयेत् । इदं ते छिद्रम् । इमे
दूष्यैः । संरोक्षुर्वा छिद्रमयं ते कृत्यपच इति^{२९} । तं प्रतिदूतमा-
दाय निर्गच्छन्तं विजिगीषुर्गृहीत्वा दोषमभिविख्याप्य प्रवास्या-
पगच्छेत् । ततो मित्रासारव्यञ्जनो वा संरुद्धं ब्रूयात् । मां त्रातु-
मुपनिर्गच्छे । मया वा सह संरोद्धारं जहीमि^{३०} । प्रतिपन्नमुभयतः
संपीडनेन घातयेत् । जीवग्राहेण वा राज्यविनिमयं कारयेत् ।
नगरं वास्थ प्रमृद्नीयात् । सारबलं वास्थ वमयित्वाभिह्न्यात् ।
तेन दण्डोपनताटविका व्याख्याताः । दण्डोपनताटविकयोरन्य-
तरो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत् । अयं संरोद्धा व्याधितः पार्श्वग्राहेणाभि-
युक्कारिच्छिद्रमन्यदुत्थितमन्वस्यां भूमावपयातुकाम इति^{३१} । प्रति-
पक्षे संरोद्धा स्कन्धावारमादीप्त्वापयायात् । ततः पूर्ववदाचरेत् ।

पण्यसंपातं वा कृत्वा पण्येनैनं रसविद्वेनातिसंदध्यात्^१ । आसार-
व्यञ्जनो वा संरुद्धस्य दूतं प्रेषयेत्^२ । मया वा ह्यभिहतमुपनिर्गच्छा-
'मिहन्तुमिति'^३ । प्रतिपन्नं पूर्ववदाचरेत्^४ । मित्रं बन्धुं वापदिश्य
योगपुरुषाः शासनमुद्राहस्ताः प्रविश्य दुर्गं ग्राहयेयुः^५ । आसार-
व्यञ्जनो वा संरुद्धस्य प्रेषयेत्^६ । अमुष्मिन्देशे काले च स्कन्धावा-
रमभिहनिष्यामि^७ । युष्माभिरपि योद्धव्यमिति^८ । प्रतिपन्नं
यथोक्तमभ्याघातसंकुलं दर्शयित्वा रात्रौ दुर्गाभिष्क्रान्तं घातयेत्^९ ।
यद्वा मित्रमावाहयेत्^{१०} । आटविकं वा तमुत्साहयेत्^{११} । विक्रम्य
'संरुद्धे भूमिमस्य प्रतिपद्यस्वेति'^{१२} । विक्रान्तं प्रकृतिभिर्दूष्यमुख्यो-
पग्रहेण वा घातयेत्^{१३} । स्वयं वा रसेन म्लिघातकोऽयमित्यवाप्तार्थो
विक्रमितुकामं वा मित्रव्यञ्जनः परस्याभिशंसेत^{१४} । आप्तभावोप-
गतः प्रवीरपुरुषानस्योपघातयेत्^{१५} । संधिं वा कृत्वा जनपदमेनं
निवेशयेत्^{१६} । निविष्टमस्यजनपदमविज्ञातो हन्यात्^{१७} । अपकारयित्वा
दूष्याटविकेषु वा बलैकदेशमतिनीय दुर्गमवस्कन्देन हारयेत्^{१८} ।
दूष्यामित्राटविकद्वेष्यप्रत्यपसृताश्च कृतार्थमानसंज्ञाचिह्नाः परदुर्ग-
मवस्कन्देयुः^{१९} । परदुर्गमवस्कन्द्य स्कन्धावारं वा पतितपराङ्मुखा-
भिपन्नमुक्तकेशशस्त्रभयविरूपेभ्यश्चाभयमयुध्यमानेभ्यश्च दर्धः^{२०} ।
परदुर्गमवाप्य विशुद्धशत्रुपक्षं कृतोपांशुदण्डप्रतीकारमन्तर्बहिश्च
प्रविशेत्^{२१} । एवं विजिगीषुरमित्रभूमिं लब्ध्वा मध्यमं लिप्सेत्^{२२} ।
तत्सिद्धाकुदासीनम्^{२३} । एष प्रथमो मार्गः पृथिवीं जेतुम्^{२४} । मध्यम्भो-
दासीनयोरभावे गुणातिशयेनारिप्रकृतीः साधयेत्^{२५} । तत उत्तराः
प्रकृतीः^{२६} । एष द्वितीयो मार्गः^{२७} । मण्डलस्याभावे शत्रुणा
मित्रं मित्रेण वा शत्रुमुभयतः संपीडनेन साधयेत्^{२८} । एष तृतीयो
मार्गः^{२९} । शक्यमेकं वा सामन्तं साधयेत्^{३०} । तेन द्विगुणो द्वितीयं
त्रिगुणस्तृतीयम्^{३१} । एष चतुर्थो मार्गः पृथिवीं जेतुम्^{३२} । जित्वा च
पृथिवीं विभक्तवर्णाश्रमां स्वधर्मेण भुञ्जीते^{३३} ।

उपजापापसर्पौ च वामनं पर्युपासनम् ।

अवमर्दश्च पञ्चैते दुर्गलम्भस्य हेतवैः ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकरणे पर्युपासनकर्म, अवमर्दश्च चतुर्थो
ऽध्यायः ॥ ४ ॥ आदितश्चतुश्चत्वारिंशच्छतः ॥ १४४ ॥

१७६ प्रक. लब्धप्रशमनम्.

द्विविधं विजिगीषोः समुत्थानम् । अटव्यादिकमेकग्रामा-
दिकं च । त्रिविधश्चास्य लम्भः । नवो भूतपूर्वः प्रिय इति ।
नवमवाप्य लाभं परदोषान्स्वगुणैश्छादयेत् । गुणान्गुणद्वैगुण्येन
स्वधर्मकर्मानुग्रहपरिहारदानमानकर्मभिश्च प्रकृतिप्रियहितान्यनु-
वर्तेत् । यथासंभाषितं च कृत्यपक्षमुपग्राहयेत् । भूयश्च कृतप्रया-
सम् । अविश्वस्यो हि विसंवादकः स्वेषां परेषां च भवति
प्रकृतिविरुद्धाचारश्च । तस्मात्समानशीलवेषभाषाचारतामुपग-
च्छेत् । देशदैवतसमाजोत्सवाविहारेषु च भक्तिमनुवर्तेत् । देशग्रा-
मजातिसंघमुख्येषु चांभीक्ष्णं सन्निधः परस्यापचारं दर्शयेयुः ।
महाभाग्यं भक्तिं च तेषु स्वामिनः स्वामिसत्कारं च विद्यमार्गम् ।
उचितैश्चैनान्भोगपरिहाररक्षावेक्षणैः भुञ्जीत सर्वदेवताश्रमपूजनं
च विद्यावाक्यधर्मशूरपुरुषाणां च भूमिद्रव्यदानपरिहारान्कार-
येत् । सर्वबन्धनमोक्षणमनुग्रहं दीनानाथव्याधितानां च । चातु-
र्मास्येष्वर्धमासिकमघातम् । पौर्णमासीषु च चातूरात्रिकम् । राज-
देशनक्षत्रेष्वैकरात्रिकम् । योनिबालवधं पुंस्त्वोपघातं च प्रतिषेध-
येत् । यच्च कोशदण्डोपघातिकमधर्मिष्ठं वा चरित्रं मन्येत तद-
पनीय धर्मव्यवहारं स्थापयेत् । चोरप्रकृतौनां स्लेच्छजातीनां
च स्थानविपर्यासमनेकस्थं कारयेत् । दुर्गराष्टदण्डमुख्यानां च
परोपशृङ्खितानां च मन्त्रिपुरोहितादीनां परस्य प्रत्यन्तेष्वनेकस्थं
वासं कारयेत् । अपकारसमर्थाननुदीयतो वा भर्तृविनाशमुपा-
शुदण्डेन प्रशमयेत् । स्वदेशीयान्वा परेण वावरुद्धानपवाहित-

स्थानेषु स्थापयेत् । यश्च बल्कुलीनः प्रत्यादेयमादातुं शक्तः
प्रत्यन्ताटवीस्थो वा प्रबाधितुमभिजातस्तस्यै विगुणां भूमिं प्र-
यच्छेत् । गुणवत्याश्चतुर्भागं वा । कोशदण्डदानमवस्थाप्य
यदुपकुर्वाणः पौरजानपदान्कोपयेत्कुपितैस्तैरेनं घातयेत् । प्रकृ-
तिभिरुपकुष्टमपनयेत् । औपघातिके वा देशे निवेशयेदिति^{२८} ।
भूतपूर्वे येन दोषेणापवृत्तस्तं प्रकृतिदोषं ह्यादेयेत् । येन च
गुणेनोपावृत्तस्तं तीव्रीकुर्यादिति^{२९} । पित्र्ये पितृदोषांश्छादेयेत् ।
गुणांश्च प्रकाशयेदिति^{३०} ।

चरित्रमकृतं धर्म्यं कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत् ।

प्रवर्तयेन्न चाधर्म्यं कृतं चान्यैर्निवर्तयेत्^{३१} ॥

इति दुर्गलम्भोपाये त्रयोदशे ऽधिकरणे लब्धप्रशमनं पञ्चमो ऽध्यायः ॥५॥

आदितः पञ्चचत्वारिंशच्छतः ॥१४५॥ एतावता कौटिलीयस्यार्धशतस्य

दुर्गलम्भोपायस्योदशाधिकरणं समाप्तम् ॥१३॥

१४ अधि. औपनिषदिकम्.

१७७ प्रक. परघातप्रयोगः.

चातुर्वर्ण्यरक्षार्थमौपनिषदिकमधर्मिष्ठेषु प्रयुज्जीत । काल-
कूटादिः विषवर्गः श्रेष्ठ्यदेशवेषशिल्पभाजनापदेशैः कुञ्जवामन-
किरातमूकबधिरजडान्धच्छत्रभिः म्लेच्छजातीयैरभिप्रेतैः स्त्रीभिः
पुंभिश्च परशरीरोपभोगेष्ववधातव्यैः । शस्त्रक्रीडाभाण्डनिधान-
द्रव्योपभोगेषु गूढाः शस्त्रनिधानं कुर्युः^३ । सत्ताजीविनश्च रात्रि-
चारिणो ऽग्निजीविनश्चाग्निनिधानम् । चित्रभेककौण्डिन्यककु-
कणपञ्चकुष्ठशतपदीचूर्णमुच्चिदिङ्गकं बलीशतकन्देधमकुक्कुटास-
चूर्णं गृहगौलिकान्धाहिकक्रकण्टकपूतिकीटगोमारिकाचूर्णं भल्ला-
तकं बन्गुकारसयुक्तं सद्यःप्राणहरमेतेषां वा धूमैः ।

कीटो वान्यतमस्तप्तः कृष्णसर्पप्रियङ्गुभिः ।

शोषयेदेष संयोगः सद्यः प्राणहरो मर्तः ॥

धामार्गवयातुधानमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तमार्धमासिकं ।
 व्याघातकमूलं भल्लातकपुष्पचूर्णयुक्तं कीटयोगो मासिकं ।
 कलामात्रं पुरुषाणां द्विगुणं खराश्वानां चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् ।
 शतकर्दमोच्चिदिङ्गकरवीरकटुतुम्बीमत्स्यधूमो मदनकोद्रवपलालेन
 हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रघातानुवाते प्रणीतो यावच्चरति
 तावन्मारयति^{१०} । पूतिकीटमत्स्यकटुतुम्बशितकर्दमेध्मेन्द्रगोप-
 चूर्णं पूतिकीटक्षुद्रारालाहेमविदारीचूर्णं वा वस्तशृङ्गखुरचूर्णयुक्त-
 मन्धीकरो धूमः । पूतिकरञ्जपक्षहरितालमनःशिलागुञ्जास्कका-
 पार्सपललान्यास्फाटेकाचगोशकृद्रसपिष्टमन्धीकरो धूमः । सर्प-
 निर्मोकं गोश्वपुरीषमन्धाहिकशिरश्चान्धीकरो धूमः । पारावत-
 स्रवककव्यादानां हस्तिनरवराहाणां च मूत्रपुरीषं कामीसहिङ्ग-
 यवतुषकण्ठण्डुलाः कार्पासकुटजकोशातकीनां च बीजानि
 गोमूत्रिकाभाण्डीमूलं निम्बशिग्रुफण्जकाक्षीवपीलुकभाङ्गः सर्पः
 शफरीचर्महस्तिनखशृङ्गचूर्णमित्येष धूमो मदनकोद्रवपलालेन
 हस्तिकर्णपलाशपलालेन वा प्रणीतः प्रत्येकशो यावच्चरति
 तावन्मारयति^{११} । कालीकुष्ठनडशतावरीमूलं सर्पप्रचलाककृकण-
 पञ्चकुष्ठचूर्णं वा धूमः पूर्वकल्केनार्द्रशुष्कपलालेन वा प्रणीतः
 संप्रामावतरणावस्कन्दनसंकुलेषु कृतेनाञ्जनोदकाक्षिप्रतीकारैः
 प्रणीतः सर्वप्राणिनां नेत्रघ्नः । शारिकाकपोतबकबलाकालण्ड-
 मङ्गाक्षीपीलुकस्नुहिदीरपिष्टमन्धीकरणमञ्जनमुदकदूषणं च^{१२} ।
 यवकशालिबूलमदनफलजातीपक्षनरमूत्रयोगः स्रवविदारीमूल-
 युक्तो मूकोदुम्बरमदनकोद्रवकाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशकाथयुक्तो
 वा मदनयोगः । शृङ्गिगौतमवृक्षकण्टकारमयूरपदीयोगो गुञ्जा-
 लाङ्गलीविषमूलिकेज्जुदीयोगः । करवीराक्षिपीलुकार्कमृगमारणी-
 योगो मदनकोद्रवकाथयुक्तो हस्तिकर्णपलाशकाथयुक्तो वा मद-
 नयोगः । समस्तं वा यवसेन्धनोदकदूषणं । कृतपण्डककृक-
 लासगृहगोलिकान्धाहिकधूमो नेत्रवधमुन्मादं च करोति^{१३} ।

कृकलासगृहगोलिकावांगः कुष्ठकरैः । स एव चित्रभेकान्त्रमधुयुक्तः
 प्रमोहमाषादयति^{३३} । मनुष्यलोहितयुक्तः शोषम् । दूषीविषं मदन-
 कोद्रवचूर्णमपजिह्विकायोगैः । मातृवाहकाञ्जलिकारप्रचलाक-
 भेकाक्षिपलिकयोगो विषूचिकाकरैः । पञ्चकुष्ठककौण्डिन्यकराज-
 वृक्षमधुपुष्पमधुयोगो ज्वरकरैः । भासनकुलजिह्वाग्रन्थिकायोगः
 खरीक्षीरपिष्टो मूकबधिरकरैः । मासार्धमासिकः कलामात्रं पुरुषा-
 णामिति समानं पूर्वैर्ण । भङ्गकाथोपनयनमौषधानां चूर्णं प्राण-
 भृतां सर्वेषां वा काथोपनयनमेवं वीर्यवत्तरं भवतीति योगसंपन्नं ।
 शान्मलीविदारीधान्यसिद्धो मूलवत्सनाभसंयुक्तश्चुचुन्दरीशो-
 क्षितप्रलेपेन दिग्धां बाणो यं विध्यति स विद्धो ऽन्यान्दश-
 पुरुषान्दशति^{३४} । ते दष्टाधान्यान्दशान्ति पुरुषान् । भल्लातकया-
 तुधानावानुधायामार्गवबाणानां पुष्पैरेलकाक्षिगुग्गुलुहालाहला-
 न्नं च कषायं बस्तनरशोक्षितयुक्तं दंशयोगैः । ततो ऽर्धधरणि-
 को बोगः सक्तुपिण्याकाभ्यामुदके प्रणीतो धनुःशतायाममुदकाशयं
 दूषयति^{३५} । मत्स्यपरम्परा ह्येतेन दष्टाभिमृष्टा वा विषीभवन्ति ।
 बभ्रुतदुदकं पिबति स्पृशति वा । रक्तश्चेतसर्षपैर्गोघात्रीपञ्चमुष्टि-
 कायाभूमौ निखातायां निहिता बध्येनोद्धृता यावत्पश्यति
 बावन्मारयति^{३६} । कृष्णसर्पो वा विंशत्युत्पदगधोद्गारोज्ज्वलो वा
 विंशत्युत्पदगधैः काष्ठैर्गृहीतश्चानुवासितः कुत्तिकासु भरणीषु वा
 रौद्रेण कर्मणाभिहुतो ऽग्निः प्रसीतश्च निष्प्रतिकारो दहति^{३७} ।

कर्मारादग्निमाहृत्य रौद्रेण जुहुयात्पृथक् ।

सुरया शौण्डिकादग्निं भागं यो ऽग्निं घृतेन चै ॥

मान्येन चैकपत्न्यग्निं पुंश्चन्यग्निं च सर्षपैः ।

दध्नां च स्रुतिकास्वग्निमाहितार्ग्निं च तण्डुलैः^{३८} ॥

चण्डालार्ग्निं च मांसेन चितार्ग्निं मानुषेण च ।

समस्तान्वस्तवसया मानुषेण ध्रुवेण चै ॥

जुहुयादग्निमन्त्रेण राजवृक्षस्यदारुभिः ।

एष निष्प्रतिकारो ऽग्निर्द्विषतां नेत्रमोहर्नैः ॥

आदिते नमस्ते^{४३} । अनुमते नमस्ते^{४४} । सरस्वति नमस्ते^{४५} ।
सवितर्नमस्ते^{४६} । अग्नये स्वाहो^{४७} । सोमाय स्वाहो^{४८} । भूः स्वाहो^{४९} ।
भुवः स्वाहो^{५०} ।

इत्यौपनिषदिके चतुर्दशे ऽधिकरणे परधातप्रयोगः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः षट्चत्वारिंशदुत्तरशतः ॥ १४६ ॥

१७८ प्रक. प्रलम्भेन अद्भुतोत्पादनम्.

शिरीषोद्गुम्बरशमीचूर्णं सर्पिषा संहृत्यार्धमासिकः क्षुधोर्गः ।
कशेरुकोत्पलकन्देक्षुमूलविसदूर्वाक्षीरघृतभण्डसिद्धो मासिकः ।
माषयवकुलुत्थदर्ममूलचूर्णं वा क्षीरघृताभ्याम् । वल्लीक्षीर-
घृतं वा समसिद्धं सालपृश्निपर्णीमूलकज्जं पयसा पीत्वा ।
पयो वा तत्सिद्धं मधुघृताभ्यामशित्वा मासमुपवसति^{५१} ।
श्वेतवस्तमूत्रे सप्तरात्रोषितैः सिद्धार्थकैः सिद्धं तैलं कटुका-
लाबौ मासार्धमासस्थितं चतुष्पदद्विपदानां विरूपकरणम् ।
तक्रयवभक्षस्य सप्तरात्रादूर्ध्वं श्वेतगर्दभस्य लण्डयवैः सिद्धं
गौरसर्षपतैलं विरूपकरणम् । एतयोरन्यतरस्य मूत्रलण्डरसासिद्धं
सिद्धार्थतैलमर्कतूलपतङ्गचूर्णप्रतिवापं श्वेतीकरणम् । श्वेतकुक्कुटा-
जगरलण्डयोगः श्वेतीकरणम् । श्वेतवस्तमूत्रे श्वेतसर्षपाः सप्तरा-
त्रोषितास्तक्रमर्कक्षीरलवणं धान्यं च पक्षस्थितो योगः श्वेती-
करणम् । कटुकालाबूवल्लीगते गतमर्धमासस्थितं गौरसर्षपपिष्टं
रोम्णां श्वेतीकरणम् ।

अलाबुनेति यः कीटः श्वेता च गृहगोलिका ।

एतेन पिष्टेनाभ्यक्ताः केशाः स्युः शङ्खपाण्डुरीः ॥

गोमयेन तिन्दुकारिष्टकज्जेन वा मर्दिताङ्गस्य भस्मातकरसा-
नुलितस्य मासिकः कुष्ठयोर्गः । कृष्णसर्षपमुखे गृहगोलिकामुखे

वा सप्तरात्रोषिता गुञ्जाः कुष्ठयोगैः । शुक्रपित्ताण्डरसाभ्यङ्गः
 कुष्ठयोगैः । कुष्ठस्य प्रियालकल्ककषायः प्रतीकारैः । कुकटको-
 शातकीशतावरीमूलयुक्तमाहारयमाणो मासेन गौरो भवति^{३०} ।
 वटकषायस्नातः सहचरकल्कदिग्धः कृष्णो भवति^{३१} । शकुन-
 कङ्कुतैलयुक्ता हरितालमनःशिलाः श्यामीकरणम् । खद्योतचूर्णं
 सर्षपतैलयुक्तं रात्रौ ज्वलति^{३२} । खद्योतगण्डूपदचूर्णं समुद्रजन्तूनां
 भृङ्गकपालानां खदिरकर्णिकाराणां पुष्पचूर्णं वा शकुनकङ्कुतैल-
 युक्तं तेजनचूर्णम् । पारिभद्रकत्वक्शर्षी मण्डूकवसया युक्ता गात्र-
 प्रज्वालनमग्निना । पारिभद्रकत्वक्किलकल्कप्रदिग्धं शरीरमग्निना
 ज्वलति^{३३} । पीलुत्वङ्मर्षीमयः पिण्डो हस्ते ज्वलति^{३४} । मण्डूक-
 वसादिग्धो ऽग्निना ज्वलति^{३५} । तेन प्रदिग्धमङ्गं कुशाग्रफलतै-
 लसिक्तं समुद्रमण्डूकीकेनकमर्जरसचूर्णयुक्तं वा ज्वलति^{३६} । मण्डू-
 कवसाकुलारीदीनां वसया समभागं तैलं सिद्धमभ्यङ्गो गात्रा-
 णामग्निप्रज्वालनम् । वेणुमूलशैवललिप्तमङ्गं मण्डूकवसादिग्ध-
 मग्निना ज्वलति^{३७} । पारिभद्रकप्रतिबलावज्जलवज्रकदलीमूलक-
 ल्केन मण्डूकवसासिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गपादो ऽङ्गारेषु गच्छति^{३८} ।

उपोदका प्रतिबला वज्जुलः पारिभद्रकः ।

एतेषां मूलकल्केन मण्डूकवसया सह^{३९} ॥

साधयेत्तैलमेतेन पादावभ्यज्य निर्मलौ ।

अङ्गारराशौ विचरेद्यथा कुसुमसंचये^{४०} ॥

हंसक्रौञ्चमयूराणामन्येषां वा महाशकुनानामुदकस्नानां
 पुच्छेषु बद्धा नलदीपिका रात्रावुल्कादर्शनम् । वैद्युतं भस्माग्नि-
 शमनम् । स्त्रीपुष्पपायिता माषा व्रजकुलीमूलमण्डूकवसामिश्रं
 चुल्ह्यां दीप्तायामपाचनम् । चुल्लीशोधनं प्रतीकारैः । पीलुमयो
 मणिरग्निगर्भः सुवर्चलामूलग्रन्थिः सूत्रग्रन्थिर्वा पिचुपरिवेष्टितो
 मुखादग्निधूमोत्सर्गः^{४१} । कुशाग्रफलतैलसिक्तो ऽग्निर्वर्षप्रवृष्टो

ज्वलति^{३०} । समुद्रफेनकस्तैलयुक्तो ऽम्भसि हवमानो ज्वलति^३ ।
हवमानामस्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितो ऽग्निर्नोदकेन शाम्यत्यु-
दकेन ज्वलति^{३१} । शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुरुषस्य वामपा-
श्वपशुकास्थिषु कल्माषवेणुना निर्मथितो ऽग्निः स्त्रियाः पुरुषस्य
वास्थिषु मनुष्यपशुकया निर्मथितो ऽग्निर्यत्र त्रिरपसव्यं गच्छति
न चात्रान्यो ऽग्निर्ज्वलति^{३२} ।

चुचुन्दरी खञ्जरीटः खारकीटश्च पिष्यते ।

अश्वमूत्रेण संसृष्टा निगलानां तु भञ्जनम् ॥

अयस्कान्तो वा पाषाणः कुलिन्ददर्दुरखारकीटवसाप्रदेहेन
द्विगुणो नारकगर्भः कङ्कभासपाश्वोत्पलोदकपिष्टश्चतुष्पदद्विपदा-
नां पादलेप उलूकगृध्रवसाम्यामुष्ट्रचर्मोपनाहावभ्यज्य वटपत्रैः
प्रतिच्छाद्य पञ्चाशद्योजनान्यश्रान्तो गच्छति^{३३} । ऋधेनकङ्ककाक-
गृध्रहंसक्रौञ्चबीचीरल्लानां मज्जनो रेषांसि वा योजनशतार्थं ।
सिंहव्याघ्रद्वीपिकाकोलूकानां मज्जनो रेषांसि वा सार्ववर्णिकानि
गर्भपतनान्युष्ट्रिकायामभिषूय श्मशाने प्रेतशिखन्वा तत्समुद्भूत
मेदो योजनशतार्थं ।

अनिष्टैरद्भुतोत्पातैः परस्योद्वेगमाचरेत् ।

आराज्यायेति निर्वादः समानः कोप उच्यते^{३४} ॥

इत्यौपनिषदिकं चतुर्दशे ऽधिकरणे प्रलम्भेन अद्भुतोत्पादने द्वितीयो ऽध्यायः ॥२॥

आदितः सप्तचत्वारिंशदुत्तरशतः ॥१४७॥

१७८ प्रक. प्रलम्भेन भैषज्यमन्त्रयोगः.

मार्जारोष्ट्रवृकवराहश्वाविध्वागुलीनप्तृकाकोलूकानामन्येषां वा
निशाचराणां सत्त्वानामेकस्य द्वयोर्बहूनां वा दक्षिणानि वामानि
वाक्षीणि गृहीत्वा द्विधा चूर्णं कारयेत् । ततो दक्षिणं वामेन
वामं दक्षिणेन समभ्यज्य रात्रौ तमसि च पश्यति^३ ।

एकाम्लकं वराहाक्षि खद्योतः कालशारिवा ।

एतेनाभ्यक्कनयनो रात्रौ रूपाणि पश्यति^३ ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्ये शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरः
 कपाले मृत्तिकायां यवानां बस्ताविक्षीरेण सेचयेत् । ततो यव-
 विरूढमालामाबद्धथ नष्टच्छायारूपश्चरति^१ । त्रिरात्रोपोषितः
 पुष्येण श्वमार्जारोलूकवागुलीनां दक्षिणानि वामानि चाक्षीणि
 द्विधा चूर्णं कारयेत् । ततो यथास्वमभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्च-
 रति^२ । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण पुरुषघातिनः काण्डकस्य शला-
 कामञ्जरीं च कारयेत् । ततो अन्यतमेनाक्षिचूर्णेनाभ्यक्ताक्षो
 नष्टच्छायारूपश्चरति^३ । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण कालायसीम-
 ज्जनीं शलाकां च कारयेत् । ततो निशाचराणां सत्त्वानामन्यत-
 मस्य शिरः कपालमञ्जनेन पूरयित्वा मृतायाः स्त्रिया योनौ
 प्रवेश्य दाहयेत् । तदञ्जनं पुष्येणोद्धृत्य तस्यामञ्जन्यां निदध्यात् ।
 तेनाभ्यक्ताक्षो नष्टच्छायारूपश्चरति^४ । यत्र ब्राह्मणमाहिताग्निं
 दग्धं दह्यमानं वा पश्येत्तत्र त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण स्वयंमृतस्य
 वाससा प्रसेवं कृत्वा चिताभस्मना पूरयित्वा तमाबध्य नष्टच्छा-
 यारूपश्चरति^५ । ब्राह्मणस्य प्रेतकार्ये यो गौः मार्यते तस्यास्थि-
 मज्जाचूर्णपूर्णाहिभस्मा पशूनामन्तर्धानम्^६ । सर्पदष्टस्य भस्मना
 पूर्णा प्रचलाकभस्मा मृगाणामन्तर्धानम् । उलूकवागुलीपुच्छपुरी-
 षजान्वस्थिचूर्णपूर्णाहिभस्मा पक्षिणामन्तर्धानम् । इत्यष्टा-
 वन्तर्धानयोगाः ।

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।

भण्डीरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च ॥

देवलं नारदं वन्दे वन्दे सावार्णिगालवम् ।

एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत् ॥

यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि चमूखलाः ।

तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥

भाण्डकानां सहस्रेण रथनेमिशतेन च ।

इमं गुहं प्रवेक्ष्यामि तूष्णीमासन्तु भाण्डकाः ॥

नमस्कृत्वा च मनवे बध्वा शुनकफेलकाः ।

ये देवा देवलोकेषु मानुषेषु च ब्राह्मणाः ॥

अद्ध्ययनपारगाः सिद्धा ये च कैलासतापसाः ।

एतेभ्यः सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत् ॥

अतिगच्छति चमर्यपगच्छन्तु संहर्ताः ।

अलिते पलिते मनवे स्वाहा ॥

एतस्य प्रयोगः । त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां पुण्ययो-
गिन्यां श्वपाकीहस्ताद्विलखावलेखनं क्रीणीयात् ॥ तन्माषैः सह
कण्डोलिकायां कृत्वासङ्कीर्णं आदहने निखानयेत् ॥ द्वितीयस्यां
चतुर्दश्यामुद्धृत्य कुमार्या पेषयित्वा गुलिकाः कारयेत् ॥ तत एकां
गुलिकामभिमन्त्रयित्वा यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वाप-
यति^{३१} । एतेनैव कल्पेन श्वाविधः शल्यकं त्रिकालं त्रिश्वेतमस-
ङ्कीर्णं आदहने निखानयेत् ॥ द्वितीयस्यां चतुर्दश्यामुद्धृत्य दहन-
भस्मना सह यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वापयति^{३३} ।

सुवर्णपुष्पीं ब्रह्मार्णीं ब्रह्माणं च कुशध्वजम् ।

सर्वाश्च देवता वन्दे वन्दे सर्वाश्च तापसान् ॥

वशं मे ब्राह्मणा यान्तु भूमिपालाश्च क्षत्रियाः ।

वशं वैश्याश्च शूद्राश्च वशतां यान्तु मे सदा ॥

स्वाहा अमिले किमिले वयुजारे प्रयोगे फके कवयुश्चे विहाले
दन्तकटके स्वाहा ॥

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलाः ।

श्वाविधः शल्यकं चैतन्त्रिश्वेतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥

प्रसुप्ताः सर्वसिद्धा हि एतत्ते स्वापनं कृतम् ।

यावद्दामस्य सीमान्तः सूर्यस्योद्गमनादिति ॥

स्वाहा ।

एतस्य प्रयोगः । श्वाविधः शल्यकानि त्रिश्वेतानि सप्तरात्रो-
षितः कृष्णचतुर्दश्यां स्वादिराभिः समिधामिरभिमेतेन मन्त्रेणा-

दृष्टिसंपातं कृत्वा मधुघृताभ्यामभिजुहुयात्^१ । तत एकमेतेन
मन्त्रेण ग्रामद्वारि गृहद्वारि वा यत्र निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति^२ ।

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।

निकुम्भं नरकं कुम्भं तन्तुकच्छं महासुरम्^३ ॥

अर्मालवं प्रमीलं च मण्डोलूकं घटोद्वलम् ।

कृष्णकंसोपचारं च पौलोमीं च यशस्विनीम्^४ ॥

अभिमन्त्रय्य गृह्णामि सिद्धार्थं शवसारिकाम् ।

जयन्तु जयति च नमः शलकभूतेभ्यः स्वाहो^५ ।

सुखं स्वपन्तु शुनका ये च ग्रामे कुतूहलीः^६ ॥

सुखं स्वपन्तु सिद्धार्था यमर्थं मार्गयामहे ।

यावदस्तमयादुदयो यावदर्थं फलं मम^७ ॥

इति स्वाहो^८ ।

एतस्य प्रयोगः । चतुर्नक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यामसंकीर्ण
आदहने बलिं कृत्वा मन्त्रेण शवशारिकां गृहीत्वा पक्षपाटुलिको
बध्नीयात्^९ । तन्मध्ये श्वाविधः शन्यकेन विध्वा यत्रैतेन मन्त्रेण
निखन्यते तत्सर्वं प्रस्वापयति^{१०} ।

उपैमि शरणं चाग्निं दैवतानि दिशो दश ।

अपयान्तु च सर्वाणि वशतां यान्तु मे सदा^{११} ॥

स्वाहो^{१२} ।

एतस्य प्रयोगः । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शर्करा एकविंशति-
संपातं कृत्वा मधुघृताभ्यामभिजुहुयात्^{१३} । ततो गन्धमान्येन पूज-
यित्वा निखानयेत्^{१४} । द्वितीयेन पुष्येणोद्धृत्यैकां शर्करामभिमन्त्रय्य
कवाटमाह्नयात्^{१५} । अभ्यन्तरं चतसृणां शर्कराणां द्वारमपात्रियते^{१६} ।
चतुर्नक्तोपवासी कृष्णचतुर्दश्यां भग्नस्यपुरुषस्यास्थना श्चषभं कार-
येत्^{१७} । अभिमन्त्रयेच्च । एतेन द्विगोयुक्तं गोयानमाहृतं भवति^{१८} । ततः
परमाकाशे विक्रामति^{१९} । रविसन्धपरिख्यातिं सर्वं भणति^{२०} ।
चण्डालीकुम्बीतुम्भकटुकसारीषः सनीरीभगो ऽसि स्वाहो^{२१} ।

तालोद्घाटनं प्रस्वापनं च । त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य
 शूलप्रोतस्य वा पुंसः शिरःकपाले मृत्तिकायां तुवरीवास्योदकेन
 सेचयेत्^६ । जातानां पुष्येणैव गृहीत्वा रज्जुकां वर्तयेत्^६ । ततः
 सज्यानां धनुषां यन्त्राणां च पुरस्ताच्छेदनं ज्याच्छेदनं करोति^६ ।
 उदकाहिभस्त्रामुच्छवासमृत्तिकया स्त्रियाः पुरुषस्य वा पूरयेत्^६ ।
 नासिकावर्धनम् । मुखग्रहश्च वराहहस्तिभस्त्रामुच्छवासमृत्तिकया
 पूरयित्वा मर्कटस्त्रायुना बध्नीयात्^६ । आनाहकारणम् । कृष्णचतु-
 र्दश्यां शस्त्रहताया गोः कपिलायाः पित्तेन राजवृद्धमयीममित्र-
 प्रतिमां मज्ज्यात्^६ । अन्धीकरणम् । चतुर्नक्तोपवासी कृष्णचतु-
 र्दश्यां बलिं कृत्वा शूलप्रोतस्य पुरुषस्यास्थना कीलकान्कारयेत्^६ ।
 एतेषामेकः पुरीषे मूत्रे वा निखात आनाहं करोति^६ । पादे
 ऽस्यासने वा निखातः शोषेण मारयति^६ । आपणे क्षेत्रे गृहे
 वा वृत्तिच्छेदं करोति^६ । एतेन लेपकल्केन विद्युद्गन्धस्य वृद्धस्य
 कीलका व्याख्याताः ।

पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।

कपिरोममनुष्यास्थि बध्वा मृतकवाससां ॥

निखन्यते गृहे यस्य दृष्ट्वा वा यं पदं नयेत् ।

सपुत्रदारः सधनस्त्रीन्पक्षाब्जातिवर्तते^६ ॥

पुनर्नवमवाचीनं निम्बः काममधुश्च यः ।

स्वयंगुप्ता मनुष्यास्थि पदे यस्य निखन्यते^६ ॥

पारे गृहस्य सेनाया ग्रामस्य नगरस्य वा ।

सपुत्रदारः सधनः त्रीन्पक्षाब्जातिवर्तते^६ ॥

अजमर्कटरोमाणि मार्जारनकुलस्य च ।

ब्राह्मणानां श्वपाकानां काकोलूकस्य चाहरेत्^६ ॥

एतेन पिष्टावच्छुण्णा सद्य उत्सादकारिका ।

प्रेतनिर्मालिकाकिण्वं रोमाणि नकुलस्य च ॥

वृश्चिकान्यहिकृत्तिश्च पदे यस्य निखन्यते ।

भवत्यपुरुषः सद्यो यावत्तन्नापनीयते^१ ॥

त्रिरात्रोपोषितः पुष्येण शस्त्रहतस्य शूलप्रोतस्य वा पुंसः
शिरःकपाले मृत्तिकायां गुञ्जा आवास्योदकेन च सेचयेत्^२ ।
जातानाममावास्यायां पौर्णमास्यां वा पुष्ययोगिन्यां गुञ्जावल्ली-
ग्राहयित्वा मण्डलिकानि कारयेत्^३ । तेष्वन्नपानभाजनानि
न्यस्तानि न क्षीयन्ते^४ । रात्रिप्रेक्षायां प्रवृत्तायां प्रदीपाग्निषु
मृतधेनोः स्तनानुत्कृत्य दाहयेत्^५ । दग्धान्वृषमूत्रेण पेषयित्वा
नवकुम्भमन्तर्लेपयेत्^६ । तं ग्राममपसव्यं परिणीय यत्तत्र न्यस्तं
नवनीतमेषां तत्सर्वमागच्छतीति^७ । कृष्णचतुर्दश्यां पुण्ययोगि-
न्यां शुनो लग्नकस्य योनौ कालायसीं मुद्रिकां प्रेषयेत्^८ । तां स्वयं
पतितां गृह्णीयात्^९ । तथा वृक्षफलान्याकारितान्यागच्छन्ति^{१०} ।

मन्त्र भैषज्यसंयुक्ता योगमायाकृताश्च ये ।

उपहन्यादमित्रांस्तैः स्वजनं चाभिपालयेत्^{११} ॥

- इत्यौपनिषदिकं चतुर्दशे ऽधिकश्लेषे प्रलम्भने भैषज्यमन्त्रयागः तृतीयो
ऽध्यायः ॥ ३ ॥ आदिनो ऽष्टचत्वारिंशच्छतः ॥ १४८ ॥

१७६. प्रक. स्वबलोपघातप्रतीकारः.

स्वपक्षे परप्रयुक्तानां दूषिविषगराणां प्रतीकारे श्लेष्मातक-
कपित्थदन्तिदन्तशठगोजिशिरीषपाटलीबलास्योनागपुनर्नवाश्वे-
तावरणकाथयुक्तं चन्दनसालावृकीलोहितयुक्तं तेजनोदकम् ।
राजोपभोग्यानां गुह्यप्रक्षालनम् । स्त्रीणां सेनायाश्च विषप्रतीकारः ।
पृषतनकुलनीलकण्ठगोधापित्तयुक्तमर्षीराजिचूर्णं सिन्दुवारितव-
रणवारुणीत्तण्डुलीयकशतपर्वाग्रपिण्डीतकयोगो मदनदोषहरः ।
सृगालविन्नामदनसिन्दुवारितवरणवल्लीमूलकाषायाणामन्यतम-
स्य समस्तानां वा क्षीरयुक्तं पानं मदनदोषहरम् । कैडर्यपूति
तिलतैलमुन्मादहरम् । नस्तःकर्म प्रियङ्गुनक्तमालयोगः कुष्ठहरः ।

कुष्ठलोध्रयोगः पाकशोषर्त्तः । कटफलद्रवन्ती विलङ्गचूर्णं नस्तः-
कर्म शिरोरोगहरः । प्रियङ्गुमञ्जिष्ठतगरलाक्षारसमधुकहरिद्राक्षौ-
द्रयोगो रज्जूदकविषप्रहारपतननिःसंज्ञानां पुनः प्रत्यानयनार्थं ।
मनुष्याणामक्षमात्रं गवाश्चानां द्विगुणं चतुर्गुणं हस्त्युष्ट्राणाम् ।
रुक्मगर्भशैषा मणिः सूर्यविषहरः । जीवन्तीश्चेतामुष्ककपुष्पवन्दा-
कानामक्षिपे जातस्याश्वत्थस्य मणिः सर्वविषहरः ।

तूयाणां तैः प्रलिप्तानां शब्दो विषविनाशनः ।

लिप्तध्वजं पताकां वा दृष्ट्वा भवति निर्विषः ॥

एतैः कृत्वा प्रतीकारं स्वसैन्यानामथात्मनः ।

अभिन्नेषु प्रयुञ्जीत विषधूमाम्बुदूषणान् ॥

इत्यौपनिषदिके चतुदश ऽविकरणे स्वबलोच्चातप्रतीकारः चतुर्थो ऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदिन एकोनपञ्चाशच्छतः ॥ १४६ ॥ एतावता कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्यौ-

पनिषदिकं चतुर्दशमधिकारं समाप्तम् । १४ ॥

१५ अधि. तन्त्रयुक्तिः.

१८० प्रक. तन्त्रयुक्तयः.

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः^१ । मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः^२ । तस्याः
पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति^३ । तद्वात्रिंश-
द्युक्तियुक्तम् । अधिकरणं विधानं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो
निर्देश उपदेशो ऽपदेशो ऽतिदेशः प्रदेश उपमानमर्थापत्तिः
संशयः प्रसङ्गो विपर्ययो वाक्यशेषो ऽनुमतं व्याख्यानं निर्वचनं
निदर्शनमपवर्गः स्वसंज्ञा पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष एकान्तो ऽनागता-
वेक्षणमतिक्रान्तावेक्षणं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति^४ ।
यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् । पृथिव्या लाभे पालने च
यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्तावितानि प्रायशस्तानि संह-
त्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतमिति^५ । शास्त्रस्य प्रकरणानुपूर्वी विधानम् ।
विद्यासमुद्देशो बृद्धसंयोग इन्द्रियजयो ऽमात्योत्पत्तिरिति^६ । एव-

मादिकमिति वाक्ययोजना योगः । चतुर्वर्णाश्रमो लोक इति^१ ।
 पदावधिकः पदार्थः^२ । मूलहर इति पदम्^३ । यः पितृपैतामह-
 मर्थमन्वायेन मच्चयति स मूलहर इत्यर्थः^४ । हेतुरर्थसाधको
 हेत्वर्थः^५ । अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति^६ । समासवाक्यमुद्देशः ।
 विद्याविनयहेतुरिन्द्रियजय इति^७ । व्यासवाक्यं निर्देशः । कर्ण-
 त्वगाक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिप-
 त्तिरिन्द्रियजय इति^८ । एवं वर्तितव्यमित्युपदेशः । धर्मार्थावि-
 रोधेन कामं सेवेत न निः सुखः स्यादिति^९ । एवमसावोहेत्युप-
 देशः । मन्त्रिपरिषदं द्वादशामात्यानन्कुर्वीतेति मानवाः । षोड-
 शेति बार्हस्पत्याः । विंशतिमित्यौशनसः । यथासामर्थ्यमिति
 कौटिल्य इति^{१०} । उक्तेन साधनमतिदेशः । दत्तस्याप्रदानमृणा-
 दानेन व्याख्यातमिति^{११} । वक्त्रव्येन साधनं प्रदेशः । सामदान-
 भेददण्डैर्वा यथापत्सु व्याख्यास्याम इति^{१२} । दृष्टेनादृष्टस्य साध-
 नमुपमानम् । निवृत्तपरिहारान्पितेवानुगृहीयादिति^{१३} । यदनुक-
 मर्थादापद्यते सार्थापत्तिः^{१४} । लोकयात्राविद्राजानमात्मप्रकृतिसं-
 पन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत नाप्रियहितद्वारेणाश्रयेतेत्यर्थादापन्नं
 भवतीति^{१५} । उभयतोहेतुमानर्थः संशयः । क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरित-
 प्रकृतिं वेति^{१६} । प्रकरणान्तरेण समानो ऽर्थः प्रसङ्गः । कृषिकर्मप्रदिष्टा-
 यांभूमाविति समानं पूर्वेष्वेति^{१७} । प्रतिलोमेन साधनं विपर्ययः । विप-
 रीतमतुष्टस्येति^{१८} । येन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः । छिन्नपक्ष-
 स्येव राज्ञश्चेष्टानाशब्देति^{१९} । तत्र शकुनेरिति वाक्यशेषः । परवा-
 क्यमप्रतिषिद्धमनुमतम् । पद्मावुरस्यं प्रतिग्रह इत्यौशनसो व्यूह-
 विभाग इति^{२०} । अतिशयवर्णना व्याख्यानम् । विशेषतश्च संघानां
 संघधर्मिणां च राजकुलानां द्यूतनिमित्तो भेदः । तन्निमित्तो विनाश
 इत्यसत्यरिग्रहः पापिष्ठतमो व्यसनानां तन्त्रदौर्बल्यादिति^{२१} ।
 गुणतः शब्दनिष्पत्तिर्निर्वचनम् । व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसन-

मिति^{५०} । दृष्टान्तो दृष्टान्तयुक्तो निदर्शनम् । विगृहीतो हि ज्या-
यसा हस्तिनः पादयुद्धमिवाभ्युपैतीति^{५१} । अभिप्लुतव्यपकर्षण-
मपवर्गः^{५३} । नित्यमासन्नमरिबलं वासेयदन्यत्राभ्यन्तरकोपश-
ङ्काया इति^{५४} । परैरसंज्ञितः शब्दः स्वसंज्ञा । प्रथमा प्रकृतिस्तस्य
भूम्यनन्तरा द्वितीया भूम्येकान्तरा तृतीयेति^{५६} । प्रतिषेद्धव्यं
वाक्यं पूर्वपक्षः । स्वाम्यमात्यव्यसनयोरमात्यव्यसनं गरीय
इति^{५८} । तस्य निर्णयनवाक्यमुत्तरपक्षः । तदायत्तत्वात् । कूट-
स्थानीयो हि स्वामीति^{६१} । सर्वत्रायत्तमेकान्तः । तस्मादुत्थान-
मात्मनः कुर्वीतेति^{६३} । पञ्चादेवं विहितमित्यनागतावेक्षणम् ।
तुलाप्रतिमानं पौतवाध्यक्षे वक्ष्याम इति^{६५} । पुरस्तादेवं विहित-
मित्यतिक्रान्तावेक्षणम् । अमात्यसंपदुक्ता पुरस्तादिति^{६७} । एवं नान्य-
थेति नियोगः । तस्माद्धर्ममर्थं चास्योपदिशेन्नाधर्ममनर्थं चेति^{६८} ।
अनेन वानेन वेति विकल्पः । दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाता
इति^{७१} । अनेन चानेन चेति समुच्चयः । स्वसंजातः पितृबन्धूनां च
दायाद इति^{७३} । अनुक्रकरणमूह्यम् । यथावदाता प्रतिगृहीता च
नोपहतौ स्यातां तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुरिति^{७५} ।

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।

अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥

धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च ।

अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

इति तन्त्रयुक्तौ पञ्चदशे ऽधिकरणे तन्त्रयुक्त्यः प्रथमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः पञ्चाशच्छततमो ऽध्यायः ॥ १५० ॥ एतावता

कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य तन्त्रयुक्तिः पञ्चदशम-

धिकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु माण्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च माण्यं च ॥

CORRIGENDA

Introduction.

Page	Line	for	read	Page	Line	for	read
1	7	Cānakya	Cānakya	23	11	anvoy	envoy
3	28	wordly	worldly	23	25	<i>viceversā</i>	<i>viceversa</i>
5	12	Pecula- rities	Peculia- rities	24	28	referes- ealier	refers- earlier
11	15	earlist	earliest	28	21	Malanāga	Malla- nāga
12	3	tamaṇi	tāmaṇi	30	20	Bāhudan-	Bāhuda- trīputra
16	23	वाभ्यदिकं	वाभ्यधिकं	32	1	Veda	Vedas
17	13	दाद्य	दद्या	35	18	tex	tax
17	14	दातव्यां	दातव्यो	35	33	Kautilya	Kautilya
17	15	A. VI, 13	A. IV, 13	37	18	Wreched	Wreck- ed
18	12	sence	sense	43	1	Zink	Zinc
19	24	tne	the	44	5	larity	liarity
20	27	Śastras	Śāstras	45	28	question	questions
20	28	kātsyā- yana	kātyā- yana				
23	3	sence	sense				

TEXT.

○	कारः	कारः	14	2	णा मे	णामे
		<i>and alter the following numbers.</i>	14	24	गुण	गुण-
8	4	पैः । पः	16	3	अष्टः,	अष्टः
8	25	ताम्र ॥ ताम्र ॥	16	6	मिद	मिर्द
		<i>and alter the following numbers.</i>	17	25	ख्यमु	क्यमु
12	17	सुष्टि	19	21	मङ्ग	मङ्ग
13	11	वाप्र	20	17	झदो	झेदो
			21	17	येत्या	येदित्या
			21	22	त्पर	त्पर
			22	1	पण्डो	पण्डो
			25	12	र्ग-	र्गः

Page	Line for	read
25	18 र भू	रभू
26	2 त्कास्त्रि	काः स्त्रि
26	24 लीद	ली द
27	22 नद्ध	नद्ध—
28	16 त्रिभ्यो	त्रिभ्यो
29	15 पूर्व	पूर्वः
29	21 द्रव्य	द्रव्य-
30	3 द्रव्यं	द्रव्य
31	4 रा	राः
31	5 वीर्थ	वीर्थ
31	22 ध्व	ध्व
32	15 लष	ष
33	1 नी	नीः
34	12 सर्पि	सर्पिः
36	11 थ ।	थः ।
38	11 ति स्यात्	ति स्यात्
40	11 णो	णो-
40	27 नित्यं प	नित्यं प
41	4 किं	कं
42	16 न्या	न्या
43	9 वचि	वाचि
48	15 तेनः	तेन
49	10 द्वारः	द्वारः
52	27 वर्णध्व	वर्णध्व
55	26 स्ती	स्ती
56	26 शिग्र	शिग्र
57	5 धं भा	धंभा
57	6 का-तु	कस्तु
57	7 जुणाः	जुणाः

Page	Line for	read
57	8 गां	गां
61	6 चा-	चारा-
63	17 रज्ज	रज्जु
64	3 लिका	लिको
64	8 यो-	यो
64	9 भागः	भागाः
65	16 छाद	च्छाद
65	19 न्वायनमा	न्वायनमौ
68	26 व्याय	व्या
69	15,16 dele	
	commas	
70	26 दद्यः	दद्युः
71	6 घृः(twice)	घृः
71	16 बंज	बीज
72	19 घातः	घाते
74	6 पाठ्य	पाठ्य .
74	7 मूह	यूह
75	10 लि twice	लि
77	13 यतां	यतो
77	17 वणं	वणं
77	19 फलं	पलं
78	3 पर्यग्रं	पर्यग्रं
79	10 थाद्	थाद्
81	7 व्य	व्य
83	11 जन	जान
84	25 ।	॥
85	2 विंश	विंश-
85	16 शन्य	शन्य
88	15 क्ल म	क्लम

Page	Line for	read	Page	Line for	read
90	20	स्त्रीधना-	106	11	मस्य-
		यांत			मस्य
		स्त्रीधनायांत	107	6	बन्ध
90	26	पुत्रा			बन्ध
91	16	यामी	107	26	ज्ञातयो
91	19	बाधि			ज्ञातयो
92	3	रहो	108	5	का-
		रहो			का-
92	27	साध्वी	109	17	गमने
		साध्वी			गमने
93	19	स्थै-	109	22	माध्य
		स्थै-			माध्य
94	5	दने	111	3,12	ग्र
		दने			ग्र
94	16	ह्यंशं	112	9	स्व
		ह्यंशं			स्व
95	8	जातः	113	13	इत्य
		जातः			इत्या
95	16,20	ज्येष्ठ	114	8	राः
		ज्येष्ठ			रा
95	23	अदा	115	14	कलहो
		अदा			कलहो
96	9	वा	118	23	धर्मा
		वा			धर्मा
96	21	त्रण	119	16	नोवधः
		त्रण			नोवधः
97	17	त्याः	120	3	वान्
		त्याः			वान्
100	10	नदी	120	26	संद
		नदी			संद
101	7	वाक	121	3	यान्नि
		वाक			यान्नि
101	9	ज्यप्र	121	22	तावा
		ज्यप्र			तावा
101	18	शभ	123	22	वण-
		शभ			वण-
101	20	दण्डाः	124	4	ता-
		दण्डाः			ता-
102	5	छन्न	128	11	द्वन्ध
		छन्न			द्वन्ध
102	12	रक्षा	128	14	मित्त
		रक्षा			मित्त
104	2	बुबलं	131	17	रिश
		बुबलं			रिश
		मित्तव	132	4	छले
		मित्तव			छले
104	9	स्त	134	18	स्वन्द
		स्त			स्वन्द
104	15	ने इति	135	10	छे
		ने इति			छे
105	20	वाना	136	12	सी
		वाना			सी
106	2	द्वं-	136	17	प्र
		द्वं-			प्र
		द्वं	136	19	मुप
		द्वं			मुप
		द्वं	138	5	स्यंभ
		द्वं			स्यंभ

Page	Line	for	read
138	13	मता	माता
141	21	क्रन्तो	क्रान्तो
142	22	क्रीणी	क्रीणा
144	7	त्यक्कोवा	त्यक्को वा
144	14	मभु	मायु
144	21	यागं, यांती यागे, यां ती	
145	13	याह्ये	या ह्ये
145	22	षष्टि	षष्टि
146	3	णोर्ध	णोऽर्ध
147	10	धारणं	धारणं
147	13	ञपा	ञ पा
147	17	भ्रकु	भ्रकु
147	24	याञ्छु	याञ्छु
148	1	दुष्टा	दृष्टा
148	14	द्युत	द्यत
148	26	भ्रकु	भ्रकु
150	23	मंचि	मं चि
150	26	संनि	संनि
152	13	भ्रकु	भ्रकु
152	22	दीर्घमि	दीर्घाम
153	19	यस्थ	यः स्थ
155	7	रात्	रान्
158	18	त्ति मा	त्तिमा
160	22	परि	पर
161	26	तु प्रा	तुप्रा
161	27	ह्यया	ह्य या
162	7	विप्र	विगृ
162	23	सहि	स हि
164	16	धाना-	धाना

Page	Line	for	read
164	20	ग्रहेण	ग्रहणे
164	23	सम याम	समाभ्याम
165	8	नेता	नैता
166	13	पक्षस	पक्षं स
167	5	द्रुगतः	द्रुतः
168	4	गूढा	गूढो
169	1	नने	नेन
170	9	लाम	लाभ
171	6	त्वानु	त्वनु
173	2	त्वोहि	त्यो हि
175	11	प्राप्तं	प्राप्तुं
176	25	स्यामभौ	स्यां भूमौ
177	20	कर्मरिम्भो	कर्मरिम्भो
184	12	र्वल	र्वल
185	19	त्व दर्प	त्वदर्प
189	6	षेशः	शेषः
189	7	ञचैक	ञ चैक
189	9	रात्र	रात्रा
189	20	ग	ग-
191	27	भैर्तम्ये	तैर्भूम्ये
194	24	यता	वता
197	20	र्थ सं	र्थसं
198	13	बन्धश्च	बन्धश्च
199	5	तस्य	तस्य
201	2	ग्रह विधा	ग्रहविधा
201	5	स्सं	: सं
201	12	र्या	र्याः
201	24	टिविकाः	टिविकाः
203	10	सत्रि	सत्ति

Page	Line	for	read	Page	Line	for	read
203	24	सत्र	सत्त	224	18	षा	षाः
204	12	वाप्य	वाप्यव	225	6	व्यूहः	व्यूहाः
206	13	सस्यं,	<i>dele comma</i>	226	17	पदाति	पद्यतिक
206	23	त्रार्याः	चार्याः	228	18	द्वि	दिद्र
207	19	बल	बल	229	10	व्यू	व्यू
208	2	वी	वी	231	10	डिकेषु	गिडिकेषु
208	4	कायम्	कार्यम्	231	24	पांश्च	पांश्च
208	12	विल्वं	बिल्वं	232	16	कः	क
209	2	श्रेयः ।	श्रेयः	232	21	की	की-
209	20	ज्ञेत	ज्ञेत	233	17	यु	युः
210	17	नि	नि	234	8	द्रव्य	द्रव्य-
211	1	त्तीब्रू	त्ती ब्रू	241	13	दत्त्वा	दत्त्वा
211	9	पिश	पि श	243	13	कुमार	कुमार
212	19	प्रकोप	प्रकोपक	243	18	द्भुतं	द्भुतं
213	5	सनु	सानु	243	22	वसी	वासी
213	23	अभ्यत	अभ्यन्त	244	18	भा	मा
214	5	वा,	वा	245	23	भूमि	भूमि-
215	9	भिर	भिर-	246	10	वाह	वाम
217	19	प्राप्तः प्र	करोति प्राप्तः प्र	247	9	विजु	विजि
217	20	पर	परे	247	16	व्यास	व्यस
220	4	ह्यपायाः	ह्युपायाः	247	23	क्षेष्टत	क्षेष्टत
220	19	अदि	आदि	248	7	पूर्व प्र	पूर्वप्र
221	20	स्कन्धा	स्कन्धा	249	14	वा	वा
222	21	परसै	परसै	249	20	कृष्ट	कृष्ट-
223	5	बा.	वा	250	1	मषिम	मषिम
223	9	पृष्ट	पृष्ट	250	2	सि	सीस
223	13	रतो	तरतो	250	14	मृद्री	मृद्री
223	15,18	सत्र	सत्त	250	22	,,	,,
				250	25	युक्ता	युक्त

Page	Line	for	read
251	13	स्यज	स्य ज
255	10	दिग्धां	दिग्धो
256	7	स्यदा	स्य दा
257	26	वषेता	वातेषु
258	15	स्थित	स्थितं
260	1	बध्वा	बद्ध्वा
261	15	विध्वा	विद्ध्वा
261	24	स्यपु	स्य पु
262	6	च्छवा	च्छवा
262	25	पिष्ट	विष्ट

Page	Line	for	read
263	13	मन्त्र भै	मन्त्रभै
263	20	तेज	नेज
264	1	न्ती विल.	
		ङ्गचूर्ण	न्तीविलङ्गचूर्ण
264	4	मात्र	मात्रं
265	9	नन्कु	न्कु
265	19	यांभू	यां भू.
266	17	मेण	मे
266	22	अमर्ध	अमर्धे

ADDENDA AND CORRIGENDA IN THE FIRST VOLUME.

INTRODUCTION.

Page	Line	for	read	Page	Line	for	read
1	21	Theories	Théories	24	31	<i>balm</i>	<i>balam</i>
4	22	Dharm	Dharma	29	19	Andharas	Andhras
5	3	<i>dele</i>	second comma	32	1	<i>dele</i>	and
6	9	Atma	Ātma	32	22	<i>dele</i>	of
9	34	Midarā	Mudrā	34	17	<i>after</i> myths.	<i>adde</i> K.
10	28	chandra	candra			Nāg (coi. cit. 35)	
11	17	other	others			has proposed to	
16	16	समी	स्मी			identify Cāṇakya	
17	29	y	y.			with Kaṇika, the	
18	13	trail	trial			fabulous Brahman	
19	10	<i>after</i> M. <i>add</i>	failed			minister in the	
		to point out the				Mahābhārata.	
		parallel texts of		35	1	inscrip-	inscrip-
		K. <i>and for</i> question				tions,	tions
		<i>read</i> questions		36	29	apo sys-
19	24	and M.	and N.				semoce
19	24	work	works	38	12	correspon-	corres-
20	9	for	far			dence	pondences
21	1	<i>dele</i>	of the role	38	19	Samvā-	Samvā-
21	32	maiestates	maiestatis			kaka	kaka
22	27	accounts	account	42	1	II,	11th
23	1	सं	सेः	42	20	सः	साः
23	5	या	मा	43	11	(Western)	Western
24	6	terminated	termi-	46	21	Taporewala	Tarapo-
			nates				rewala
24	30	I,	I.				

TEXT.

PageL.	for	read	PageL.	for	read
18 11	हीता	हीताः	187 17	बध्वा	बध्वा
68 26	ग्याय	ग्या	188 18	धसे	धीयते
78 13	त्तम्	त्रम्	188 19	धीयते	धसे
103 24	वा ।	वा	188 22	रजा	जा
132 25	भित्त्वा <i>twice</i>	भित्त्वा	193 19	हीत	इति
133 20	परि	पार	197 17	स्तैः	: स्वैः
142 20	मम...षय	म...षध	201 1	हस्ते	हा स्ते
146 11	षष्टि	षष्टि	205 15	व	व
150 25	व्यस	ऽव्यस	209 12	ङ्	ङ्
159 6	द्वि म	द्विम	221 16	ध्वा	दध्वा
159 16	द्येपि	द्येऽपि	214 9	ता	ताः
160 10	भ्यां अ	भ्याम	214 20	ध्वी	ध्वी
169 16	सिद्धि	सिद्धं	214 25	द्धायां	द्धायां
171 3	मेनानुग्राहः	मा नानु- ग्राह्याः	222 10	तरो	तारो
173 9	ता सा	तासा	229 11	त्याः	त्यः .
175 20	भिः त्य	भिस्त्य	231 4	द्वि	वि
177 15	य भ	यभ	232 13	याव	यौव
180 14, 17	नोः	नः	232 26	ध्वा	दध्वा
181 9	भाग	भावग	236 26	कुभ	कुद्ध
183 24	हीन	हीनः	242 22	तिक्	तिक्-
183 26	त्रा	त्र	247 8	यामा	यमा
			254 6	तुम्ब	तुम्बी

THE PUNJAB SANSKRIT SERIES.

READY FOR SALE.

1. **Barhaspatya Artha Sastram** or the Science of Politics according to the School of Br̥haspati. Original text in Devanagari characters edited with an introduction, notes and English translation by Dr. F. W. Thomas, M. A., Librarian, India Office Library, London, together with an Historical Introductory Remarks and Indexes by Pt. Bhagavad Datta, B. A., Supdt. Research D. A. V. College, Lahore. "Its six chapters deal successively with the personal conduct required in a king; his duties and principles, his studies; omens and rules for counsel; means for execution of Policy; and courses of Policy." Printed on best ivory paper, cloth bound with gold letters. Price Rs. 2/8/- Foreign 6 sh.

• 2. **Jaimini Gr̥hya Sutra** or the Domestic Ceremonies according to the School of Jaimini. Original text in Devanagari Ch. edited with extracts from the comm. Subodhini, list of Mantras, Notes introduction and for the first time translated into English by Dr., W. Caland, M. A., Professor of Sanskrit in the University of Utrecht. Printed on best ivory paper, cloth bound with gold letters. Price Rs. 6/-, Foreign 12/- sh.

3. **Aryavidya Sudhakara** of Yajñeshwara Bhatta. A compendium of Hindu Ritual Philosophy, etc. Reprinted with many additions by Mahamahopadhyaya Pt. Siva Datta, Kudala, Hd. Pandit Oriental College, Lahore. Printed on best paper, cloth bound with gold letters. Price Rs 8/-, Foreign 16/- sh.

4. **Kautilya Artha Sastram** Original text prepared with the help of Münich Mss., and all other sources available. Edited with an extensive historical introduction of 47 pages, and English notes by Dr. J. Jolly, M.A., Ph. D. and Dr. R. Schmidt M.A. Ph. D. The ancient commentary Nayachandrika is also added. Many valuable readings are given. Vol I. Introduction and text. cloth bound Rs. 5/-

WORKS IN THE PRESS.

5. **Nilmata Purana.** Hitherto unpublished text. History of Kashmir older than Kalhan's Rajtarangani. Edited with notes and introduction etc., by Prof. Kanjilal, M. A., and J. D. Zadu, M. A., M. O. L., (Ready shortly).

6. **Bijopnaya** of Bhaskaracharya text with comm. edited by A. Kuppusamy Ayyar.

7. **Atharwan Jyotish.** Hitherto unpublished text edited with variants and a valuable English Introduction by Pt. Bhagavad Datta, B.A., (Ready shortly).

8. **Kanviya Satapatha Brahmana.** Original text edited with notes and an extensive introduction of nearly 150 pages by Dr. W. Caland, M. A. Hitherto unpublished text.

9. **Apastamba Sulba Sutra**, text, with Sanskrit commets., notes, introduction and English translation with several geometrical diagrams by Pt. Bhagavad Datta, B. A., and Giyan Chand, M. A.

10. **English translation of Trishashthi Shlaka Purush Charitra** of Sri Hema Chandra Acharya by Pro. Amulyacharan Vidyabhushana. An ancient historical work.

SELECTED OPINIONS.

“I have read the Jaiminiya Grihya Sutra. I did not know that the work existed. It is a very good edition. The preface is splendid. It gives an upto date information on the Literature of the Sama Veda. Hitherto we had these informations in fragments at best. We are very lucky in • being able to enlist the services of Dr. Caland for the benefit of your firm. I know him by his works for the last thirty years nearly. The grihya ceremonies are still performed all over India.”

Mahamahopadhyaya Pt. Haraprasad Shastri,

M. A., C. I. E.

“Dr. Thomas's edition and translation of the Brihaspati Sutras will no doubt be found very useful.”

Sir George A. Grierson,

K. C. I. E., Ph. D.

“Talking of the wisdom of the past brings to me a new and learned translation by Dr. F. W. Thomas, M. A.,.....of the Ancient Brihaspati Sutra. The Brihaspati Sutra means the Science of politics according to the School of Brihaspati and might be termed “The School of conduct for kings.” As with all the old wisdom, nearly the entire Sutra of Brihaspati is just as applicable to proper inter-course to-day, if modified by changes of environment and condition.”

Birmingham Weekly Post 19-8-22.

“Prof. W. Caland's edition of the Sanskrit text of Jaimini Grihyasutra, with extracts from comm., etc., and English translation of the text which has recently been published as No. 2 of the “Punjab Sanskrit Series” will be welcome to

many students. The Jaiminiya-sakha of the Sama Veda is a Brahmanic school that in these times has but few representatives in India; but they have an ancient tradition, and their texts are valuable. The present work which contains the rituals for Pākayajñas, Srāddhas and Astakās, Sanskāras (down to funeral rites) Grhavidhi rectification of evil omens, fast-day recitation of the Veda, and appeasement of planetary influences, contains much interesting matter from the standpoint of comparative religion, folklore, and Sanskrit grammar, and differs considerably from all other works of the kind.....”

“Luzac’s Book Review, London.”

“Many thanks for the copy of Jaiminiya Grihya Sutra. It is a valuable publication and I along with several men will derive a great benefit from it.”

*Mahamahopadhyaya Dr. Ganganath Jha, M. A.,
Vice-Chancellor, Allahabad University.*

*All kinds of Sanskrit and Hindi Books can be had
from us:—*

The Punjab Sanskrit Book Depot,
SAIDMITHA STREET,
LAHORE, (India).

त्वर्यताम् ! त्वर्यताम् !! त्वर्यताम् !!!

वेद्यविद्याकुमुदिनीविकासनविशारदः ।

विराजते ह्यविरतमार्यविद्यासुधाकरः ॥ १ ॥

वेदादिशास्त्रपाथोधिमन्थनेनोद्धतः सताम् ।

विकासयतु चेतांसि त्वार्यविद्यासुधाकरः ॥ २ ॥

विद्याविलासिनीलीलाविरहान्धीकृतात्मनाम् ।

स्वान्तध्वान्तं हरत्येष आर्यविद्यासुधाकरः ॥ ३ ॥

इहो आर्यविद्याविलासिनीत्रिलासविलोकनलालसाः !
सहृदया !! महोदयाः !!! क्षण मितोऽपि दीयतां सदयमिदं
युष्मदीयं नयनद्वयम् ।

विलोक्यतां मुद्रणालयाकाशविमुद्रितो बहुप्रकाशो वेदादि-
वेद्यविद्याकुमुदिनीविकासनविशारदोऽयमार्यविद्यासुधाकरः (His-
tory of Sanskrit Literature).

ग्रन्थोऽयं समस्तार्यवर्यविद्याविवेकविनयनयशिल्पविज्ञानशौ-
र्यौदार्यचातुर्यादिकथाप्रकाशको दाक्षिणात्येन द्विजन्ममूर्धन्येन
चिमणाजीतनूजेन पण्डितप्रवरेण यज्ञेश्वरेण विरचितः ।

ग्रन्थोऽयं ग्रन्थकारेण पञ्चभिः प्रकाशैः समापितः ।

अत्र च प्रथमे प्रकाशे—आर्यजनानां मूलोत्पत्तिस्थानम्,
तद्विषयका विप्रतिपत्तयः, त्रिविष्टपस्य विवेचनम्, ब्राह्मणादि-
जातिचतुष्टयविवेकस्य प्राचीनता, आर्यप्रजायाः प्रसवकालः,
आर्याणां राजनीतिः, वैदिककाले वर्णलिपिप्रकाशः, तत्प्रचारः,
वर्णलिपिप्रकाशविषयकं शर्मण्यदेशीयभट्टमोक्षमूलरमतं, तन्मत-
निरसनं, धर्मलक्षणं, वेदस्वरूपं, ऋग्वेदस्य परिचयः, इत्येव-
मादयोऽवश्यं ज्ञातव्या विषयाः सुनिरूपिताः ।

द्वितीये च प्रकाशे—अग्निहोत्रं, आग्रयणं, चातुर्मास्यं, सोम-
योगः, अश्वमेधयागः, इत्येवमादीनि श्रौतकर्माणि सविस्तरं
निरूपितानि ।

तृतीये च प्रकाशे—गर्भाधानादीनि महायज्ञान्तानि पञ्चविं-
शतिसार्तकर्माणि, नैमित्तिक-वार्षिक-मासिक-दैनिक-स्वरू-

पाश्चत्वारः संस्काराः, ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयविचारः, इत्येवमा-
दयोऽवश्यं ज्ञातव्या विषया निरूपिताः ।

चतुर्थे प्रकाशे च—समयाचार-कुल-मिश्रकस्वरूपं तात्रिक-
मतम्, चतुःषष्टितन्त्रात्मकः कौलमार्गः, चार्वाक-माध्यमिक-
योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिकार्हताभिधनास्तिकमतानि, षड्-
दर्शनोक्तमतानि, रामानुजाचार्यमतम्, मध्वाचार्यमतं, वल्लभा-
चार्यमतं, पाशुपतमतं, शैवमतं, प्रत्यभिज्ञामतं, रसेश्वरमतं, इत्येव-
मादयो विषयाः सुनिरूपिताः ।

पञ्चमे प्रकाशे च—वेदब्राह्मधर्मप्रचारकारणम्, पुराणप्रति-
पाद्यविविधधर्मविरोधपरिहारः, षड्दर्शनमतविरोधपरिहारः इत्ये-
वमादयो विषयाः सुनिरूपिताः ।

ग्रन्थोऽयं सर्वाङ्गमनोहरतया विमुद्रितं विक्रयणाय सज्जी-
भूतमास्ते । अतस्त्वय्यतामेतद् ग्रहणाय । मूल्यं ८)

